SJIF Impact Factor : 8.182

ISSN: P-2455-0515
E-2394-8450

OPEN ACCESS doi

Educreator Research Journal

Peer Reviewed Referred Journal

VOLUME–XII, SPECIAL ISSUES–I (B)
NOV – DEC 2025

Chief Editor
Prof. Bhausaheb Sangale

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450
OPEN ACCESS

Educreator Research Journal

SJIF Impact Factor 8.182
Peer Reviewed Referred Journal
DOI Indexing Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B)
Nov – Dec 2025

Chief Editor
Prof. Bhausaheb Sangale

Educreator Research Journal
A Peer Reviewed Referred Journal
DOI Indexing Journal

Published by: *Aarhat Publication & Aarhat Journal's*
Mobile No: 8850069281

Educreator Research Journal (ERJ)

ISSN: P-2455-0515 E- 2394-8450
SJIF Impact Factor 8.182
Peer-Reviewed Referred Journal
DOI Indexing Journal
VOLUME–XII, Special Issues–I (B)
Nov – Dec 2025

© *Authors*

Disclaimer:

The views expressed herein are those of the authors. The editors, publishers and printers do not guarantee the correctness of facts, and do not accept any liability concerning the matter published in the book. However, editors and publishers can be informed about any error or omission for the sake of improvement. All rights reserved.
All views expressed in the journal are those of the individual contributors. ***The individual author/s are responsible for any issues with the research paper.*** *The editor and Publisher are not responsible for the statements made or the opinions expressed by the authors.*
No part of the publication be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording and or otherwise, without the publisher's and authors' prior written permission.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450
OPEN ACCESS

erj
Educreator Research Journal

SJIF Impact Factor 8.182
Peer Reviewed Referred Journal
DOI Indexing Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B)
Nov – Dec 2025

Editorial Board

Chief Editor
Prof. Bhausaheb Sangale

Co-Editor
Dr. Balasaheb Deokate
Mr. Onkar Dongare
Mrs. Monika Tupe

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

INDEX

Sr. No.	Title & Author	Page No.
1	From Conflict to Diplomacy: A Study of India–Pakistan Relations ***Prof. Bhausaheb Sangale***	1
2	India's Relations with Neighbouring Countries ***Dr. Datta Pilappa Hingmire***	5
3	India-U S Relations – Trade, Defence, and Technology ***Bavshya Jentya Gavit***	10
4	The New Imperative: An Analysis of India-US Relations in Trade, Defence, and Technology ***Subhash Laxman Ahire***	15
5	Environmental Awareness among the College Students in Different Educational Streams ***Dr. Kalpana Narayan Patil***	22
6	Relations with Russia: From Traditional Friendship to New Cooperation ***Mr. Shirsath Sandip Haribhau***	30
7	India's Foreign Policy Transformation after 2014 ***Mr. Parvez Shaukatali Shaikh***	35
8	Quality of Sleep on Level of Happiness among the Adults ***Prof. (Dr.) Ganesh Vishnu Lokhande***	40
9	समकालीन विश्व राजनीति के परिप्रेक्ष्य में भारत का उदय ***प्रा. ओंकार गणपत डोंगरे***	48
10	बदलते भारताचे परराष्ट्रीय धोरण उदयोन्मुख ट्रेड आव्हाने आणि संधी ***प्रा. डॉ. बाळासाहेब नानासाहेब देवकाते***	52
11	जागतिक भूराजकारणात भारत–पाकिस्तान संबंध ***प्रा. डॉ. बालाजी विठ्ठलराव पवार***	64
12	रशियाशी संबंध-पारंपारिक मैत्रीपासून नवीन सहकार्यापर्यंत ***प्रा. डॉ. मीना नामदेवराव काळे***	73
13	भारत - अमेरिका संबंध : व्यापार, संरक्षण आणि तंत्रज्ञान ***डॉ. श्रेया संजीव दाणी***	82
14	भारताचे परराष्ट्र धोरण : मूळ तत्त्वे आणि आधुनिक स्वरूप ***प्रा. मोनिका विनोद तुपे***	85

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

15	संयुक्त राष्ट्रे आणि भारताची भुमिका ***प्रा. सविता शंकर वीर***	89
16	पाकिस्तान प्रायोजित दहशतवाद : भारतावरील प्रभाव आणि आव्हाने ***अमोल रावसाहेब बुचुडे***	92
17	भारत आणि पाकिस्तानातील कारगिल युद्धानंतरच्या संबंधाचा आढावा ***डॉ. विकास भानुदास टकले***	99
18	भारताच्या सांस्कृतिक परराष्ट्र धोरणातील योग आणि आयुर्वेद यांची भूमिका आणि विकास ***मानसी विलास भोसले***	109
19	भविष्यातील योग संवाद : एआय, हवामान बदलाचे युग आणि भारतीय आरोग्य संस्कृती ***शितल जगदीश आंधळे***	115
20	भारत, इंडो-पॅसिफिक प्रदेश आणि क्वाड : पारंपरिक गुटनिरपेक्ष धोरणापासून बदलणारा प्रवास ***डॉ. संदीप पुंडलिक नन्नावरे***	120
21	भारताची मुक्त व्यापाराविषयी भूमिका : ऐतिहासिक विश्लेषण ***प्रा. लगड सुरेखा रामदास***	127
22	भारत - रशिया संबंध ***डॉ. चांगुणा विठ्ठल कदम***	134
23	संयुक्त राष्ट्रांच्या शांतता मोहिमांमध्ये भारताचे योगदान ***डॉ. प्रमोद कोंडाजी चव्हाण***	142
24	शिवकालीन परराष्ट्रीय धोरण विशेष संदर्भ –‘आरमार व्यवस्था’ ***श्री. पारधी रविंद्र पुनाजी***	146
25	भारत–श्रीलंका राजकीय संबंध: विशेष संदर्भ तमिळ अस्मिता ***प्रा. पवार किरण सर्जेराव***	150
26	परराष्ट्र धोरणातील भारतीय संस्कृती, भाषा आणि परंपरा – एक ऐतिहासिक विश्लेषण ***प्रा. मंगेश माधव देवडे***	158
27	भारत-पाकिस्तान संबंध: इतिहास आणि भू-राजकारणाच्या संदर्भात अभ्यास ***डॉ. प्रकाश बुवाजी पांढरमिसे व डॉ. स्वप्निल दिलीप सातपुते***	162
28	कौटिल्यच्या अर्थशास्त्रातील परराष्ट्र धोरण राजमंडल सिद्धांताच्या विशेषसंदर्भासह ***प्रा. राहुल राजेंद्र सरोदे***	169

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

29	जागतिकीकरण आणि मुक्त अर्थव्यवस्था ***प्रा. डॉ. सौ. अरुणा रविंद्र वाघोले***	174
30	संयुक्त राष्ट्र आणि भारताची भूमिका ***जाधव शंकर कुलदिप***	183
31	डॉ. एम. एन. रॉय यांचा जागतिक राजकारणात मानवतावाद ***प्रा. डॉ. वासुदेव डोंगरदिवे***	190
32	जव्हार संस्थानकालीन न्यायव्यवस्था ***प्रा. डॉ. चंद्रकांत शिवराम गिरी***	196
33	जागतिक नागरिकत्वः राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण NEP 2020 चा एक मुख्य दृष्टिकोन ***डॉ. राणी भास्कर केदार***	200
34	संयुक्त राष्ट्रसंघ आणि भारताची भूमिका ***डॉ. जितेंद्र यशवंत वडशिंगकर***	207
35	प्राचीन भारताचे परराष्ट्र धोरण: एक चिकित्सक अभ्यास ***डॉ. वाघमारे के. एस.***	212
36	भारताचे अमेरिका व रशिया सीमापार आंतरराष्ट्रीय संबंध याचे विवेचन ***सचिन गोवर्धन कांबळे***	219
37	मुक्त व्यापार करार (FTA) – भारताची भूमिका याचे विवेचन ***प्रा. सुभाष बाजीराव शिंदे***	224
38	डिजिटल संग्रहालये आणि २१व्या शतकातील बदलते ऐतिहासिक दृष्टिकोन ***ज्योती बाबासो हारुगडे***	229
39	संयुक्तराष्ट्र आणि भारताची भूमिका ***प्रा. सुनील लक्ष्मण परदेशी***	235

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

FROM CONFLICT TO DIPLOMACY: A STUDY OF INDIA–PAKISTAN RELATIONS

*** Prof. Bhausaheb Sangale,**

* Head of Department of History, Mahatma Phule Mahavidyalaya, Pimpri Pune 17.

Abstract:

India–Pakistan relations are among the most complex and critical issues affecting political stability in South Asia. Since the Partition of 1947, the two countries have been marked by mutual distrust, religious and political differences, and repeated border disputes. The accession of Jammu and Kashmir and the wars that followed have had long-lasting effects on their bilateral relations. The Kashmir issue continues to be the most sensitive topic in both countries' foreign policies, and terrorism remains a constant security threat for India. Major incidents such as the Parliament attack, 26/11 Mumbai attacks, Uri, and Pathankot have further strained relations.

Over the years, agreements like the Tashkent Agreement, Shimla Agreement, and Lahore Declaration have attempted to promote peace, while initiatives like bus diplomacy, cricket diplomacy, and cultural exchanges have helped foster goodwill among ordinary citizens. Yet, political instability and military involvement have prevented these efforts from achieving long-term success.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

Introduction :

Despite sharing cultural and economic ties, border tensions have often restricted trade and cooperation between India and Pakistan. The future of their relationship will depend on measures to combat terrorism, maintain stability in Kashmir, build mutual trust, and enhance economic collaboration. Sustained dialogue and stability are crucial for the progress of both nations and the overall peace of the region.

Studying India–Pakistan relations is important not just from a historical perspective but also for understanding regional security, economic development, and social stability. The future of South Asia's peace largely depends on how these two nations manage their relationship. Therefore, analyzing the historical background, political efforts, security challenges, socio-cultural ties, and potential future directions is essential for a complete understanding of this topic.

1) Historical Background

When British rule ended in the Indian subcontinent in 1947, India and Pakistan emerged as independent nations. Partition brought religious, social, and economic tensions to the forefront. Mass migrations, communal riots, and administrative confusion created an atmosphere of distrust. Jammu and Kashmir's status remained unclear during this period. Maharaja Hari Singh chose to accede to India, but Pakistan objected,

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

leading to the first India–Pakistan war within the first year of independence. This conflict set the stage for decades of hostility. In the following years, border disputes, religiously driven politics, and nationalist differences prevented the development of lasting friendly relations.

2) *The Kashmir Issue and Its Impact*

The Kashmir issue is the most enduring and sensitive problem in India–Pakistan relations. When British India was partitioned in 1947, the princely state of Jammu and Kashmir, with a Muslim-majority population but a Hindu ruler, became the center of conflict. Maharaja Hari Singh's decision to accede to India, after tribal militias supported by Pakistan invaded the region, led to the first war between the two countries and eventually created the Line of Control, dividing Kashmir. Since then, the region has remained a flashpoint, shaping the political and security policies of both nations. Kashmir was the main cause of the 1965 war and the 1999 Kargil conflict, and it continues to fuel tension along the border. Both countries have sought international attention through the United Nations, but political ambitions, repeated border incursions, and the complex local situation have made a lasting resolution impossible. India has consistently expressed concern over Pakistan's alleged support for militant groups in Kashmir, which has further strained trust and complicated peace efforts. The situation worsened after India revoked Article 370 in 2019, ending the state's special autonomous status. This move heightened diplomatic tensions, with Pakistan strongly condemning the decision and raising the issue internationally, while India emphasized that it was a domestic matter aimed at integrating the region more fully.

The Kashmir conflict affects more than just borders. It influences defense spending, disrupts local economies, and creates psychological stress for citizens living under the shadow of insecurity. It is a deeply rooted political, social, and strategic challenge that continues to dominate India–Pakistan relations. Resolving the dispute will require patient dialogue, trust-building measures, and careful attention to the political and security concerns of both sides. Until then, Kashmir will remain a central obstacle to peace and stability in South Asia.

3) Wars, Terrorism, and Security Concerns

The wars of 1947, 1965, and 1971 resulted in significant human and economic losses. The 1971 war led to the creation of Bangladesh, greatly weakening Pakistan's political and strategic position. The 1999 Kargil conflict demonstrated that even nuclear-armed India and Pakistan could come dangerously close to direct war. Terrorism remains a major security threat for India. Attacks such as 26/11, the Parliament attack, Pathankot, and Uri have shaped India's security policies for years. India's primary grievance has been Pakistan's failure—or at times alleged support—to control non-state actors. These challenges have reinforced mutual distrust and repeatedly stalled diplomatic dialogue.

4) Diplomatic Efforts, Agreements, and Peace Initiatives

Despite the ongoing tensions, India and Pakistan have repeatedly tried to promote peace. The Tashkent Agreement (1966) and the Shimla Agreement (1972) brought temporary calm. The 1999 Lahore Declaration offered hope, but the Kargil conflict later that year undermined progress. People-to-people initiatives like bus

diplomacy, cricket diplomacy, trade talks, and cultural exchanges have fostered goodwill among citizens. However, political instability, military influence, and terrorism have prevented sustained peace. Dialogue often reopens, but mutual trust necessary for lasting stability remains fragile.

5) Economic, Cultural, and Social Dimensions

India and Pakistan have significant potential for economic cooperation. Geographic proximity, shared culture, common languages, and similar agricultural products could support trade. However, political tensions often disrupt these opportunities. On a cultural level, citizens on both sides share connections through music, cinema, literature, cuisine, and sports. Social initiatives such as cross-border marriages, cultural events, academic exchanges, and medical tourism also have great potential. While these factors indicate hope for stronger ties, their growth depends heavily on political stability.

6) Future Directions and Conclusion

The future of India–Pakistan relations depends on three key factors: security, political will, and regional cooperation. Stability in South Asia requires continuous dialogue. Resolving the Kashmir issue, taking firm action against terrorism, and prioritizing development in border areas could bring positive change. Increasing economic cooperation and mutual dependence can also support peace. Considering global geopolitical shifts, China's rising influence, and emerging security challenges, stable India–Pakistan relations are vital not just for the two countries but for the entire region.

In conclusion, despite a history of conflict, opportunities for dialogue and cooperation remain. Peace is essential for the development of both nations, and long-term trust, strategic vision, and diplomatic engagement are critical to shaping a stable and prosperous future.

References:

1. *Schofield, V. (2010). Kashmir in Conflict: India, Pakistan and the Unending War. I.B. Tauris.*
2. *Wirsing, R. G. (1998). India, Pakistan, and the Kashmir Dispute: On Regional Conflict and Its Resolution. St. Martin's Press.*
3. *Raghavan, S. (2010). War and Peace in Modern India. Palgrave Macmillan.*
4. *Noorani, A. G. (2000). The Kashmir Dispute, 1947–2000. Oxford University Press.*
5. *Bose, S. (2003). Kashmir: Roots of Conflict, Paths to Peace. Harvard University Press.*
6. *Lamb, A. (1991). Kashmir: A Disputed Legacy, 1846–1990. Roxford Books.*
7. *Ganguly, S., & Pardesi, M. (2014). India, Pakistan, and the Bomb: Debating Nuclear Stability in South Asia. Columbia University Press.*
8. *Brecher, M., & Wilkenfeld, J. (2000). A Study of Crisis. University of Michigan Press.*
9. *Jalal, A. (1995). Democracy and Authoritarianism in South Asia: A Comparative and Historical Perspective. Cambridge University Press.*
10. *Ganguly, S. (2012). Deadly Impasse: India–Pakistan Relations at the Dawn of a New Century. Cambridge University Press.*

11. *Ganguly, S., & Kapur, S. P. (2010). Nuclear Proliferation in South Asia: Crisis Behaviour and the Bomb. Routledge.*
12. *Cohen, S. P. (2013). India: Emerging Power. Brookings Institution Press.*

Cite This Article:

Prof. Sangale B. **(2025).** *From Conflict to Diplomacy: A Study of India–Pakistan Relations.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 1–4.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

INDIA'S RELATIONS WITH NEIGHBOURING COUNTRIES

*** Dr. Datta Pilappa Hingmire,**

* Konkan Gyanpeeth, Uran College of Commerce and Arts, Uran-Raigad, Navi Mumbai,400702

Abstract:

India is an important and influential country in South Asia. It shares borders with Pakistan, China, Nepal, Bhutan, Bangladesh, Myanmar and Sri Lanka. India's relations with these countries are very important from a historical, cultural, economic and political perspective. India's relations with Pakistan have always been turbulent. Although tensions have arisen due to the Kashmir issue and terrorism, India has focused on resolving differences through peaceful dialogue. Relations with China have also been complicated by border disputes. However, both countries maintain dialogue through trade and international cooperation. Nepal is a country close to India culturally and religiously. The two countries have close relations based on open borders, trade, and employment and people-to-people ties. Bhutan is a trusted neighbour of India and India has friendly relations with Bhutan in the areas of development, energy projects and security. India's relations with Bangladesh have strengthened in the last few years. The two countries work together in the areas of border agreements, trade, water management, cultural exchanges. India is increasing cooperation with Myanmar in the areas of security, India's maritime security, trade, cultural relations and development projects with Sri Lanka have maintained friendly relations. Overall, India pursues a policy based on peace, mutual development and cooperation with its neighbours. India is constantly striving for stability in the border areas, increased trade and regional peace. It is expected that India's relations with its neighbours will further strengthen in the future, considering the shared history, culture and mutual interests.

Keywords: *India's relations with Pakistan, China, Nepal, Bhutan, Bangladesh, Myanmar and Sri Lanka*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

Introduction:

India is considered to be the canter of South Asia in terms of geography, politics and culture. Surrounded by a vast land and maritime border, India has multifaceted relations with countries such as Pakistan, China, Nepal, Bhutan, Bangladesh, Myanmar and Sri Lanka. Various factors such as history, culture, trade, security, border disputes, water management, migration, regional stability and international politics make India's relations with its neighbours complex and important. After independence, India has tried to achieve peace and development in South Asia by relying on the policy of 'neighbourhood first' and regional cooperation. However, tensions have arisen with some neighbouring countries due to historical and political reasons, while friendly and cooperative relations with some countries seem to have strengthened. In the era of increasing globalization, the scope of these relations is increasing due to the areas of trade, energy security, anti-terrorism cooperation and

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

infrastructure development. The purpose of this research is to study India's relations with its neighbouring countries holistically in terms of their historical background, current status and future prospects. The main motivation for this paper is to understand India's role in enhancing stability and cooperation in South Asia, taking into account various diplomatic agreements, geo-regional challenges, economic cooperation and people-to-people cultural ties.

This introduction presents a broad picture of India's relations with its neighbours and sets the direction for the in-depth analysis in the following sections.

India-Pakistan Relations:

India and Pakistan were formed as independent nations in 1947, but the violence of the partition period, the migration of people and the Kashmir issue created differences between the two countries from the beginning. After the merger of Jammu and Kashmir with India, Pakistan claimed it, leading to the first war between the two countries in 1947-48. Later, two major wars in 1965 and 1971 also created serious tensions in the relationship. In the Shimla Agreement signed after the 1971 war, both countries agreed to take steps towards resolving the issue peacefully. The Lahore Declaration in 1999 was an important attempt to improve relations, but the Kargil conflict that followed immediately interrupted the process of dialogue. After 1990, India-Pakistan relations deteriorated further due to Pakistan-sponsored terrorist activities.

After the 2001 Parliament attack, the 2008 Mumbai attack and several subsequent incidents, India took a tough stance against terrorism and adopted a policy of "no dialogue until terrorism stops".Despite differences on ideological, political and security issues, the two countries continue to have limited trade, cultural ties between peoples and people-to-people exchanges. Although there have been occasional attempts at bilateral talks, they have not been long-lasting.

Overall, India-Pakistan relations since independence have been a mixed story of conflict and dialogue. Maintaining stability and peace requires mutual trust, counter-terrorism cooperation and sustained dialogue, which can lead both countries towards regional peace in the future.

India-China Relations:

India and China are two of the world's oldest and most populous countries. The two nations have had relations since ancient times due to history, trade and cultural exchanges. However, modern-day India-China relations have been marked by cooperation as well as competition and border tensions. After 1947, the two countries tried to establish friendly relations. The slogan "Hindi-Chinese Bhai-Bhai" became popular during that period. But the relations between the two countries suddenly deteriorated due to the border war in 1962. Disagreements over the border in Ladakh and Arunachal Pradesh escalated into conflict. Although trade and diplomatic exchanges increased in the following decades, the border issue remained a persistent issue. Several agreements in 1993, 1996 and later were signed to maintain peace along the border. During this time, China became one of India's largest trading partners, although the trade deficit is at India's expense. The Galwan Valley clash in 2020 again raised tensions. Since then, both countries have taken several rounds of troop withdrawal, talks, and reconciliation, but a full resolution has not yet been reached.

India-China relations are influenced by issues such as strategic competition, political equations in the Indo-Pacific region, the Tibet issue, trade, and technology.

India-Nepal Relations:

India and Nepal are friendly nations with inseparable ties to each other geographically, historically, culturally and religiously. The Himalayas, rivers, mountains and rich traditions are visible within the borders of both countries. Hindi, Sanskrit and many other cultural threads have given special importance to India-Nepal relations. The influence of Hinduism and Buddhism is equally visible in both countries.After independence, India provided Nepal with great cooperation in the fields of infrastructure, education, health, energy and trade. According to the Treaty of Peace and Friendship in 1950, both countries provided open channels for mutual travel, trade and investment. According to this treaty, the unique facility of citizens traveling to each other's countries without visas is still in force. India is helping Nepal in infrastructure development, hydro projects, roads, railways and hydroelectric power generation. Indian investments and projects have a large share in Nepal. Nepal is considered a culturally friendly country with 'friendship of brothers and sisters' for India. Personal, social and religious ties remain strong between the citizens of both countries. However, sometimes border disputes, trade disputes and political developments cause temporary tensions in the relationship; but both countries have maintained their stance of resolving issues through dialogue.

India–Bhutan Relations:

India and Bhutan are two friendly countries in South Asia, and their relations are based on mutual trust, respect and cooperation. Bhutan is a small but culturally and environmentally rich country. India has consistently assisted Bhutan since independence in all areas of development, defense and diplomacy. The India–Bhutan Treaty of Friendship in 1949 formally began cooperation between the two countries. Later, in 2007, this treaty was amended to grant Bhutan greater political autonomy. India is Bhutan's largest trading partner and India invests significantly in hydropower projects. Hydropower generation has become the backbone of Bhutan's economy and a large part of it is exported to India. India's contribution is also notable in the fields of education, health, infrastructure, defense cooperation, tourism and information technology. The two countries have strong cooperation in terms of security. Both countries place special emphasis on peace, environmental protection and preservation of cultural values. Despite some minor differences, relations have remained strong due to the tradition of dialogue and trust. Overall, India-Bhutan relations are one of the most successful and friendly relations in South Asia. This relationship is likely to continue to grow stronger in the future on the basis of mutual development, stability and friendship.

India–Bangladesh Relations:

India and Bangladesh are two countries in South Asia with close and historically friendly relations. India’s assistance in the 1971 war of independence played a significant role in the formation of Bangladesh. This laid a strong foundation of trust, cooperation and affection between the two countries. After independence, cooperation has increased in many areas including trade, cultural exchange, security, energy, border management and river water sharing. The long-pending enclave issue was resolved with the signing of a border agreement in 2015,

providing stability and protection of citizenship to the people of the border areas of both countries. India is a major trading partner of Bangladesh and has made significant contributions to the development of railways, roads, ports and power projects. Security and counter-terrorism cooperation have made the border area more stable. The cultural ties between the two countries are also close, with similarities in language, literature, music and traditions. Sometimes, there are differences in the sharing of river water, migration and trade; but both countries seem to be trying to resolve these issues through dialogue.

India–Sri Lanka Relations:

India and Sri Lanka are close neighbours in South Asia, connected by a maritime route. The relations between the two nations have been based on cultural, religious and trade exchanges since ancient times. The teachings brought to Sri Lanka by Indian monks in the spread of Buddhism are a great example of the spiritual bond between the two countries. After independence, India has increased cooperation with Sri Lanka in the political, economic and security sectors. India has taken a moral stand and supported the peace process, especially on issues related to the Tamil community. India has contributed to Sri Lanka in trade, health, fisheries, education, technology and infrastructure development.

The two countries work in close coordination on issues of security, counter-terrorism cooperation and maritime stability in the Indian Ocean region. Although there have been temporary tensions over fisheries resources, border disputes and political decisions, the relationship has been sustained through dialogue and diplomacy.

India-Myanmar Relations:

India and Myanmar are close neighbours in terms of geography and culture. The two countries share a border in the northeast of India and share many similarities in history, religion, language and traditions. The exchange of Buddhist culture has created a sense of intimacy between the two societies. India has maintained friendly relations with Myanmar since independence. Cooperation has increased in the areas of trade, energy, agriculture, health, transport, infrastructure and culture. Myanmar is considered a strategically important link for India under the Act East Policy. It helps in increasing connectivity and trade with Southeast Asia through Myanmar. Security and counter-terrorism cooperation are important areas of the relationship. The two countries coordinate for security in the border areas. Although the political situation in Myanmar, the refugee issue and border disputes pose some challenges, the role of dialogue remains intact. Overall, India-Myanmar relations are based on cooperation, strategic interests and regional development and are likely to strengthen further in the future.

Conclusion:

India's relations with its neighbouring countries are based on historical, cultural, economic and security interdependence. Despite some tensions and border disputes, India's role in maintaining regional stability through dialogue, cooperation, trade, development and peace is positive. These relations are expected to strengthen further in the future.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

Reference:

1) *Grover B. L, & N.K. Belhekar, History of Modern India, S. Chandra & Campani, Lim Ramnagar, Nevi Delhi,110055, 2003*
2) *Prof.Jitenda Bhamre, History of Modern and Contemporary India, Sheth Publication, Mumbai. June-2014*
3) *Jyotindra Nath Dixit, India's Foreign Policy and Its Neighbours, Edition, reprint, Gyan Book,2001*
4) *Shivshankar Menon, Choices: Inside the Making of Indian's Foreign Policy, Penguin Random House, Nov.2016*
5) *Testbook http://testbook.com*

Cite This Article:

***Dr. Hingmire D. P.* (2025).** *India's Relations with Neighbouring Countries*. **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 5–9.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

INDIA-U S RELATIONS – TRADE, DEFENCE, AND TECHNOLOGY

*** Bavshya Jentya Gavit,**

* Loknete Vyankatrao Hiray, Arts, Science and Commerce College, (Autonomous) Panchavati, Nashik-422003

Abstract:

The relationship between India and the United States has evolved from the "estranged democracies" of the Cold War into one of the most consequential strategic partnerships of the 21st century. As of late 2025, this partnership is defined by a deepening convergence on Indo-Pacific security, an ambitious technology sharing agenda under the iCET (Initiative on Critical and Emerging Technology), and robust defense ties. However, the relationship faces significant headwinds, including trade protectionism, immigration policy shifts (H-1B visa fees), and diplomatic friction regarding extraterritorial activities and human rights. This paper analyzes the current trajectory of India-US ties across three primary pillars: Trade, Defence, and Technology, while evaluating the impact of the "Russia factor" and recent diplomatic spats.

Keywords. *Trade,Defence,Technology*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

Introduction:

The geopolitical landscape of 2025 finds New Delhi and Washington drawn together by the mutual necessity of balancing a rising China. What began as a hesitant engagement in the early 2000s has matured into a "Comprehensive Global Strategic Partnership." The defining feature of the current era is the shift from purely government-to-government interactions to a broader integration of supply chains, defense industrial bases, and technology ecosystems.

However, the return of an "America First" approach in US trade policy, coupled with India's staunch adherence to "Strategic Autonomy"—particularly regarding its energy and defense ties with Russia—has introduced a layer of transactional tension. The partnership is now characterized by high-level strategic alignment coexisting with intense tactical friction.

Trade and Economic Relations: Growth Amidst Protectionism:

1. **Current Trade Volume and Dynamics**

   By the fiscal year 2024-2025, bilateral trade in goods and services surpassed **$212 billion**, cementing the United States as India's largest trading partner. Unlike India's trade with other major powers, its trade with the US yields a surplus, a point of contention for American policymakers.

   - **Key Exports:** India's export basket has diversified beyond textiles and gems to include high-value pharmaceuticals, automotive components, and increasingly, electronics (smartphones).

- **Key Imports:** The US has become a critical supplier of energy (LNG and crude oil) and defense equipment to India.

2. The Tariff and Deficit Dispute

In 2025, trade relations faced renewed strain. The US administration's focus on reducing trade deficits led to the threat of a **50% tariff** on Indian goods perceived to be linked to Russian energy inputs. The US argument posits that Indian refineries processing Russian crude for export to the West undermines sanctions. This has forced Indian policymakers to navigate a complex web of compliance while protecting their export-oriented sectors like refining and textiles.

3. The Immigration Conundrum (H-1B Visas)

A major flashpoint in 2025 has been the proposed hike in H-1B and L-1 visa fees, with proposals floating as high as **$100,000** for certain categories.

- **Impact on India:** As Indian IT majors (TCS, Infosys, Wipro) and US tech giants rely heavily on Indian talent, this move threatens the "people-to-people" bridge that serves as the relationship's soft power backbone.
- **Brain Drain vs. Brain Circulation:** While the US aims to incentivize local hiring, Indian industry leaders argue that such prohibitive costs will accelerate the "reverse brain drain," pushing talent back to India's growing Global Capability Centers (GCCs).

Defense Cooperation: From Buyer-Seller to Co-Creators

Defense ties have arguably become the strongest pillar of the relationship, insulated somewhat from political vicissitudes.

1. The 2025 Defense Framework Renewal

In October 2025, the two nations renewed their 10-year defense framework. The new agreement moves beyond the "foundational agreements" (LEMOA, COMCASA, BECA) signed in the previous decade, focusing now on **interoperability** in the Indian Ocean Region (IOR).

- **Strategic Objective:** The primary driver remains the containment of Chinese naval expansion. The US views India as a "Net Security Provider" in the IOR, essential for maintaining a Free and Open Indo-Pacific (FOIP).

2. Moving Toward Co-Production

The days of off-the-shelf purchases are fading. The "Make in India" initiative has merged with US defense supply chain diversification.

- **Jet Engines:** The deal for **GE F-414 engine** technology transfer remains a crown jewel, enabling India's Tejas Mk-II fighter program.
- **Recent Acquisitions:** In late 2025, approval was granted for the sale of **Javelin anti-tank missiles** and **Excalibur precision-guided artillery shells**. These acquisitions are specifically aimed at hardening India's capabilities along the Line of Actual Control (LAC) bordering China.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

- **INDUS-X:** The India-US Defence Acceleration Ecosystem (INDUS-X) has begun to bear fruit, with startups from both nations collaborating on underwater domain awareness and autonomous systems.

3. **The "Russia Factor" and CAATSA**

The Russian country Despite deep US ties, roughly 60% of India's military inventory remains of Russian origin. The delivery of the S-400 Triumf missile system continues to hang over the relationship like a sword of Damocles. While the US has thus far avoided imposing CAATSA (Countering America's Adversaries Through Sanctions Act) sanctions, realizing it would drive a wedge between the partners, the pressure to "wean off" Russian arms is constant and intense.

Technology: The New Strategic Glue (iCET)

The **Initiative on Critical and Emerging Technology (iCET)**, launched in 2022-23, has fundamentally altered the trajectory of the partnership, moving it from diplomatic rhetoric to hard technology transfers.

1. **Semiconductors**

India's ambition to become a global semiconductor hub has found a willing partner in the US, which seeks to "friend-shore" supply chains away from East Asia.

- **Fabrication Plants:** Projects involving US firms (like Micron) and joint ventures (such as the **Bharat Semi / 3rdiTech** collaboration for compound semiconductors) are establishing India's first commercial fabs. These facilities are dual-use, serving both civilian electronics and national security needs (e.g., night vision, missile seekers).

2. Space Exploration

Space cooperation has reached new heights with the **Artemis Accords**.

- **NISAR Mission:** The NASA-ISRO Synthetic Aperture Radar (NISAR) satellite represents the most advanced radar imaging system ever built, designed to monitor climate change and natural disasters.
- **Human Spaceflight:** Collaboration is underway to send an Indian astronaut to the International Space Station (ISS), training for which commenced at NASA's Johnson Space Center.

3. AI and Telecommunications

- **5G/6G and ORAN:** The US is actively supporting India's deployment of Open RAN (Radio Access Network) technologies to replace Chinese equipment (Huawei/ZTE) in the 5G stack.
- **Artificial Intelligence:** Joint research centers are being established to develop "Trustworthy AI," focusing on standards that align with democratic values—a direct counter to the authoritarian surveillance models exported by rivals.

Energy and Climate: The SCEP

The **Strategic Clean Energy Partnership (SCEP)** has become crucial as both nations face climate emergencies.

- **RETAP:** The Renewable Energy Technology Action Platform (RETAP) is driving collaboration on green hydrogen and long-duration energy storage.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

- **Nuclear:** While the 2008 civil nuclear deal was a historic breakthrough, commercial implementation remains slow due to liability laws. However, discussions on Small Modular Reactors (SMRs) have reopened pathways for future nuclear energy cooperation.

Challenges and Divergences:

No analysis of India-US relations is complete without addressing the "elephants in the room."

1. **The Diplomatic Shadow: The Pannun Case**

   The relationship faced a severe stress test following the US indictment of Vikash Yadav, a former Indian government official, in connection with the alleged plot against Gurpatwant Singh Pannun on American soil.

   - **US Stance:** The US administration has drawn a "red line," stating that extraterritorial repression is unacceptable, regardless of the partnership's strategic value.
   - **India's Stance:** India has dissociated itself from the plot officially, launching a high-level inquiry, but maintains that Western nations are too lenient on separatists who threaten India's territorial integrity.
   - **Impact:** While this issue has not derailed the strategic momentum, it has introduced a "trust deficit" within the intelligence communities.

2. Human Rights and Democracy

Reports from the US Commission on International Religious Freedom (USCIRF) and the State Department continue to flag issues regarding minority rights and press freedom in India. While the White House often separates these issues from strategic dialogues, they provide ammunition for congressional critics and create periodic diplomatic friction.

3. Strategic Autonomy vs. Alliance

The US effectively desires an ally; India desires a partner. India’s refusal to join a NATO-plus structure, its continued purchase of Russian oil (which it argues stabilizes global prices), and its independent stance on conflicts like Ukraine illustrate the limits of US influence. The **Chabahar Port** saga—where the US revoked and then reinstated a sanctions waiver—epitomizes Washington's grudging acceptance of India's regional necessities (connectivity to Central Asia/Afghanistan bypassing Pakistan).

Conclusion:

As we move through 2025, the India-US relationship can be described as **"indispensable but demanding."**The structural drivers—balancing China, securing supply chains, and technological synergy—are too powerful to allow the relationship to fail. Both New Delhi and Washington have invested too much political capital to let disputes over tariffs or visas cause a rupture.However, the era of romanticizing the "world's oldest and largest democracies" is over. It has been replaced by a hard-nosed realism. The US accepts India will not be a client state; India accepts the US will prioritize its domestic economy. The success of this partnership in the coming decade will depend on how well both nations manage their divergences while maximizing their convergence on the critical battlefield of technology and Indo-Pacific security.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

References:

1. *Ministry of External Affairs, Government of India. (2025). Joint Statement on the 10-Year Defence Framework Renewal. New Delhi.*
2. *Congressional Research Service. (2025). India-U.S. Relations: Trade, Defense, and Technology. Washington, D.C.*
3. *U.S. Department of Commerce. (2025). U.S.-India Bilateral Trade Statistics 2024-2025.*
4. *Carnegie Endowment for International Peace. (2025). The Future of iCET: Semiconductors and Space.*
5. *Observer Research Foundation (ORF). (2025). Navigating the Tariff War: India's Options in an America First World.*
6. *The White House. (2023). Fact Sheet: U.S.-India Initiative on Critical and Emerging Technology (iCET).*

Cite This Article:

***Gavit B. J.* (2025).** *India-U S Relations – Trade, Defence, and Technology.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 10–14.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

THE NEW IMPERATIVE: AN ANALYSIS OF INDIA-US RELATIONS IN TRADE, DEFENCE, AND TECHNOLOGY

*** Subhash Laxman Ahire,**

* Associate professor, History, M.S.G. College, Malegaon-Camp. Nasik.

Abstract:

The India-United States relationship, once characterized by Cold War estrangement and mutual suspicion, has undergone a profound transformation in the 21st century. Evolving from a "hesitant dialogue" to a "comprehensive global strategic partnership," the bilateral relationship is now one of the most consequential in international politics [1]. This research paper argues that the convergence of strategic interests, primarily driven by the rise of China, has acted as a catalyst, forging deep and multifaceted cooperation across three critical pillars: trade and economics, defence and security, and technology. However, this partnership is not without its challenges, including lingering protectionist tendencies, bureaucratic and regulatory hurdles, and differing perspectives on global governance. By examining the evolution, current state, and future prospects of cooperation in these three domains, this paper concludes that while the strategic alignment is robust, its long-term success hinges on effectively managing differences and translating high-level diplomacy into tangible, ground-level outcomes.

Keywords: *India-US Relations, Strategic Partnership, Trade Policy, Defence Cooperation, Technology Transfer, ICET (Initiative on Critical and Emerging Technology), China, Indo-Pacific, Geopolitics, Strategic Autonomy.*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

Hypothesis:

The primary hypothesis of this paper is that the convergent strategic imperative of managing China's rise has been the principal driver behind the rapid and substantive transformation of India-US relations in the 21st century, enabling significant advancements in trade, defence, and technology cooperation despite persistent bilateral challenges.

Aims and Objectives:

This research paper aims to provide a comprehensive analysis of the contemporary India-US strategic partnership by examining its core pillars. Its specific objectives are:

1. To trace the evolution of the bilateral relationship from Cold War estrangement to contemporary strategic alignment.
2. To analyze the trade and economic relationship, evaluating both its growth and persistent points of friction.

3. To assess the depth and significance of the defence partnership, focusing on interoperability, arms trade, and co-production.
4. To examine the burgeoning cooperation in critical and emerging technology domains, with a focus on the ICET framework.
5. To identify the key challenges that could impede the partnership's future progress and to evaluate its overall trajectory.

Introduction: From Estrangement to Engagement

For much of the Cold War, India-US relations were marked by a fundamental disconnect. India's leadership of the Non-Aligned Movement and its close ties with the Soviet Union placed it at odds with American containment strategy. The US, in turn, viewed India's socialist-leaning economic policies with scepticism and maintained a "tilt" towards Pakistan [2]. The relationship experienced brief thaws, but fundamental alignment remained elusive.

The end of the Cold War and India's economic liberalization in 1991 laid the groundwork for a recalibration. The landmark Civil Nuclear Agreement of 2008 symbolized a watershed moment, effectively ending India's nuclear isolation and signalling a new level of strategic trust [3]. Since then, the partnership has accelerated, driven overwhelmingly by a shared concern over China's assertive rise and its implications for the regional and global balance of power [4]. This shared strategic imperative has provided the political will to overcome historical obstacles and build a partnership that spans the economic, military, and technological spheres.

The Trade and Economic Pillar: From Friction to a New Partnership

The economic relationship between India and the US is a story of immense potential, significant growth, and persistent friction. The US is India's largest trading partner in goods and services, with bilateral trade exceeding $190 billion in 2022 [5]. This economic interdependence is a key stabilizer in the relationship.

1. **Evolution and Growth**

   The growth trajectory has been steep. From a modest $20 billion in 2000, trade has multiplied nearly tenfold [5]. Indian exports to the US span a diverse basket, including pharmaceuticals, diamonds, petroleum products, and a vast array of IT services. American companies have become major investors in India, particularly in sectors like manufacturing, energy, and technology. This investment creates jobs, transfers skills, and integrates the two economies [6]. Conversely, India's growing middle class represents a massive market for American goods, from agricultural products to luxury items and intellectual property.

2. **Persistent Frictions and the "Mini-Trade War"**

   Despite the growth, trade disputes have been a constant feature. The United States Trade Representative (USTR) has long cited Indian market access barriers, high tariffs (e.g., on electronics and motorcycles), unpredictable regulatory changes, and inadequate protection of intellectual property rights as key concerns [7]. India, in turn, has raised concerns about restrictive US visa policies (like the H-1B visa) that impact its flagship IT industry and American agricultural subsidies that disadvantage Indian farmers [8].

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

These frictions culminated during the Trump administration, which revoked India's designation under the Generalized System of Preferences (GSP) and imposed tariffs on Indian steel and aluminium under Section 232. India responded with retaliatory tariffs, leading to a period of heightened trade tension [9]. While a full-blown trade war was averted, the episode highlighted the underlying vulnerabilities in the economic relationship and the lingering protectionist sentiments in both nations.

3. The New Dialogue and Future Prospects

The Biden administration has shifted the tone from confrontation to negotiation. The relaunch of the **US-India Trade Policy Forum (TPF)** after a four-year hiatus has been a positive step [10]. Both sides are now exploring a more limited "early harvest" trade deal or a broader framework focused on supply chain resilience, critical minerals, and clean energy.

The future of the trade relationship lies not just in resolving bilateral disputes but in aligning on broader global economic issues. Cooperation in the **Indo-Pacific Economic Framework (IPEF)**, which aims to set regional standards on trade, supply chains, and decarbonization, is a key test [11]. Success here would signal an ability to move beyond a transactional relationship and build a shared vision for the future of the global economy, countering China's economic influence through the Belt and Road Initiative (BRI) and other frameworks.

The Defence and Security Pillar: The Bedrock of the Partnership

If trade has been a site of both cooperation and friction, the defence relationship has emerged as the most robust and transformative pillar of the strategic partnership. It has evolved from a buyer-seller dynamic to a collaborative partnership involving joint development, production, and extensive military exercises [12].

1. The Foundation: From Arms Sales to Strategic Agreements

The foundational agreements, long a sticking point due to Indian sensitivities over sovereignty, have now all been signed, creating a legal architecture for deep military integration:

- **LEMOA (2016):** The Logistics Exchange Memorandum of Agreement allows both militaries to use each other's bases for replenishment and repair, greatly extending their operational reach [13].
- **COMCASA (2018):** The Communications Compatibility and Security Agreement enables secure, encrypted communications between the two militaries and facilitates the sale of sensitive US technology [14].
- **BECA (2020):** The Basic Exchange and Cooperation Agreement provides for the sharing of high-quality geospatial intelligence, significantly enhancing the accuracy of Indian automated hardware and military systems [15].

These agreements have created a legal and technical framework for a level of interoperability previously unimaginable, effectively aligning the two militaries in the Indo-Pacific.

2. Deepening Interoperability and Arms Trade

Defence trade, virtually zero at the turn of the century, has soared to over $20 billion [16]. India operates a significant fleet of US-origin military hardware, including C-17 and C-130J transport aircraft, P-8I Poseidon

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

maritime patrol aircraft, Apache attack helicopters, and MH-60R Seahawk naval helicopters. The recent acquisition of 31 MQ-9B Predator drones further enhances India's intelligence, surveillance, and reconnaissance (ISR) capabilities, particularly along its contested land borders with China [17].

Beyond procurement, joint military exercises have grown in scale and complexity. Exercises like **Malabar** (naval, also including Japan and Australia), **Yudh Abhyas** (army), and **Cope India** (air force) simulate high-intensity warfare and build trust and operational familiarity between the forces [18]. This interoperability sends a powerful signal of deterrence to adversaries in the region.

3. The Shift to Co-production and Technology Transfer

The next frontier is moving from simple procurement to co-development and co-production. Initiatives under the **Defense Technology and Trade Initiative (DTTI)** aim to overcome bureaucratic hurdles and foster joint projects [19]. Recent discussions have focused on co-producing jet engines, infantry combat vehicles, and munitions in India. The landmark agreement for **General Electric to co-produce F414 jet engines in India** for the Tejas Mk2 fighter is a landmark achievement, representing a significant transfer of sensitive US technology and a vote of confidence in the "Make in India" initiative [20]. This shift is critical for India's goal of achieving defence self-reliance (Atmanirbhar Bharat) and for the US to secure a reliable, capable defence partner in the region.

The Technology Pillar: Shaping the Future

Recognizing that technological supremacy will define 21st-century power, both nations have placed technology cooperation at the centre of their partnership. This collaboration spans both established and emerging, critical domains.

1. The Initiative on Critical and Emerging Technology (ICET)

Launched in 2022 and elevated to a leaders-level priority, ICET is the central framework for steering this cooperation. Its ambitious agenda covers [21]:

- **Semiconductors:** Collaborating on resilient semiconductor supply chains, including supporting India's efforts to become a major player in chip fabrication and design.
- **AI and Quantum Computing:** Joint research in Artificial Intelligence and Quantum technologies, ensuring they are developed within a democratic framework with guardrails.
- **Space Cooperation:** Building on decades of collaboration, ICET aims to deepen ties between NASA and ISRO, including training Indian astronauts and joint missions.
- **Advanced Telecommunications:** Promoting the deployment of secure, trusted telecommunications networks (like 5G and 6G) and collaborating on Open RAN architectures to counter the dominance of Chinese firms like Huawei.

2. The China Context and the "Friend shoring" of Supply Chains

Technology cooperation is intrinsically linked to the strategic competition with China. Both countries are seeking to "de-risk" their economies and reduce dependence on Chinese-dominated supply chains, particularly in electronics, critical minerals, and pharmaceuticals. The **CHIPS and Science Act** in the US

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

and India's **Production Linked Incentive (PLI) schemes** are complementary national strategies [22]. By aligning their efforts, they aim to create an alternative, democratic tech ecosystem—a process often termed "friend shoring" [23].

3. Challenges: Export Controls and Data Governance

Despite the political will, significant hurdles remain. The US maintains strict export controls on dual-use technologies under the **International Traffic in Arms Regulations (ITAR)** and the Export Administration Regulations (EAR), which can hinder collaboration [24]. Harmonizing these controls with the needs of a strategic partner is a complex but necessary task. Furthermore, differences in data localization policies and digital governance frameworks need to be reconciled to enable the free flow of data, which is the lifeblood of the modern digital economy [25].

Challenges and the Road Ahead:

The India-US partnership is on a positive trajectory, but its long-term resilience cannot be taken for granted. Several challenges require careful and constant management:

- **The Russia Dilemma:** India's continued dependence on Russian military hardware, particularly in the context of the Ukraine war, remains a major point of divergence. While the US has shown understanding of India's historical ties and strategic autonomy, a prolonged conflict or further Russian alignment with China could strain the relationship [26]. India's success in diversifying its defence imports will be crucial.
- **Divergences on Global Governance:** Differences persist on issues like climate finance, the regulation of digital trade, and approaches to conflicts in the Middle East. India's tradition of strategic autonomy means it will not always align with the US in multilateral forums [27].
- **Bureaucratic and Political Hurdles:** In both capitals, bureaucratic inertia, protectionist lobbies, and complex regulatory environments can slow down the implementation of ambitious agreements [28]. Sustained high-level political engagement is essential to overcome these inertial forces.

Conclusion:

The India-US relationship has matured into a comprehensive global strategic partnership of immense significance. The driving force of this transformation is the shared assessment of China as a strategic challenge, which has provided the impetus to overcome historical baggage and build bridges across trade, defence, and technology.

The defence partnership is the most advanced, characterized by deep interoperability, significant arms sales, and a promising shift towards co-production. The technology partnership, guided by the ICET, holds the key to shaping the future technological landscape along democratic principles. The trade relationship, while still marked by friction, is moving towards a more constructive phase focused on strategic resilience and shared standards.

Ultimately, the partnership is no longer just a tactical alignment but a strategic necessity for both nations. For the US, a strong, independent, and democratic India is an indispensable partner in upholding a free and open Indo-Pacific. For India, access to American technology, capital, and strategic cooperation is vital for its own economic development and security. While challenges related to strategic autonomy, bureaucratic hurdles, and

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

differing global perspectives will persist, the overall trajectory is clear. The success of this defining partnership of the 21st century will depend on the sustained political will in both Washington and New Delhi to manage differences and invest in a shared future.

References:

1. *The White House. (2023). Joint Statement from the United States and India.*
2. *McMahon, R. J. (1994). The Cold War on the Periphery: The United States, India, and Pakistan. Columbia University Press.*
3. *Tellis, A. J. (2008). The U.S.-India Civil Nuclear Initiative: A Strategy for Moving Forward. Carnegie Endowment for International Peace.*
4. *Campbell, K. M., & Sullivan, J. (2019). Competition Without Catastrophe: How America Can Both Challenge and Coexist with China. Foreign Affairs.*
5. *U.S. Census Bureau. (2023). U.S. Trade in Goods with India.*
6. *U.S.-India Strategic Partnership Forum. (2023). USISPF Economic Impact Report.*
7. *United States Trade Representative (USTR). (2023). 2023 National Trade Estimate Report on Foreign Trade Barriers.*
8. *Ministry of Commerce and Industry, Government of India. (2022). India-US Trade Relations.*
9. *Das, S. (2019). The U.S.-India Trade Dispute: What Happened and What's Next?. The Diplomat.*
10. *Office of the United States Trade Representative. (2022). USTR Announces the Re-launch of the United States-India Trade Policy Forum.*
11. *U.S. Department of Commerce. (2022). Indo-Pacific Economic Framework for Prosperity.*
12. *Mukherjee, A. (2020). The U.S.-India Defence Relationship: A Status Report. Centre for a New American Security.*
13. *Ministry of External Affairs, Government of India. (2016). Logistics Exchange Memorandum of Agreement (LEMOA).*
14. *Pandit, R. (2018). India, US sign COMCASA. The Times of India.*
15. *Pubby, M. (2020). India, US sign BECA: What is the agreement, why it is important. The Indian Express. [16] U.S. Department of Defence. (2023). U.S.-India Defence Trade Fact Sheet.*
16. *Peri, D. (2023). *India clears $3.99 billion purchase of MQ-9B drones from U.S.* The Hindu.*
17. *U.S. Department of State. (2023). U.S. Security Cooperation with India.*
18. *U.S. Department of Defence. (2022). Defence Technology and Trade Initiative (DTTI).*
19. *Gady, F. S. (2023). US, India to Co-Produce Jet Engines in Landmark Defence Deal. The Diplomat.*
20. *The White House. (2023). Fact Sheet: United States and India Elevate Strategic Partnership with the initiative on Critical and Emerging Technology (ICET).*
21. *Khurana, G. S. (2023). The CHIPS Act and India's Semiconductor Ambitions: A Convergence of Interests. Observer Research Foundation.*

22. *Chhabra, T. (2022). Friend shoring and the Future of U.S.-India Economic Relations. The Brookings Institution.*
23. *U.S. Department of State. (2023). International Traffic in Arms Regulations (ITAR).*
24. *Abraham, R. (2022). Data Localization in India: A Review of the Personal Data Protection Bill. The Hindu Centre for Politics and Public Policy.*
25. *Pant, H. V., & Joshi, Y. (2022). The Ukraine War and the India-US-Russia Strategic Triangle. The Washington Quarterly.*
26. *Jaishankar, S. (2020). The India Way: Strategies for an Uncertain World. HarperCollins.*
27. *Tellis, A. J., & Mirski, S. (Eds.). (2021). Crux of Asia: China, India, and the Emerging Global Order. Carnegie Endowment for International Peace.*

Cite This Article:
***Ahire S. L.* (2025).** *The New Imperative: An Analysis of India-US Relations in Trade, Defence, and Technology.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 15–21.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

ENVIRONMENTAL AWARENESS AMONG THE COLLEGE STUDENTS IN DIFFERENT EDUCATIONAL STREAMS

*** Dr. Kalpana Narayan Patil,**

** Assistant Professor &, Head, Department of Psychology, S.G.M. College, Karad (An Autonomous College)(MS)*

Abstract:

Research Background: According to, Biggs & Tang, (2011), educational streams provide structured curricula focusing on particular domains, such as sciences, arts, commerce, or vocational education, allowing students to acquire knowledge, skills, and competencies relevant to their chosen field. That way in this study, investigator, to find out the impact of educational streams on level of environmental awareness of the college students.

Objectives: The study objective was to find out the significant difference in environmental awareness among the college students of different educational streams. Another objective was to examine the significant difference in environmental awareness among the college students of arts, science, and commerce streams.

Procedure: The study one hundred twenty college students were selected from different educational streams. Their age range were between 19 to 23 years. The purposive sampling technique was used for the selection of the samples. The study educational streams was independent variable and environmental awareness was dependent variable. The study Environmental Awareness Scale (EAS) developed by Haseen Taj (2001) has been used.

Conclusions: It can be concluded that there is no significant difference found in the level of environmental awareness among the college students of different educational streams as well as, insignificant difference found in environmental awareness among the college students of arts, science, and commerce streams.

Keywords: *Environmental Awareness, College Students, Educational Streams*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

Introduction:

Environmental awareness refers to the understanding and recognition of the natural environment, its components, and the impact of human activities on ecological systems. It involves knowledge about environmental issues, appreciation for the environment, and a sense of responsibility toward preserving and improving ecological balance (Kollmuss & Agyeman, 2002). In simpler terms, it is the consciousness of how individual and collective actions affect nature and the planet's sustainability. The nature of environmental awareness is multidimensional and dynamic. It is not just limited to knowledge but extends to attitudes, values, and behaviors that promote environmental protection. Key characteristics include:

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

- **Cognitive Aspect:** Awareness involves understanding environmental concepts such as pollution, biodiversity loss, climate change, and resource depletion (Elliott, 2018).
- **Affective Aspect:** It includes emotional responses such as concern, empathy, and care for the environment.
- **Behavioral Aspect:** It motivates actions like conservation, recycling, and sustainable living.
- **Social Aspect:** Environmental awareness fosters community involvement and advocacy for policies promoting ecological balance.

Educational streams provide structured curricula focusing on particular domains, such as sciences, arts, commerce, or vocational education, allowing students to acquire knowledge, skills, and competencies relevant to their chosen field (Biggs & Tang, 2011). According to, Frisk & Larson, (2011), Science Stream, students acquire direct insights into ecosystems, pollution, and sustainability, leading to generally higher environmental awareness through ecological concepts and practical experiments. Same way, suggested, Leal Filho et al., (2019) students in the arts or humanities stream develop awareness via ethical and cultural analysis, highlighting societal impacts of environmental degradation and fostering values-based perspectives. Another researcher Gifford, (2014) suggested, commerce stream students, while cantered on business and economics, may gain insights into environmental issues through courses on business ethics and sustainable management, focusing on economic policies related to the environment. In this study, an investigator has focused on finding find out the significant difference in environmental awareness among the college students of different educational streams, as well as, to examine the significant difference in environmental awareness among the college students of arts, science, and commerce Streams.

Significance of the Study:

The present study aims to explore environmental awareness among students from different educational streams. By comparing Arts, Science, and Commerce students, the study identifies whether the curriculum or academic exposure influences awareness levels. The findings can guide educators and policymakers in designing targeted environmental education programs. Overall, the study contributes to understanding how educational background shapes students' environmental consciousness.

Objectives of the Study:

1. To study the significant difference in environmental awareness among the students of arts, science and commerce colleges.
2. To examine the significant difference in environmental awareness among the arts and science college students.
3. To examine the significant difference in environmental awareness among the arts and commerce college students.
4. To examine the significant difference in environmental awareness among the science and commerce college students.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

Hypothesis of the Study :

1. There will be no significant difference in environmental awareness among the students of arts, science and commerce colleges.
2. There will be no significant difference in environmental awareness among the arts and science college students.
3. There will be no significant difference in environmental awareness among the arts and commerce college students.
4. There will be no significant difference in environmental awareness among the science and commerce college students.

Research Procedure:

- **Variables of the Study:**

Independent Variables	Dependent Variable
Educational Streams a) Arts College b) Science College c) Commerce College	a) Environmental Awareness

- **Sample Size and Selection Procedure:**

  The study one hundred twenty college students were selected from different educational streams. Out of them, forty sample were selected from arts, forty science and same way forty sample were selected from commerce educational streams. Their age range were between 19 to 23 years. The purposive sampling technique was used for the selection of the samples. The study educational streams was independent variable and environmental awareness was dependent variable. The study Environmental Awareness Scale (EAS) developed by Haseen Taj (2001) has been used.

- **Operational Definitions:**

  a) Educational Streams:

  In the study, colleges offering education in the arts, science, and commerce streams are collectively called educational streams. Furthermore, students pursuing their education in the arts stream are called arts stream college students. Similarly, students studying in the science stream are referred to as science stream college students, and those studying in the commerce stream are referred to as commerce stream college students.

  b) Environmental Awareness:

  In this study, the college students who achieve the maximum scores on the environmental awareness scale developed by Haseen Taj, as per the manual, has been called as higher level environmental awareness college students. On the other hand, the college students who achieve the minimum scores on the

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

environmental awareness scale developed by Haseen Taj, as per the manual, has been called as low level environmental awareness college students.

Data Collection Materials:

- **Environmental Awareness Scale:** In this study, the Environmental Awareness Scale developed by Haseen Taj (2001) has been used. The scale is intended for respondents aged 13 years and above. It consists of 60 items covering major dimensions of the environment. The total score ranges from 0 to 60. The scale has a split-half reliability of 0.87, a test–retest reliability of 0.82, and an internal consistency reliability of 0.88. Its validity ranges from 0.76 to 0.82.

Statistical Analysis and Results:

In this part, the investigator has explained significant difference in environmental awareness among the college students of different educational streams. The investigator has analyzed the data in following manner.

Table: 1 shows the assessing normality of the variable environmental awareness

Variable	Descriptive Statistics		Statistic	Std. Error
Environmental Awareness	Mean		38.1000	0.40711
	95% Confidence Interval for Mean	Lower Bound	37.2939	
		Upper Bound	38.9061	
	5% Trimmed Mean		38.0926	
	Median		38.0000	
	Variance		19.889	
	Std. Deviation		4.45972	
	Minimum		29.00	
	Maximum		48.00	
	Range		19.00	
	Inter quartile Range		5.50	
	Skewness		0.041	0.221
	Kurtosis		-0.310	.438

The table 1. Indicates that the trimmed mean value (38.092) is very close to the simple mean (38.100). Skewness and kurtosis describe the shape of the distribution and are used with interval and ratio level data. In this table, the skewness value (0.041) is very close to zero. The skewness value is positive and indicates that the distribution is somewhat positively skewed. The kurtosis value (-0.310) is also close to zero, but it is not zero. The kurtosis value is negative, and that distribution is flatter than normal (platykurtic). However, skewness and kurtosis both have fallen well within the acceptable range of ±1. So, both value distributions can be considered normal.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

Plot: 1: Shows the normality of the data of variable environmental awareness

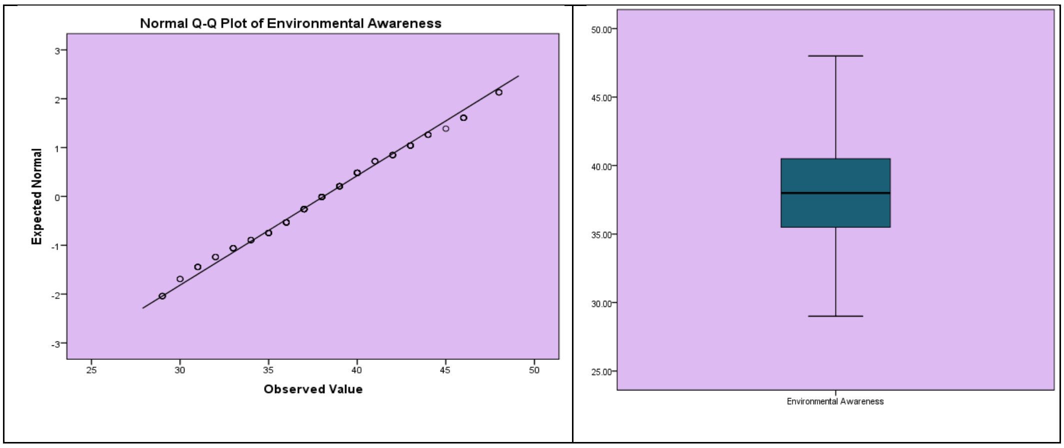

Above plots indicates of variable environmental awareness. The shape of the distribution is considered normal.

Plot: 2: Shows the mean of environmental awareness among students of different educational stream

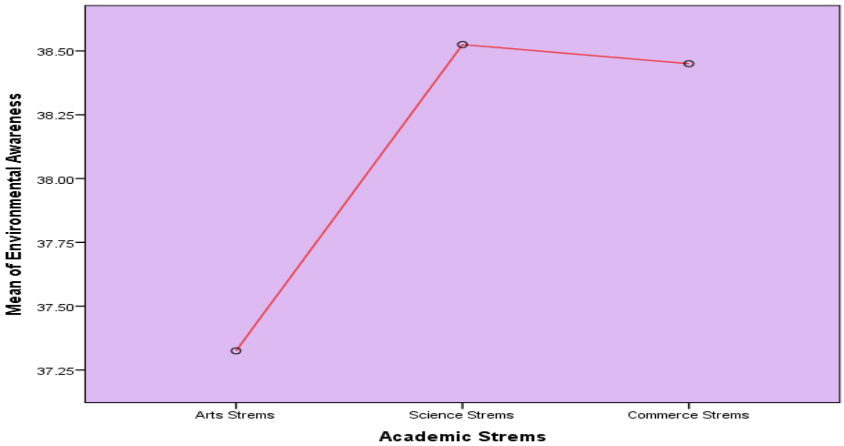

Above plot no. 2 represents the mean scores of environmental awareness across the three academic streams. The horizontal axis displays the three academic or educational streams such as, arts stream, science stream, and commerce stream, whereas the vertical axis shows the mean level of environmental awareness. The science stream students show the highest mean score of environmental awareness (38.523). The commerce stream students follow closely with a mean score of (38.450), showing only a slight decline compared to the Science group. On the other hand, the arts stream students show the lowest mean level of environmental awareness (37.325). Overall, the graph indicates that science stream students demonstrate relatively higher environmental awareness than both commerce and arts stream students, but there is no significantly difference.

Table: 2: Shows summary of One Way ANOVA of the environmental awareness

Source	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig
Between Groups	36.150	2	18.075	0.907	NS
Within Groups	2330.650	117	19.920		
Total	2366.800	119			

Significant Level, df (2,117) ---- 0.05 = 3.07 0.01= 4.85

From Table 2, a one-way ANOVA was conducted to examine the effect of educational streams (Arts, Science, and Commerce) on an individual's environmental awareness. The dependent variable, environmental awareness, was assessed for normality across the three groups formed by the educational streams, using Q-Q plots, skewness, and kurtosis, and was found to be normally distributed.

The main effects analysis revealed that the difference in environmental awareness among students of arts, science, and commerce colleges is not significant, F (2,117) = 0.907, p > 0.05. This indicates that the type of educational stream does not significantly influence on students' environmental awareness. Therefore, there is no significant difference found in the level of environmental awareness among students of Arts, Science, and Commerce colleges.

The one-way ANOVA summary shows that the mean square for between-groups (Mean Square = 18.075) is very small compared to the mean square for within-groups (Mean Square = 19.920). This small difference suggests that variation in environmental awareness is largely due to individual differences within each educational stream rather than differences between streams. Consequently, based on the hypothesis no.1, *"There is no significant difference in environmental awareness among the students of Arts, Science, and Commerce colleges"* is accepted. This means that educational stream is not a determining factor in influencing students' environmental awareness.

Table 3: Shows the difference in environmental awareness among the arts and science college students.

Variable	Educational Streams	N	Mean	SD	t	*p*
Environmental Awareness	Arts College Students	40	37.325	4.795	-1.163	NS 0.05
	Science College Students	40	38.525	4.426		

Significant Level at 0.05=1.990, 0.01=2.639

Table 3 shows the difference in environmental awareness among arts and science college students. The mean score of arts college students on environmental awareness is 37.325 and standard deviation is 4.795, whereas, the mean score of science college students on environmental awareness is 38.525 and standard deviation is 4.426. The obtained t-value is -1.163, which is not significant at the 0.05 significance level. Therefore, it is concluded that there is no significant difference found in environmental awareness between students of arts and science

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

colleges. Based on this analysis, hypothesis no. 2, is accepted.

Table 4: Shows the difference in environmental awareness among the arts and commerce college students.

Variable	Educational Streams	N	Mean	SD	t	*p*
Environmental Awareness	Arts College Students	40	37.325	4.795	-1.123	NS 0.05
	Commerce College Students	40	38.450	4.145		

Significant Level at 0.05=1.990, 0.01=2.639

Table 4 shows the difference in environmental awareness among arts and commerce college students. The mean score of arts college students on environmental awareness is 37.325 and standard deviation is 4.795, whereas, the mean score of commerce college students on environmental awareness is 38.450 and standard deviation is 4.145. The obtained t-value is -1.123, which is not significant at the 0.05 significance level. Therefore, it is concluded that there is no significant difference found in environmental awareness between students of arts and commerce colleges. Based on this analysis, hypothesis no. 3, is accepted.

Table 5: Shows the difference in environmental awareness among the science and commerce college students.

Variable	Educational Streams	N	Mean	SD	t	*p*
Environmental Awareness	Science College Students	40	38.525	4.426	0.078	NS 0.05
	Commerce College Students	40	38.450	4.145		

Significant Level at 0.05=1.990, 0.01=2.639

Table 5 shows the difference in environmental awareness among science and commerce college students. The mean score of science college students on environmental awareness is 38.525 and standard deviation is 4.426, whereas, the mean score of commerce college students on environmental awareness is 38.450 and standard deviation is 4.145. The obtained t-value is -1.123, which is not significant at the 0.05 significance level. Therefore, it is concluded that there is no significant difference found in environmental awareness between students of science and commerce colleges. Based on this analysis, hypothesis no. 4, is accepted.

Conclusions:

1. There is no significant difference found in the level of environmental awareness among students of Arts, Science, and Commerce colleges**.**
2. There is no significant difference found in environmental awareness between students of arts and science colleges.
3. There is no significant difference found in environmental awareness between students of arts and commerce colleges.
4. There is no significant difference found in environmental awareness between students of science and commerce colleges.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

References:

1. *Biggs, J., & Tang, C. (2011). Teaching for Quality Learning at University: What the Student Does. McGraw-Hill Education.*
2. *Brown, P., Lauder, H., & Ashton, D. (2011). The Global Auction: The Broken Promises of Education, Jobs, and Incomes. Oxford University Press.*
3. *Elliott, J. (2018).* Environmental Awareness and Education: Understanding Human-Environment Relationships. *Routledge.*
4. *Frisk, E., & Larson, K. L. (2011). Educating for sustainability: Competencies & practices for transformative action. Journal of Sustainability Education, 2(1), 1–20.* https://www.jsedimensions.org/
5. *Gifford, R. (2014). Environmental psychology matters. Annual Review of Psychology, 65, 541–579. https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010213-115048*
6. *Kollmuss, A., & Agyeman, J. (2002). Mind the gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior?* Environmental Education Research, 8*(3), 239–260.*
7. *Leal Filho, W., Brandli, L., Salvia, A. L., & Pretorius, R. W. (2019). Integrating sustainability in higher education: A comprehensive guide for curriculum development. Springer.*
8. *Stibbe, A. (2009).* The Handbook of Sustainability Literacy: Skills for a Changing World. *Green Books.*
9. *Trow, M. (2006). Reflections on the Transition from Elite to Mass to Universal Higher Education. Higher Education, 52(4), 487–509.*

Cite This Article:

***Dr. Patil K.N.* (2025).** *Environmental Awareness Among The College Students In Different Educational Streams.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 22–29.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

RELATIONS WITH RUSSIA: FROM TRADITIONAL FRIENDSHIP TO NEW COOPERATION

** Mr. Shirsath Sandip Haribhau,*

** Mula Education Society's Shri Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Newasa, Tal –Newasa Dist.- Ahilyanagar.*

Abstract:

This paper examines the evolution of relations with Russia from their origins in traditional diplomatic friendship to the multifaceted dynamics of contemporary strategic cooperation. It traces historical foundations, post–Cold War realignments, and the emergence of new defence, economic, and technological linkages. Drawing on academic literature, strategic commentary, and policy debates, the study analyzes how geopolitical pressures, elite foreign-policy thinking, and shifting international structures shape the trajectory of bilateral engagement. The paper argues that while the relationship retains symbolic features rooted in historical solidarity, it increasingly reflects pragmatic alignments driven by security imperatives, energy interdependence, and the search

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

Introduction:

Relations with Russia have undergone substantial transformation over the past century, transitioning from traditional notions of friendship based on ideological affinity or geopolitical necessity to a more pragmatic and multidimensional set of cooperative arrangements. While historical narratives frequently emphasize the themes of shared struggle, mutual respect, and long-standing diplomatic rapport, these narratives tell only part of the story. In the contemporary era, strategic cooperation with Russia reflects a convergence of interests shaped by global power shifts, regional security concerns, economic complementarities, and the changing priorities of national elites.

This paper provides a structured analysis of these developments. It begins by examining the historical foundations of traditional friendship, identifies the turning points of the post– Cold War period, and then focuses on the rise of strategic cooperation in defence, energy, technology, and multilateral diplomacy. The study also considers the influence of foreign-policy elites, the pressures created by Western institutions and China, and concrete case studies of recent collaboration. Finally, the paper outlines potential challenges and future trajectories, offering an integrated framework for understanding where relations with Russia may evolve in the coming decades.

Historical Foundations of Traditional Friendship:

The nation of a "traditional friendship" with Russia is often rooted in earlier periods of geopolitical alignment, cultural connectivity, or ideological closeness. In many contexts, Russia was perceived as a major power willing to offer support during moments of national crisis, anti-colonial struggle, or diplomatic isolation. Throughout the 20th century, these connections manifested through educational exchanges, military assistance, and symbolic commitments to mutual sovereignty and non-interference. During the mid-20 th century, especially in the context of the Cold War, relations with the Soviet Union were influenced by broader ideological currents. Nations seeking alternatives to Western

influence sometimes found in Moscow an important partner. Bilateral treaties, scientific partnerships, and cultural diplomacy played a key role. During this period, the foundations for long-term trust were laid, often reinforced through elite narratives emphasizing solidarity and shared historical experience.

By the late Cold War, however, relations had both stabilizing and constraining dimensions. The symbolic weight of traditional friendship created expectations of loyalty, yet domestic reforms and geopolitical shifts began to complicate alignment patterns. The collapse of the Soviet Union in 1991 would mark a turning point, requiring a reassessment of the relationship's foundations.

Post–Cold War Reorientation:

The end of the Cold War dismantled many of the ideological structures that had previously governed relations with Russia. As new national priorities emerged and globalization accelerated, traditional friendship narratives faced the pressures of political liberalization, economic restructuring, and exposure to Western institutions. During the 1990s, Russia itself was undergoing deep internal transformation: economic crisis, political volatility, and a redefinition of its international identity. Many partners responded by diversifying their diplomatic engagements, pursuing closer ties with Western states and multilateral institutions. Economic relations with Russia declined in significance, and defence cooperation experienced periods of stagnation or reconsideration. Yet the post-Cold War reorientation did not sever ties. Instead, it transitioned them into a new phase in which cooperation would be pursued on a more selective, interest-driven basis. The 2000s brought new opportunities, especially as Russia regained political stability and economic strength. This allowed bilateral relations to settle into a pragmatic framework that balanced historical goodwill with contemporary strategic calculations.

Strategic Cooperation in the 21st Century:

1. **Defence Cooperation**

   Defence cooperation has traditionally been one of the most visible pillars of engagement with Russia. From arms procurement during earlier decades to more recent ventures into co-development and joint training, defence interaction reflects both military needs and broader strategic considerations. In the 21st century, defence collaboration often centers on technological transfer, modernization of existing defence systems, and training programs. Russia's defence industry provides relatively cost-effective options with proven capabilities, making it attractive to states seeking to diversify their procurement sources. High-level visits between military officials, joint exercises, and long-term maintenance contracts further institutionalize cooperation.

   However, defence ties also face challenges from competing suppliers, geopolitical constraints, and the growing influence of other major powers. The diversification of security partnerships especially with Western states or regional powers can create friction or necessitate careful balancing to avoid overdependence on any single partner.

2. **Energy and Economic Engagement**

   Energy remains at the core of strategic cooperation with Russia. As one of the world's leading exporters of natural gas, oil, and nuclear technology, Russia offers resource-rich states opportunities for investment, infrastructure development, and technological collaboration. Natural gas projects including pipelines and LNG facilities reflect

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

long-term commitments that shape geopolitical relationships. Similarly, Russian involvement in nuclear power plants, particularly through state-owned firms offering financing and turnkey solutions, creates decades-long cooperation. Beyond energy, trade in machinery, metals, fertilizers, and agricultural goods contributes to economic interdependence.

Yet economic relations remain vulnerable to global sanctions, market volatility, and logistical constraints. While energy projects reinforce strategic ties, shifts toward renewable energy or alternative suppliers may influence future trajectories.

3. **Multilateral Forums and Diplomatic Alignment**

The 21st century has seen increased coordination with Russia across multilateral institutions. Shared positions in the United Nations, regional security forums, and emerging-economy groupings demonstrate areas of diplomatic convergence. Key themes include respect for sovereignty, skepticism of Western-led interventionism, support for multipolarity, and the protection of national development models. In many forums, Russia presents itself as an alternative voice to Western liberal norms. Aligning with this stance can reinforce strategic autonomy for partner states. Nevertheless, multilateral cooperation also reveals limits: differing regional priorities, diverging economic ambitions, and the need to maintain balanced relations with multiple powers mean alignment is often selective rather than comprehensive.

4. **The Role of Foreign Policy Elites and Strategic Thought**

Foreign-policy elites play a central role in shaping relations with Russia. Historical education, diplomatic experience, ideological preferences, and networks built through study or training programs influence elite perceptions of Russia. Elites with longstanding familiarity with Russian institutions often advocate for stable cooperation, viewing Russia as a predictable and historically trustworthy partner. In contrast, younger generations of policymakers exposed to Western institutions may adopt more cautious or diversified strategic approaches.

Think tanks, military academies, and universities all contribute to shaping strategic thought. The tension between continuity and reorientation often emerges within elite debates: Should the nation preserve its traditional friendship with Russia? Or should it pursue a more flexible foreign policy aligned with emerging global centers of power? These debates continually reshape the trajectory of bilateral relations.

5. **Competing Pressures**: The West, China, and Global Realignments

The 21st century is marked by intensifying geopolitical competition. Relations with Russia cannot be understood in isolation but must be situated within the broader context of global realignment. Western states exert pressure through sanctions, diplomatic incentives, and security partnerships. Engagement with Western military alliances or trade institutions can complicate defence and economic cooperation with Russia. At times, Western states perceive closer relations with Russia as a challenge to their regional influence. At the same time, China's rise introduces another layer of complexity. For some states, China is an equally important partner economically indispensable and increasingly influential in regional affairs. Balancing relations with both Russia and China require careful diplomacy. In some cases, Russia and China cooperate as strategic partners, creating opportunities; in others, their competition limits the strategic space of smaller states. These competing pressures highlight the need for nuanced

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

foreign-policy strategies that preserve national autonomy while benefiting from multiple partnerships.

Case Studies of Recent Cooperation:

1. **Defence Procurement and Co-development**
   Recent years have seen renewed interest in acquiring Russian defence systems, ranging from air-defence platforms to fighter aircraft and missile technologies. Collaborative programs have included modernization of legacy Soviet-era equipment and the co-development of advanced systems tailored to national needs. Joint research initiatives in military technology demonstrate mutual trust and a willingness to engage in deeper strategic cooperation. However, these projects also attract scrutiny from Western institutions wary of technological leakage or shifts in regional military balances.
2. **Energy Infrastructure** - Pipelines, Nuclear Power, and Beyond
   Energy cooperation provides some of the most concrete examples of strategic alignment. Pipeline projects create decades-long interdependence through shared infrastructure and contractual obligations. Russia's state-owned energy firms frequently finance, construct, and operate infrastructure projects, making them integral players in national energy strategies. Nuclear energy cooperation has become especially important. Russia's integrated nuclear technology model covering plant construction, fuel supply, operational training, and waste management offers comprehensive solutions attractive to growing economies.
3. **New Areas: Digital Technologies, Space, and the Arctic**
   New domains of cooperation are emerging. Russia's space technology remains globally competitive, contributing to joint satellite programs, remote-sensing cooperation, and launch services. Digital technology partnerships include cybersecurity exchanges and exploration of data-localization frameworks.
   The Arctic, where Russia is a dominant actor, offers opportunities for collaboration in shipping routes, scientific research, and resource exploration. Climate change increases the strategic importance of this region, although cooperation can be limited by competing territorial and commercial interests.

Challenges and Divergences:

Despite expanding cooperation, several challenges persist. Geopolitical tensions, particularly Russia's strained relations with Western powers, create uncertainty. Sanctions and financial restrictions complicate transactions, limit access to technology, and slow down joint projects. Domestic political changes also shape relations. Public opinion, elite turnover, and shifts in national priorities can alter the pace or direction of cooperation. Economic

Divergences such as exposure to commodity price fluctuations or differing industrial policies further complicate long-term alignment.

Security dilemmas may emerge when cooperation with Russia is perceived by neighboring states as destabilizing. Regional disputes, international legal constraints, and overlapping spheres of influence can lead to friction. Finally, technological transformations such as the global shift toward renewables or new defence suppliers may reduce Russia's relative significance in certain sectors

Future Trajectories:

The future of relations with Russia will depend on the interplay of geopolitical forces, economic opportunities, and

domestic strategic preferences. Several scenarios appear plausible:

1. **Deepened Strategic Partnership**: If geopolitical alignment strengthens and key sectors (energy, defence, technology) continue to converge, the relationship could evolve into a sustained long-term partnership. Selective Pragmatic Cooperation: A more likely scenario involves maintaining cooperation in specific areas while balancing relations with Western states and China.
2. **Managed Divergence**: External pressures or domestic reorientation could lead to reduced reliance on Russia, although historical goodwill may preserve certain cooperative channels.
3. **Hybrid Models**: Combinations of cooperation and competition, depending on sector and geopolitical context, may characterize future relations. Ultimately, bilateral relations are shaped by an enduring tension between historical ties and contemporary strategic realities.

Conclusion:

Relations with Russia have moved beyond the symbolic framework of traditional friendship to embrace new forms of strategic cooperation. This evolution reflects both continuity and change: continuity in the shared historical experiences that anchor mutual trust, and change in the pragmatic, interest-driven collaborations emerging across defence, energy, technology, and diplomacy.

Navigating global realignments, competing pressures, and economic uncertainties
requires adaptable and forward-looking foreign-policy strategies. The trajectory of relations with Russia will depend on how states manage these complexities, balance multiple partnerships, and harness opportunities for mutually beneficial cooperation.

References:

1. *Allison, R. Russia, the West, and Military Intervention. Oxford University Press, 2013, pp. 45–67.*
2. *Charap, S. C Troitskiy, M. "Russia's Foreign Policy: The Return of Great Power Politics." Survival, vol. 60, no. 1, 2018, pp. 27–48.*
3. *Connolly, R. Russia's Economic Power: Assessing the Strategic Leverage of Energy Exports. Cornell University Press, 2018, pp. 102–139.*
4. *Lo, B. Axis of Convenience: Moscow, Beijing, and the New Geopolitics. Brookings Institution Press, 2008, pp. 11–36.*
5. *Trenin, D. "Russia and the Emerging World Order." Carnegie Moscow Center Report, 2016, pp. 5–22.*
6. *Wilson Rowe, E. C Blakkisrud, H. Russia's Arctic Politics. Edward Elgar Publishing, 2020, pp. 54–92.*
7. *Monaghan, A. Power in Modern Russia: Strategy and Mobilization, Manchester University Press, 2017, pp. 79–118.*
8. *Smith, H. "Energy Geopolitics and Russia's Strategy." Europe-Asia Studies, vol. 70, no. 5, 2018, pp. 743–764.*

Cite This Article:

***Mr. Shirsath S. H.* (2025).** *Relations with Russia: From Traditional Friendship to New Cooperation.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 30–34.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

INDIA'S FOREIGN POLICY TRANSFORMATION AFTER 2014

*** Mr. Parvez Shaukatali Shaikh,***

** Mahatma Phule College, Pimpri, Pune 17.*

Abstract:

India's foreign policy has undergone a marked transformation after 2014, coinciding with the rise of a new political leadership under Prime Minister Narendra Modi. While elements of continuity with earlier doctrines remain—particularly the emphasis on strategic autonomy—the post-2014 era has introduced a more confident, outward-looking, and multi-aligned diplomatic posture. India now places greater emphasis on economic diplomacy, defense partnerships, diaspora outreach, technological cooperation, and leadership in global governance. This research paper examines how and why India's foreign policy has changed since 2014, comparing the new approach with earlier patterns, and explaining the strategic implications of these shifts.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

Introduction:

Foreign policy reflects a nation's worldview, strategic priorities, and its self-image in global politics. India's foreign policy for most of the post-independence period was shaped by non-alignment, a strong moralistic tone, and caution regarding military entanglements. The early decades prioritized decolonization, peace, and autonomy in global affairs. Even after the Cold War, successive governments largely preserved these principles, adapting them gradually to new realities such as globalization and regional security challenges.

The year 2014 marks a significant turning point. With the rise of a strong majority government and personal diplomacy by Prime Minister Narendra Modi, India began projecting itself differently: not just as a balancing power or a moral voice, but as a confident emerging power ready to shape global outcomes. This transformation did not discard earlier traditions; rather, it infused them with new energy, clarity, and assertiveness.

This research paper critically examines these changes, tracing the main pillars of India's foreign policy after 2014, the motivations behind them, and their long-term impact on India's global role.

Historical Background: India's Foreign Policy Before 2014

To understand the transformations of the last decade, it is essential to recognize the foundations of India's foreign policy earlier:

1. **Non-Alignment and Autonomy**

   India's foreign policy from 1947 was built on staying away from Cold War blocs. Even after the Cold War ended, India resisted formal alliances, emphasizing flexibility in external relations.

2. **South Asia as a Priority**
   Although India saw its neighborhood as strategically important, earlier policies often suffered from cautious engagement, bureaucratic inertia, or sensitivity to regional perceptions.
3. **Economic Diplomacy but Limited Projection**
   India's economic growth after 1991 enhanced its capabilities, but the country still hesitated to convert economic strength into strategic influence.
4. **Modest Military Posture**
   India preferred diplomatic restraint over coercive signalling. Defence partnerships existed, but military diplomacy was not central to foreign policy. By 2014, India had already begun expanding its global partnerships, yet foreign policy lacked a distinct, coherent, and assertive orientation. This changed significantly under the Modi government.

Drivers of Foreign Policy Change After 2014

Several interconnected factors explain the notable shift in India's diplomatic behaviour:

1. **A Strong Majority Government**
   A stable central government gave policymakers the ability to pursue long-term initiatives without internal political fragmentation.
2. **A Changing Global Order**
   The rise of China, renewed global rivalry, and reordering of supply chains required India to rethink traditional hesitations.
3. **Economic Ambition**
   India aimed to present itself as a major investment destination, a technological partner, and a manufacturing hub, linking foreign policy with domestic growth strategy.
4. **Leadership Style**
   Prime Minister Modi's personal diplomacy—high-visibility summits, mass diaspora events, and proactive travel—gave India's foreign policy a more energetic and personal tone.
5. **National Security Realities**
   Frequent border tensions and terrorism concerns pushed India to adopt a firmer security posture. These drivers shaped a foreign policy with new priorities and an expanded global footprint.

Key Transformations in India's Foreign Policy Since 2014

1. From Non-Alignment to Multi-Alignment

Earlier non-alignment emphasized avoiding great-power blocs. The post-2014 approach accepts that engaging all major powers—even simultaneously and selectively—maximizes India's leverage. India deepened defence and strategic cooperation with the United States (e.g., signing logistics and communication agreements). It continued long-standing defence ties with Russia despite Western pressures. Partnerships with Europe, Japan, Australia, and Middle Eastern countries expanded dramatically.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

This flexible, interest-driven strategy has sometimes been described as "multi-alignment" or "issue-based alignment," where India partners with different countries depending on the specific domain—technology, energy, trade, defences, or regional security.

2. Rejuvenation of Regional Diplomacy: Neighbourhood First

India placed unprecedented focus on South Asia through:

Invitations to neighbouring leaders at official ceremonies,

Cross-border connectivity projects,

Energy, water, and digital cooperation,

Humanitarian assistance and disaster relief,

More assertive handling of security challenges.

In contrast to earlier hesitation, India now employs a mix of incentives and firm measures to shape regional behaviour, particularly regarding cross-border terrorism.

3. Act East Policy: A Deeper Indo-Pacific Engagement

The earlier "Look East" policy became "Act East," indicating more concrete initiatives:

Stronger defines ties with Southeast Asian nations,

Increased naval presence in the Indo-Pacific,

Participation in maritime security initiatives,

Deeper strategic partnerships with Japan, Australia, and ASEAN.

India frames itself as a stabilizing power in the Indo-Pacific, aligning with like-minded nations concerned about regional balance.

4. Economic and Technology Diplomacy

Since 2014, India has explicitly linked foreign policy with economic transformation:

major outreach to investors,

Promotion of "Make in India,"

bilateral agreements on digital governance, fintech, cybersecurity, and green technologies,

Participation in new trade and supply chain frameworks.

Technological partnerships—especially in semiconductors, digital public infrastructure, and clean energy—have become essential pillars of external engagement.

5. Soft Power, Culture, and Diaspora Diplomacy

India has always had strong soft-power assets, but after 2014 they were more systematically utilized:

The global promotion of yoga,

Expansion of cultural centres abroad,

Large-scale diaspora outreach events that enhanced India's image,

Use of films, music, literature, and heritage in diplomatic messaging.

The diaspora is now treated not only as an emotional asset but also as a strategic one—capable of strengthening India's global influence.

6. A More Assertive Security Posture

A major shift after 2014 is India's readiness to respond more directly to security challenges:

Willingness to take pre-emptive or retaliatory measures against terrorism,

Firmer responses in border disputes,

Rapid strengthening of military partnerships and logistics agreements.

Defence diplomacy—joint exercises, arms production partnerships, naval missions—has become central to India's external engagement.

7. Proactive Leadership in Global Governance

India expanded its role in international institutions:

hosting the G20,

shaping digital governance debates,

advocating for Global South concerns,

promoting reformed multilateralism,

leading climate change initiatives such as the International Solar Alliance.

India increasingly seeks to position itself as a voice for developing nations, while also aspiring to major-power status.

Continuity and Departure: A Balanced Assessment

Despite the clear changes, India's foreign policy after 2014 is not a complete break from the past. Several continuities remain:

1. Continuity

Strategic autonomy still guides India's choices—even while engaging multiple power centres. Commitment to peaceful diplomacy and multilateralism remains foundational. Long-standing ties with Russia, Southeast Asia, and Africa continue in updated forms.

2. Change

Diplomacy has become far more visible, energetic, and personalized.India is far less hesitant to use military, economic, or diplomatic tools assertively. Policy became more integrated with domestic goals—technology, manufacturing, and economic growth. India is more open to coalition-building beyond traditional comfort zones. The combination of continuity and change has allowed India to adapt without losing the core principles of its foreign policy identity.

Challenges and Risks:

The post-2014 foreign policy transformation, while ambitious, also presents certain risks:

1. Balancing Major Powers

Simultaneously maintaining strong ties with the United States and Russia, while managing an adversarial China, requires careful diplomacy. Missteps could strain strategic flexibility.

2. Regional Complexity

Despite "Neighbourhood First," political instability and competing external influences in South Asia threaten

India's efforts.

3. Economic Dependencies

Deepening integration into global supply chains can create vulnerabilities during crises, especially in technology or energy.

4. Domestic-Foreign Policy Linkages

Linking economic and foreign policy success means external politics can directly affect domestic expectations.

5. Growing Security Pressures

A more assertive security posture may intensify regional tensions, requiring India to maintain readiness for prolonged strategic competition.

Conclusion:

India's foreign policy after 2014 represents a significant evolution from earlier decades. The core principles of autonomy and peaceful cooperation remain, but they are now complemented by a proactive, confident, and multi-aligned approach reflecting India's rising ambitions. The shift from passive presence to active engagement—from Look East to Act East, from non-alignment to multi-alignment, from soft diplomacy to combined hard-soft power strategy—captures the essence of this transformation.

India today seeks not only to safeguard its interests but also to shape global norms, partnerships, and institutions. Its post-2014 foreign policy reflects the aspirations of a nation preparing to play a central role in the emerging world order

References:

1. *Hall, I. (2019).* Modi and the Reinvention of Indian Foreign Policy. *Routledge.*
2. *Malone, D. M., Mohan, C. R., & Raghavan, S. (Eds.). (2015).* The Oxford Handbook of Indian Foreign Policy. *Oxford University Press.*
3. *Mohan, C. Raja. (2013).* Modi's World: Expanding India's Sphere of Influence. *HarperCollins.*
4. *Pant, H. V., & Sinha, M. (2016).* India's Foreign Policy: Changing Dimensions. *Cambridge University Press.*
5. *Menon, S. (2016).* Choices: Inside the Making of India's Foreign Policy. *Penguin.*

Cite This Article:

***Mr. Shaikh P.S.* (2025).** *India's Foreign Policy Transformation After 2014.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 35–39.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

QUALITY OF SLEEP ON LEVEL OF HAPPINESS AMONG THE ADULTS

**** Prof (Dr) Ganesh Vishnu Lokhande,***

** Professor &, Head, Department of Psychology, Chhatrapati Shivaji College, Satara , A Constituent College of Karmaveer Bhaurao Patil University, Satara (MS)*

Abstract:

Research Background: *Quality of sleep refers to how effectively an individual's sleep restores physical energy, emotional balance, and cognitive functioning. Level of happiness refers to an individual's overall subjective experience of well-being, positive emotions, and life satisfaction. Sleep quality and happiness are closely interconnected, as the restorative aspects of sleep significantly influence emotional well-being and life satisfaction. That way in this study, investigator, to find out the impact of sleep quality on adults level of happiness.*

Objectives*: The study objective was to find out the effect of sleep quality on happiness among the adults. Another objective was to examine the significant difference in happiness among the adults of excellent, moderate and poor sleep quality.*

Procedure*: The study one hundred twenty adult individuals were selected from different location. The purposive sampling technique was used for the selection of the samples. The selected samples age range were between 30 to 40 years. The study sleep quality was independent variable and happiness was dependent variable. The study Happiness Scale developed by Himanshi Rastogi and Janki Moorjani has been used.*

Conclusions: *It can be concluded that the adults of excellent sleep quality, and moderate sleep quality has found higher level happiness than adults of poor sleep quality as well as there is no significant difference in happiness between adults of excellent and moderate sleep quality.*

Keywords: *Sleep quality, Happiness, Adults*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

Introduction:

According to Hirshkowitz et al., (2015), Young adults, in particular, often experience fluctuations in sleep quality due to academic pressure, work demands, lifestyle habits, and digital device use, all of which can negatively influence their mood and life satisfaction It is not limited to the number of hours slept but includes several elements such as the time taken to fall asleep, continuity of sleep, depth of sleep, frequency of night awakenings, and the sense of refreshment upon waking. According to Buysse et al. (1989), good sleep quality is characterized by shorter sleep latency, minimal disturbances, and a feeling of restored energy in the morning. Research further indicates that poor sleep quality is associated with increased stress, irritability, impaired concentration, weakened immunity, and reduced overall well-being (Pilcher & Huffcutt, 1996). Overall, sleep quality plays a crucial role

in maintaining psychological health, emotional regulation, and daily performance, making it an essential component of overall happiness and well-being.

According to Diener (1984), happiness, often described as subjective well-being is influenced by emotional reactions to daily events and a person's long-term sense of life satisfaction. Happiness is understood as a combination of frequent positive affect, low levels of negative affect, and a cognitive evaluation of one's life as fulfilling and meaningful. According to Lyubomirsky, Sheldon & Schkade, (2005) that happiness is shaped by personal factors such as personality traits, relationships, health, and lifestyle, as well as environmental factors like social support and economic stability. Seligman, (2011) suggest that higher levels of happiness are linked with better physical health, stronger resilience, improved social relationships, and greater productivity. In early adulthood, happiness is particularly important because individuals face major life transitions. Thus, the level of happiness reflects the degree to which an individual experiences positivity, satisfaction, and psychological balance in everyday life.

Good quality sleep, characterized by adequate duration, continuity, and feeling refreshed upon waking, supports emotional regulation, reduces stress, and enhances cognitive functioning (Buysse et al., 1989; Pilcher & Huffcutt, 1996). Seligman (2011) also emphasizes that adequate and high-quality sleep contributes to better physical health, stronger social relationships, and enhanced resilience, all of which further support higher happiness levels. Research indicates that individuals who consistently experience higher sleep quality report greater levels of happiness, positive affect, and life satisfaction, highlighting the bidirectional relationship between sleep and emotional health (Diener, 1984; Lyubomirsky, Sheldon & Schkade, 2005).

In this study, an investigator has focused on to find out the effect of sleep quality on happiness among the adults as well as to find out the significant difference in level of happiness among the adults of excellent, moderate and poor sleep quality.

Significance of the Study:

The present study is significant as it examines how different levels of sleep quality, excellent, moderate, and poor, affect the happiness of adults. Understanding this relationship helps identify whether reduced sleep quality leads to lower emotional well-being. The study also highlights the extent of differences in happiness among groups with varying sleep quality, helping to identify individuals at risk due to poor sleep. The findings can guide mental-health professionals and educators in developing interventions to improve sleep habits. Overall, the study contributes valuable insights to health psychology by showing that sleep quality plays an essential role in enhancing happiness and life satisfaction.

Objectives of the Study:

1. To find out the effect of sleep quality on happiness among the adults of excellent, moderate and poor sleep quality.
2. To examine the significant difference in happiness among the adults of excellent, and moderate sleep quality.
3. To examine the significant difference in happiness among the adults of excellent, and poor sleep quality.
4. To examine the significant difference in happiness among the adults of moderate and poor sleep quality.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

Hypothesis of the Study :

1. There will be significant difference in happiness among the adults of excellent, moderate and poor sleep quality.
2. The adults of excellent sleep quality will be more happiness than the adults of moderate sleep quality.
3. The adults of excellent sleep quality will be more happiness than the adults of poor sleep quality.
4. The adults of moderate sleep quality will be more happiness than the adults of poor sleep quality.

Research Procedure:

- **Variables of the Study:**

Independent Variables	Dependent Variable
Quality of Sleep a) Excellent Sleep Quality b) Moderate Sleep Quality c) Poor Sleep Quality	a) Happiness

- **Sample Size and Selection Procedure:**

The study one hundred twenty adult individuals were selected from different location in Solapur district in the State of Maharashtra. Out of them, forty adults were selected from excellent sleep quality, forty adults were selected from moderate sleep quality and same way forty sample were selected from poor sleep quality. The purposive sampling technique was used for the selection of the samples. The selected samples age range were between 30 to 40 years. The study sleep quality was independent variable and happiness was dependent variable. The study Happiness Scale developed by Himanshi Rastogi and Janki Moorjani has been used.

- **Operational Definitions:**

a) Sleep Quality:

In the present study, the relationship between adults' sleep quality and their level of happiness was examined. Adults who sleep at least seven to eight hours were considered to have excellent sleep quality. Those who sleep around five to six hours were categorized as having moderate sleep quality. Similarly, adults who sleep less than five hours were considered to have poor sleep quality.

b) **Happiness Level:**

In the present study, adults who scored higher on the Happiness Scale developed by Himanshi Rastogi and Janki Moorjani were considered as high-happiness individuals, whereas adults who scored lower on the same scale were considered as low-happiness individuals.

Data Collection Materials:

a) Happiness Scale: In this study, the Happiness Scale developed by Himanshi Rastogi and Janki Moorjani was used. The scale comprises 62 items and demonstrates good reliability, with a split-half reliability of 0.88, indicating consistent measurement across items. It was administered to individuals aged 18 to 40 years.

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

Statistical Analysis and Results:

In this part, the investigator has explained significant difference in happiness among the adults of excellent, moderate and poor sleep quality. The investigator has analyzed the data in following manner.

Table: 1 shows the assessing normality of the variable happiness

Variable	Descriptive Statistics		Statistic	Std. Error
Happiness	Mean		210.1167	1.10867
	95% Confidence Interval for Mean	Lower Bound	207.9214	
		Upper Bound	212.3120	
	5% Trimmed Mean		210.2870	
	Median		210.0000	
	Variance		147.499	
	Std. Deviation		12.14491	
	Minimum		181.00	
	Maximum		237.00	
	Range		56.00	
	Inter quartile Range		15.00	
	Skewness		-0.168	0.221
	Kurtosis		-0.394	0.438

The table 1. Indicates that the trimmed mean value (210.287) is very close to the simple mean (210.116). Skewness and kurtosis describe the shape of the distribution and are used with interval and ratio level data. In this table, the skewness value (-0.168) is very close to zero. The skewness value is negative and indicates that the distribution is somewhat negatively skewed. The kurtosis value (-0.394) is also close to zero, but it is not zero. The kurtosis value is negative, and that distribution is flatter than normal (platykurtic). However, skewness and kurtosis both have fallen well within the acceptable range of ±1. So, both value distributions can be considered normal.

Plot: 1: Shows the normality of the data of variable happiness

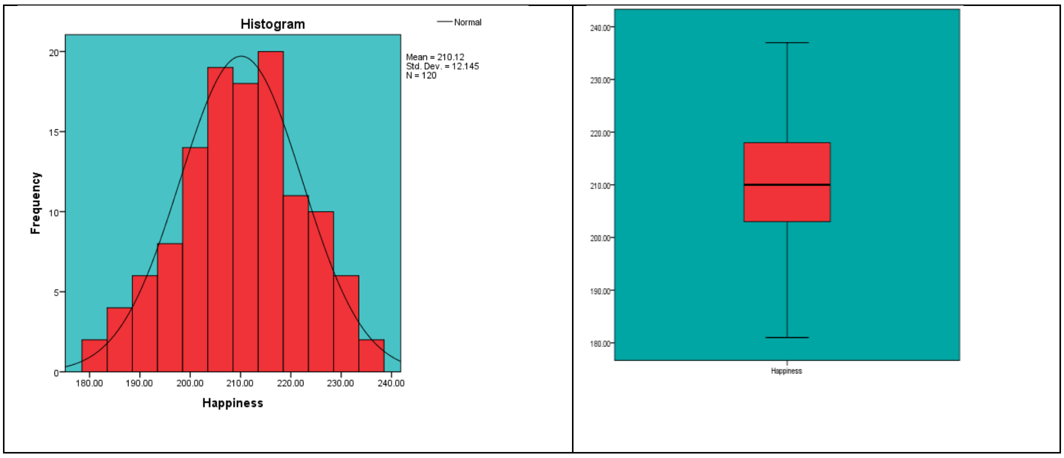

Above plots indicates of variable happiness. The shape of the distribution is considered normal.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

Plot: 2: Shows the mean of level of happiness among adults of different sleep quality

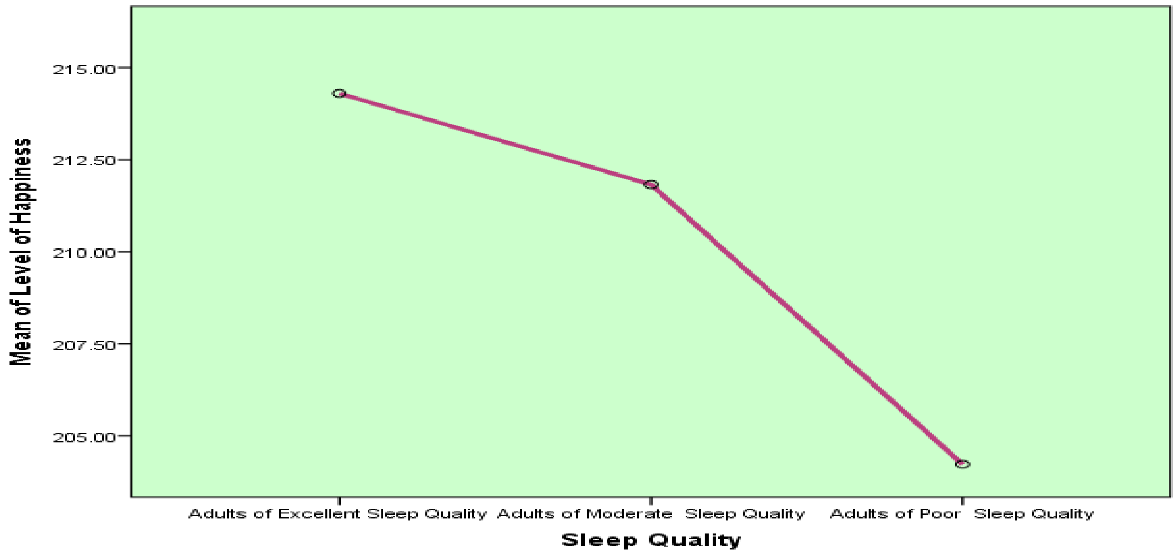

Above plot no. 2 represents the mean scores of the level of happiness across the three categories of sleep quality. The horizontal axis displays the three sleep-quality categories such as adults of excellent sleep quality, adults of moderate sleep quality, and adults of poor sleep quality, and the vertical axis shows the mean level of happiness. The adults of excellent sleep quality show the highest mean score of happiness (214.30). The adults of moderate sleep quality follow with a mean score of 211.825. On the other hand, the adults of poor sleep quality show the lowest mean level of happiness 204.225. Overall, the graph indicates that adults with excellent sleep quality demonstrate relatively higher happiness than adults with moderate or poor sleep quality. The adults with poor sleep quality show a noticeably lower level of happiness.

Table: 2: Shows summary of One Way ANOVA of the happiness

Source	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig
Between Groups	2205.217	2	1102.608	8.406	0.01
Within Groups	15347.150	117	131.172		
Total	17552.367	119			

Significant Level, df (2,117) ---- 0.05 = 3.07 0.01= 4.85

From Table 2, a one-way ANOVA was conducted to examine the effect of sleep quality (Adults of Excellent Sleep Quality, Adults of Moderate Sleep Quality, and Adults of Poor Sleep Quality) on an individual's level of happiness. The dependent variable, happiness, was assessed for normality across the three groups formed by the sleep quality, using Q-Q plots, skewness, and kurtosis, and was found to be normally distributed.

The main effects analysis revealed that there is a significant difference in happiness among adults of excellent, moderate, and poor sleep quality, *F* (2,117) = 8.406, p <0.01. This indicates that the level of sleep quality significantly influences on adults' happiness. Therefore, there is significant difference found in the level of happiness among adults of excellent, moderate, and poor sleep quality. The one-way ANOVA summary shows that the mean square for between-groups (Mean Square = 1102.608) is considerably larger than the mean square for within-groups (Mean Square = 131.172). This suggests that the variation in happiness is largely due to differences between the sleep-quality groups rather than individual differences within each group. Consequently, based on hypothesis no. 1, "*There will be a significant difference in happiness among adults of excellent, moderate, and poor sleep quality"* is accepted. The adults of excellent sleep quality, and moderate sleep quality has found higher level happiness than adults of poor sleep quality.

Table 3: Shows the difference in happiness among the adults of excellent and moderate sleep quality.

Variable	Level of Sleep Quality	N	Mean	SD	t	*p*
Happiness	Excellent Sleep Quality	40	214.300	10.457	1.105	NS 0.05
	Moderate Sleep Quality	40	211.825	9.562		

Significant Level at 0.05=1.990, 0.01=2.639

Table 3 shows the difference in happiness between adults of excellent and moderate sleep quality. The mean score of adults with excellent sleep quality is 214.300 and a standard deviation is 10.457 on happiness, whereas the mean score of adults with moderate sleep quality is 211.825 with a standard deviation of 9.562. The obtained t-value is 1.105, which is not significant at the 0.05 significance level. Therefore, it is concluded that there is no significant difference in happiness between adults of excellent and moderate sleep quality. Based on this analysis, hypothesis no. 2, *"The adults of excellent sleep quality will be more happy than the adults of moderate sleep quality,"* is rejected.

Table 4: Shows the difference in happiness among the adults of excellent and poor sleep quality.

Variable	Level of Sleep Quality	N	Mean	SD	t	*p*
Happiness	Excellent Sleep Quality	40	214.300	10.457	3.666	0.01
	Poor Sleep Quality	40	204.225	13.883		

Significant Level at 0.05=1.990, 0.01=2.639

Table 4 shows the difference in happiness between adults of excellent and poor sleep quality. The mean score of adults with excellent sleep quality is 214.300 and a standard deviation is 10.457 on happiness, whereas the mean score of adults with poor sleep quality is 204.225 with a standard deviation of 13.883. The obtained t-value is 3.666, which is significant at the 0.01 significance level. Therefore, it is concluded that there is significant difference in happiness between adults of excellent and poor sleep quality. Based on this analysis, hypothesis no. 3. *The adults of excellent sleep quality will be more happiness than the adults of poor sleep quality* is

accepted. Because, the adults of excellent sleep quality has been found more happiness than the adults of poor sleep quality.

Table 5: Shows the difference in happiness among the adults of moderate and poor sleep quality.

Variable	Level of Sleep Quality	N	Mean	SD	t	*p*
Happiness	Moderate Sleep Quality	40	211.825	9.562	2.851	0.01
	Poor Sleep Quality	40	204.225	13.883		

Significant Level at 0.05=1.990, 0.01=2.639

Table 4 shows the difference in happiness between adults of moderate and poor sleep quality. The mean score of adults with excellent sleep quality is 211.825 and a standard deviation is 9.562 on happiness, whereas the mean score of adults with poor sleep quality is 204.225 with a standard deviation of 13.883. The obtained t-value is 2.851, which is significant at the 0.01 significance level. Therefore, it is concluded that there is significant difference in happiness between adults of excellent and poor sleep quality. Based on this analysis, hypothesis no. 4. *The adults of moderate sleep quality will be more happiness than the adults of poor sleep quality is accepted*. Because, the adults of moderate sleep quality has been found more happiness than the adults of poor sleep quality.

Conclusions:

1. There is significant difference found in the level of happiness among adults of excellent, moderate, and poor sleep quality**.** The adults of excellent sleep quality, and moderate sleep quality has found higher level happiness than adults of poor sleep quality.
2. There is no significant difference in happiness between adults of excellent and moderate sleep quality.
3. There is significant difference in happiness between adults of excellent and poor sleep quality. The adults of excellent sleep quality has been found more happiness than the adults of poor sleep quality.
4. There is significant difference in happiness between adults of excellent and poor sleep quality. The adults of moderate sleep quality has been found more happiness than the adults of poor sleep quality.

References:

1. *Buysse, D. J., Reynolds, C. F., Monk, T. H., Berman, S. R., & Kupfer, D. J. (1989). The Pittsburgh Sleep Quality Index: A new instrument for psychiatric practice and research. Psychiatry Research, 28(2), 193–213.*
2. *Buysse, D. J., Reynolds, C. F., Monk, T. H., Berman, S. R., & Kupfer, D. J. (1989). The Pittsburgh Sleep Quality Index: A new instrument for psychiatric practice and research. Psychiatry Research, 28(2), 193–213.*
3. *Diener, E. (1984). Subjective well-being. Psychological Bulletin, 95(3), 542–575.*
4. *Diener, E. (1984).* Subjective well-being. *Psychological Bulletin, 95(3), 542–575.*
5. *Hirshkowitz, M., et al. (2015). National Sleep Foundation's sleep time duration recommendations. Sleep Health, 1(4), 233–243.*

6. *Hirshkowitz, M., Whiton, K., Albert, S. M., Alessi, C., Bruni, O., DonCarlos, L., ... & Adams Hillard, P. J. (2015). National Sleep Foundation's sleep time duration recommendations: Methodology and results summary. Sleep Health, 1(1), 40–43.*
7. *Lyubomirsky, S., Sheldon, K. M., & Schkade, D. (2005). Pursuing happiness: The architecture of sustainable change. Review of General Psychology, 9(2), 111–131.*
8. *Lyubomirsky, S., Sheldon, K. M., & Schkade, D. (2005). Pursuing happiness: The architecture of sustainable change. Review of General Psychology, 9(2), 111–131.*
9. *Pilcher, J. J., & Huffcutt, A. I. (1996). Effects of sleep deprivation on performance: A meta-analysis. Sleep, 19(4), 318–326.*
10. *Pilcher, J. J., & Huffcutt, A. I. (1996). Effects of sleep deprivation on performance: A meta-analysis. Sleep, 19(4), 318–326.*
11. *Seligman, M. E. P. (2011). Flourish: A visionary new understanding of happiness and well-being. Free Press.*
12. *Seligman, M. E. P. (2011). Flourish: A visionary new understanding of happiness and well-being.* Free *Press.*

Cite This Article:

Prof. (Dr.) Lokhande G.V. (2025). *Quality of Sleep on Level of Happiness Among the Adults.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 40–47.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

समकालीन विश्व राजनीति के परिप्रेक्ष्य में भारत का उदय।

*** प्रा. ओंकार गणपत डोंगरे,**

** रयत शिक्षण संस्थेचे महात्मा फुले महाविद्यालय, पिंपरी, पुणे।*

सारांश:

21वीं सदी का वैश्विक परिदृश्य तेज़ी से बदल रहा है और भारत इस परिवर्तन में एक महत्वपूर्ण शक्ति के रूप में उभर रहा है। बहुध्रुवीय विश्व व्यवस्था, स्वतंत्र और संतुलित विदेश नीति, वैश्विक मंचों पर प्रभावी उपस्थिति, तीव्र आर्थिक प्रगति, सुदृढ़ सामरिक क्षमता तथा सांस्कृतिक सॉफ्ट पावर मिलकर भारत की वैश्विक भूमिका को नए आयाम दे रहे हैं। यह शोध-पत्र समकालीन विश्व राजनीति में भारत के उभार का विश्लेषण छह प्रमुख दृष्टिकोणों के माध्यम से प्रस्तुत करता है।

बीज शब्द : *विदेश नीति, वैश्विक, नेतृत्व*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना:

भारत आज विश्व की पाँचवीं सबसे बड़ी अर्थव्यवस्था, सबसे बड़े लोकतंत्र, युवा जनसंख्या, सामरिक क्षमता, तकनीकी नवाचार और व्यापक सांस्कृतिक प्रभाव के साथ अंतरराष्ट्रीय राजनीति में एक सशक्त शक्ति के रूप में उभरा है। यह शोध-पत्र उन्हीं कारकों का विश्लेषण करता है जो भारत को समकालीन विश्व-राजनीति में निर्णायक भूमिका निभाने वाला देश बनाते हैं।

1. बहुध्रुवीय विश्व व्यवस्था में भारत का उभार

आज का वैश्विक ढाँचा एकध्रुवीयता से आगे बढ़कर बहुध्रुवीयता की ओर अग्रसर हो चुका है, जहाँ अमेरिका, चीन, रूस, यूरोप, जापान और खाड़ी राष्ट्रों के साथ भारत भी एक प्रमुख शक्ति के रूप में उभर रहा है। इस शक्ति-संतुलन में भारत का उदय मात्र उसकी जनसंख्या या भौगोलिक आकार के कारण नहीं, बल्कि उसकी राजनीतिक स्थिरता, लोकतांत्रिक व्यवस्था, आर्थिक प्रदर्शन और अंतरराष्ट्रीय कूटनीतिक सक्रियता के संयुक्त प्रभाव का परिणाम है (1)। शीतयुद्ध के बाद कई देशों में उभरती राजनीतिक अस्थिरताओं के विपरीत भारत ने अपने आर्थिक सुधारों और वैश्विक सहयोगात्मक दृष्टिकोण से एक विश्वसनीय भागीदार की छवि स्थापित की। वैश्विक स्तर पर शक्ति का यह पुनर्वितरण भारत को ऐसी स्थिति में पहुँचाता है जहाँ वह न केवल क्षेत्रीय बल्कि वैश्विक निर्णय-प्रक्रियाओं में भी प्रभावशाली भूमिका निभा सके।

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

2. विदेश नीति में रणनीतिक स्वायत्तता और मल्टी-अलाइनमेंट

भारत की विदेश नीति आज "रणनीतिक स्वायत्तता" पर आधारित है, जिसका अर्थ है कि भारत किसी एक शक्ति या गुट का स्थायी हिस्सा न होकर अपने राष्ट्रीय हितों के अनुसार निर्णय लेता है। शीतयुद्ध के समय की गुटनिरपेक्षता की परंपरा आज "मल्टी-अलाइनमेंट" के रूप में विकसित हो चुकी है, जहाँ भारत अमेरिका के साथ रक्षा व तकनीकी सहयोग बढ़ाते हुए रूस से ऊर्जा और सामरिक साझेदारी कायम रखता है, यूरोपीय संघ के साथ व्यापारिक संबंध मजबूत करता है और इंडो-पैसिफिक क्षेत्र में जापान तथा ऑस्ट्रेलिया जैसे देशों के साथ क्षेत्रीय सुरक्षा ढाँचे का निर्माण करता है (2)। यूक्रेन युद्ध के दौरान भारत ने ऊर्जा आयात के अपने निर्णय में स्वायत्तता बरकरार रखते हुए यह स्पष्ट किया कि उसकी विदेश नीति वैश्विक दबावों के बजाय स्वयं के हितों पर आधारित है। इसी प्रकार चीन–अमेरिका प्रतिस्पर्धा के बीच भारत ने संतुलित संबंधों को बनाए रखा, जिससे उसका वैश्विक महत्व और बढ़ा (3)। इस तरह भारत की विदेश नीति आज लचीली, बहुस्तरीय और यथार्थवादी है, जो जटिल वैश्विक राजनीति में एक स्थिर मार्ग प्रदान करती है।

3. वैश्विक मंचों पर भारत की सक्रिय भूमिका और नेतृत्व

बहुध्रुवीय विश्व व्यवस्था के बीच भारत ने बहुपक्षीय मंचों पर भी उल्लेखनीय सक्रियता दिखाई है। संयुक्त राष्ट्र में भारत लंबे समय से सुरक्षा परिषद की स्थायी सदस्यता की दावेदारी करता आ रहा है और शांति मिशनों में उसका योगदान विश्व में सबसे अधिक देशों में शामिल है (4)। यह भारत की वैचारिक प्रतिबद्धता और वैश्विक जिम्मेदारी दोनों को प्रमाणित करता है।

G20 की 2023 की दिल्ली अध्यक्षता ने विश्व राजनीति में भारत की नेतृत्व क्षमता को और सुदृढ़ किया। भारत ने "वसुधैव कुटुम्बकम्" को वैश्विक संवाद का केंद्र बनाया और अफ्रीकी संघ को स्थायी सदस्यता दिलाकर विकासशील देशों की आवाज को सशक्त मंच प्रदान किया (5)। BRICS में भारत आर्थिक सहयोग और दक्षिण–दक्षिण एकता का समर्थन करता है, जबकि QUAD में वह समुद्री सुरक्षा तथा इंडो-पैसिफिक क्षेत्र में रणनीतिक संतुलन को बढ़ावा देता है। आज भारत "Global South" का एक प्रमुख प्रवक्ता है, जो आर्थिक न्याय, जलवायु वित्त, खाद्य सुरक्षा और अंतरराष्ट्रीय ऋण संकट जैसे मुद्दों पर छोटे एवं विकासशील देशों की चिंताओं को वैश्विक बहस का हिस्सा बनाने में सफल रहा है।

4. आर्थिक विकास, वैश्विक व्यापार और तकनीकी नेतृत्व

भारत की अर्थव्यवस्था आज विश्व की पाँच सबसे बड़ी अर्थव्यवस्थाओं में शामिल है और IMF द्वारा आने वाले वर्षों में तीसरे स्थान पर पहुँचने की संभावना व्यक्त की गई है (IMF World Economic Outlook Report, 2023)। आर्थिक

सुधार, निवेश-अनुकूल वातावरण, आधारभूत संरचना में तेजी, और डिजिटल क्रांति ने भारत को वैश्विक आर्थिक केंद्र के रूप में स्थापित किया है।

डिजिटल पब्लिक इंफ्रास्ट्रक्चर जैसे आधार, UPI, कोविन, डिजिटल पेमेंट्स और ONDC ने दुनिया के सामने एक मॉडल प्रस्तुत किया है, जिसने न केवल भारत को तकनीकी रूप से सक्षम बनाया बल्कि वैश्विक स्तर पर भी नई संभावनाएँ खोलीं (6)। भारत का स्टार्टअप इकोसिस्टम विश्व का तीसरा सबसे बड़ा इकोसिस्टम है और बड़ी संख्या में यूनिकॉर्न कंपनियाँ भारत की नवाचार क्षमता को दर्शाती हैं।

वैक्सीन मैत्री कार्यक्रम के माध्यम से भारत ने वैश्विक स्वास्थ्य सहयोग में महत्वपूर्ण योगदान दिया, जिससे उसकी विश्वसनीयता बढ़ी (7)। साथ ही I2U2 और IMEC जैसे नए आर्थिक गलियारों में भारत की भागीदारी यह दर्शाती है कि भारत वैश्विक व्यापार मार्गों और भू-अर्थव्यवस्था को पुनर्परिभाषित करने में सक्रिय भूमिका निभा रहा है।

5. सामरिक क्षमता, सुरक्षा संरचना और अंतरिक्ष नेतृत्व

भारत की सामरिक शक्ति आधुनिक विश्व राजनीति में उसकी भूमिका का एक महत्वपूर्ण आधार है। विश्व की चौथी सबसे बड़ी सैन्य क्षमता रखने वाला भारत अब रक्षा उत्पादन में आत्मनिर्भरता की दिशा में तेजी से आगे बढ़ रहा है। ब्रह्मोस मिसाइल, अग्नि श्रृंखला, तेजस लड़ाकू विमान और स्वदेशी विमानवाहक पोत INS विक्रांत जैसी उपलब्धियाँ भारत की तकनीकी और सामरिक शक्ति को दर्शाती हैं (8)। आतंकवाद के विरुद्ध भारत की सक्रिय भूमिका अंतरराष्ट्रीय स्तर पर प्रशंसित है। भारत ने वैश्विक मंचों पर आतंकवाद की एक स्पष्ट परिभाषा की आवश्यकता पर जोर दिया है और आतंकवाद को किसी भी रूप में राजनीतिक औचित्य से जोड़ने के प्रयासों का विरोध किया है।

अंतरिक्ष विज्ञान में भारत की उपलब्धियाँ भी विश्व राजनीति में उसकी शक्ति का महत्वपूर्ण आयाम हैं। चंद्रयान–3 की सफलता ने भारत को चंद्रमा के दक्षिणी ध्रुव पर उतरने वाला पहला राष्ट्र बना दिया, जबकि गगनयान मिशन मानव अंतरिक्ष यात्रा में भारत को नई दिशा देता है (9)। इसरो की उपग्रह प्रक्षेपण सेवाएँ वैश्विक अंतरिक्ष बाजार में भारत को मजबूत स्थान दिलाती हैं।

6. भारत की सांस्कृतिक सॉफ्ट पावर और वैश्विक दक्षिण का नेतृत्व

भारत की सॉफ्ट पावर उसकी संस्कृति, आध्यात्मिकता, लोकतंत्र और वैश्विक प्रवासी समुदाय की जीवंत उपस्थिति पर आधारित है। योग और आयुर्वेद ने भारत को विश्व में एक अनूठी सांस्कृतिक पहचान प्रदान की, जिसे संयुक्त राष्ट्र द्वारा अंतरराष्ट्रीय योग दिवस की मान्यता के रूप में स्वीकार किया गया (10)। भारतीय सिनेमा, संगीत, साहित्य और भोजन ने विश्व में व्यापक प्रभाव छोड़ा है, और प्रवासी भारतीय समुदाय ने अनेक देशों में भारत की सकारात्मक छवि को मजबूत

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

किया है। भारत विकासशील देशों की आवाज़ बनकर "Global South" के मुद्दों—जैसे जलवायु न्याय, विकास की समानता, गरीबी उन्मूलन और अंतरराष्ट्रीय वित्तीय सुधार—को वैश्विक विमर्श के केंद्र में ला रहा है। भारत की यह भूमिका वैश्विक दक्षिण की साझा आकांक्षाओं के प्रतिनिधित्व के रूप में उसे एक विशिष्ट नैतिक एवं राजनीतिक नेतृत्व प्रदान करती है।

निष्कर्ष:

समकालीन विश्व राजनीति में भारत का उदय एक बहुआयामी प्रक्रिया है, जिसमें उसकी राजनीतिक स्थिरता, आर्थिक प्रगति, तकनीकी नेतृत्व, सामरिक क्षमता, सांस्कृतिक शक्ति और संतुलित विदेश नीति जैसे कारक शामिल हैं। भारत न केवल वैश्विक शक्ति-संतुलन में अपनी जगह स्थापित कर रहा है, बल्कि मानवतावादी और समावेशी वैश्विक व्यवस्था के निर्माण में भी अग्रणी भूमिका निभा रहा है। आने वाले दशकों में वैश्विक चुनौतियों—जैसे ऊर्जा असुरक्षा, जलवायु संकट, आर्थिक असमानता और आतंकवाद—के समाधान में भारत की भूमिका और भी निर्णायक होगी।

संदर्भ सूची (References):

1. *Mehra, A. (2018).* India in a Multipolar World. *Sage Publications.*
2. *Rajiv Kumar. (2020).* India's Foreign Policy: Strategic Autonomy in the 21st Century. *Oxford University Press.*
3. *Singh, P. (2021).* Indian Foreign Policy and Global Order. *Routledge Publications.*
4. *Rao, K. (2017).* United Nations and India's Global Role. *Macmillan Publishers.*
5. *Dev, R. (2024).* G20 and India's Global Leadership. *HarperCollins India.*
6. *Sharma, V. (2022).* Digital India and New Global Economy. *Penguin Random House.*
7. *Kadam, S. (2021).* Vaccine Diplomacy: India's Humanitarian Outreach. *Orient Blackswan.*
8. *Menon, R. (2019).* India's Defence Strategy in the Modern Era. *Bloomsbury.*
9. *Deshpande, A. (2020).* ISRO and India's Space Mission. *Hachette India.*
10. *Kapoor, N. (2015).* Soft Power of India: Culture, Yoga and Global Influence. *Rupa Publications.*

Cite This Article:

प्रा. डोंगरे ओं. ग. (2025). *समकालीन विश्व राजनीति के परिप्रेक्ष्य में भारत का उदय।* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 48–51.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

बदलते भारताचे परराष्ट्रीय धोरण उदयोन्मुख ट्रेड आव्हाने आणि संधी

*** प्रा. डॉ. बाळासाहेब नानासाहेब देवकाते,**

* *सहयोगी प्राध्यापक, रयत शिक्षण संस्थेचे महात्मा फुले महाविद्यालय पिंपरी, पुणे.*

सारांश:

भारत देशाचे परराष्ट्रीय धोरण कणखर स्वरुपाचे आहे. पाश्चात्य देश, आशियन व आफ्रिकन देशाबरोबर राबवून आपला ठसा उमठवला आहे. भारत हा शांततावादी देश असून भारताचे इतर अविकसित देशाबरोबर शैक्षणिक, सांस्कृतिक,आर्थिक देवाणघेवाण होण्यास मदत झाली.आग्नेय आशिया मध्यपूर्व आणि जागतिक शक्तीशी संबंध दृढ होण्यासाठी भारताने महत्वाची भूमिका बजावली आहे. भारताने पुढाकार घेऊन अलिप्ततावादी चळवळ सुरू केली. अनेक देश या अलिप्ततावादी चळवळीत सहभागी झाली. स्वातंत्र्यानंतर परराष्ट्र धोरण राबविण्याचा प्रत्येक राष्ट्राला अधिकार आहे. कोणत्याही विकसीत राष्ट्राच्या दबावाखाली परराष्ट्रीय धोरण राबविले जाणार नाही यावर ते ठाम होते. भारताने पुढाकार घेऊन अलिप्त राष्ट्रची शिखर परिषद भरवून गरीब, गरजू देशाना रा, सा, आर्थिक मदत करून आपल्या बरोबरीने आणण्याचा प्रयत्न भारत करीत आहे.विकसित राष्ट्राच्या लष्करी व राजकीय दबावाला बळी न पडण्याचे तत्व या तिसऱ्या शक्तीने (अलिप्त गट) स्वीकारले होते.भारताचे परराष्ट्रीय धोरण आशियन आफ्रिकन देशांबरोबर सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, व्यापारी संबंध अधिक घट्ट करण्यास आज उपयुक्त ठरत आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना :

भारत देशाचे परराष्ट्रीय धोरण कणखर स्वरुपाचे आहे. पाश्चात्य देश, आशियन व आफ्रिकन देशाबरोबर राजकीय, सांस्कृतिक आर्थिक संबंध सलोख्याचे आहेत. भारताचे आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील स्थान कौतुकास्पद आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अन्य देशांना आपले संबंध दृढ करण्यात भारताचे तत्त्वज्ञान उपयोगी पडते. कोणतीच राष्ट्रीय स्वयंपूर्ण नाहीत त्यांना इतर देशाबरोबर परराष्ट्र हितसंबंध मैत्रीपूर्ण ठेवावे लागतात. त्यातून त्यांचे परराष्ट्रीय धोरण राबविण्यास मदत होते.

आधुनिक काळात आंतरराष्ट्रीय समुदयांमध्ये प्रत्येक राष्ट्राला वेगवेगळ्या देशांशी संबंध ठेवावे लागतात.याचे प्रमुख कारण जगातील कोणतेच राष्ट्र स्वयंपूर्ण नाहीत,होणे शक्य नाही. अनेकविध स्वरूपाच्या गरजा असतात आणि उपलब्ध संसाधनाच्या सामग्रीतून आपल्या गरजा पूर्ण करणे शक्य नसते, अशा परिस्थितीत प्रत्येक राष्ट्राला आंतरराष्ट्रीय पातळीवर

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

अन्य इतर राष्ट्रांचे सहाय्य घेणे आवश्यक असते. राष्ट्रा- राष्ट्रातील अशा प्रकारचे परस्परावलंबन हे आधुनिक काळातील आंतरराष्ट्रीय समुदायाचे प्रमुख वैशिष्ट्ये असते. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर वेगवेगळ्या राष्ट्रांवर अवलंबून राहणे भाग पडते. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर साधक बाधक चर्चा करून अंतिम ध्येय कोणते असावे याबाबत परराष्ट्रीय धोरण राबवणे गरजेचे असते. प्रत्येक राष्ट्राला परराष्ट्रीय धोरण ठरविण्याचा अधिकार असतो मात्र एखाद्या राष्ट्राला इतर राष्ट्रांशी संबंध दृढ करण्यासाठी निश्चित धोरण व तत्वे उपयोगी पडतात.उदा. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारताने कोणत्या देशाशी संबंध ठेवावे याचा सर्वस्व अधिकार स्वयं स्वतःकडे असावा.

परराष्ट्रीय धोरणाबाबत व्याख्या पुढीलप्रमाणे.

श्लेश्वर – 'व्यापक अर्थाने परराष्ट्र धोरण राज्याने बाह्य संबंधाच्या संदर्भात स्वीकारलेली उद्दिष्टे, धोरणे, केलेल्या कृती यांचा अंतर्भाव होतो.'

सेसिल क्रॅब- 'परराष्ट्र धोरणात दोन तत्वांचा अंतर्भाव होतो. साध्य करावयाची राष्ट्रीय उद्दिष्टे आणि ती उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी उपयोगात आणावयाची साधने' ही दोन तत्वे होत.

नॉर्मन हिल- 'राष्ट्राने इतर राष्ट्रांच्या संबंधात आपल्या हितसंबंधाची वृद्धी करण्यासाठी चालविलेल्या प्रयत्नांचे सार म्हणजे परराष्ट्र धोरण होय.'

जगातील प्रत्येक राष्ट्रांना परराष्ट्र धोरणाची आखणी करावी लागते. त्यास इतर राष्ट्रांबरोबर संबंध ठेवावे लागतात. सामान्य तत्वांचा संच आंतरराष्ट्रीय समूदाय प्रस्थापित करण्यास भाग पडते.

राष्ट्रीय हितसंबंधाची जोपासना करणे हे परराष्ट्र धोरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट असते. यात ध्येय,धोरणे, उद्दिष्टे या तत्त्वांचा अवलंब केला जातो. राज्याचे परराष्ट्र धोरण मुळातच राज्यशासन संस्थेशी निगडीत असते. परराष्ट्र धोरण निश्चित करण्यासाठी कार्यकारी मंडळ व कायदेमंडळ महत्वाची भूमिका बजावत असते. परराष्ट्र धोरण ठरविण्याचा अधिकार सरकारला असतो. राज्याच्या परराष्ट्र धोरणात विविध घटकांचा सहभाग असतो. भौगोलिक परिस्थिती, ऐतिहासिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमी, लोकसंख्या,नैसर्गिक साधनसामग्री, लष्करी सामर्थ्य औद्योगिक प्रगती, प्रसार माध्यमे इत्यादी महत्त्वाचे घटक आहेत. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची काही वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

भारत हा देश आंतरराष्ट्रीय समुदायातील एक महत्त्वाचा घटक असून आंतरराष्ट्रीय समुदायात इतर राष्ट्रांशी अनेक प्रकारचे हितसंबंध जोपासत असतो. जगातील सर्वच राष्ट्रांना गरज भासते आपला देश याला अपवाद असू शकत नाही. निश्चित पाठपुरावा परराष्ट्र धोरणाबाबत भारत करीत आहे.राष्ट्रीय हितसंबंध टिकविणे हे अंतिम उद्दिष्ट परराष्ट्र धोरणाचे असते. सामान्यतः परराष्ट्र धोरणासंबंधी निर्णय घेण्याचा अधिकार राष्ट्रीय सरकारच्या हाती असतो. भौतिक घटक, ऐतिहासिक व

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

सांस्कृतिक घटक, प्राचीन भारतीय सांस्कृतिक वारसा, नैसर्गिक साधनसामुग्री, आर्थिक विकास नेतृत्व इत्यादी.

१८८५ मध्ये राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली. राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीला दिशा, गती मिळाली.अस्पृश्यता न पाळणे,सामान्य जनतेचे प्रश्न सोडवणे याला प्राधान्य देण्यात आले. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीमुळे आंदोलनाला वारसा मिळाला. परराष्ट्र धोरणाबाबत हा वारसा महत्वाचा समजला जातो.

या चळवळीने आपल्या परराष्ट्र धोरणाला तात्विक अधिष्ठान प्राप्त करून दिले.राष्ट्रीय काँग्रेसने जनतेच्या हिताचा विचार केला. ब्रिटिश सरकारच्या धोरणाविरोधात काँग्रेसने भूमिका घेऊन विरोध दर्शवला. तिबेट भूमिकेत इंग्रजांनी हस्तक्षेप केल्यामुळे काँग्रेसने विरोध केला. इराण अफगाणिस्तान धोरणाबाबत काँग्रेसने इंग्रज सरकारचा निषेध केला. पहिल्या महायुद्धाच्यावेळी भारताने ब्रिटिश सरकारच्या बाजूने युद्धात भाग घेतल्याचे जाहीर केले. मात्र भारतीय जनतेला विश्वासात न घेता सरकारने केलेली घोषणा राष्ट्रीय सरकारला पटली नव्हती. पुढील राजकारणाचा विचार करून काँग्रेसने युद्ध प्रयत्नलाच मदत करण्याचे ठरविले. युध्द समाप्तीनंतर सरकार आपल्या मागण्या सहानभूतीपूर्वक पूर्ण करतील असा आशावाद वाटत होता.पण इंग्रजांनी भारतीयांच्या तोंडाला पाने पुसली. इंग्लंडने तुर्कस्तानमधील खलिफा पद नष्ट केल्यामुळे जगभरातील मुस्लिमांच्या भावना दुखावल्या.

आंतरराष्ट्रीय प्रश्नावर देखील काँग्रेसने इंग्रज सरकारच्या भूमिकेला कडाडून विरोध दर्शविला. आयर्लंड मधील जनतेने इंग्लंडच्या विरोधात स्वातंत्र्यासाठी चळवळ सुरू केली. १९२० साली भारत सरकने आयरिस जनतेला पाठिंबा असल्याचा संदेश पाठविला.१९२१ साली दिल्ली येथील अधिवेशनात काँग्रेसने परराष्ट्र धोरणाविरोधी एक ठराव संमत केला. या ठरावाबाबत शेजारच्या राष्ट्रांशी मैत्रीपूर्ण संबंध जोडण्याचा आग्रह धरला. पुढे १९२७ च्या मद्रास येथील अधिवेशनात काँग्रेसने भारतीय फौज परराष्ट्रीय देशात पाठविण्यासाठी व इंग्लंड सरकारच्या धोरणाला विरोध करण्याचा ठराव संमत झाला. १९२८ साली कलकत्ता अधिवेशनात परराष्ट्रीय विभाग स्थापण्याचा निर्णय घेतला.साम्राज्य विस्तार जगभरात चालू असलेल्या लढ्यांना संघटित स्वरूप देण्याचा प्रयत्न करण्याच्या उद्देशाने या विभागाची स्थापना करण्यात आली होती. पंडित नेहरू याच्या परराष्ट्र धोरणावर महात्मा गांधींच्या विचारांचा मोठा प्रभाव पडणे स्वाभाविक होते. महात्मा गांधीजींनी भारतीय राष्ट्रीय चळवळीला व्यापक जनाधार प्राप्त करून दिला. सर्वसामान्य जनता या चळवळीमध्ये सहभागी झाली.१९२० ते१९४७ या काळात कणखरपणे स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत राष्ट्रीय चळवळीचे नेतृत्व गांधीजींनी केले. या स्वातंत्र्य लढ्यात प्रभावीपणे भारताचे परराष्ट्र धोरण राबविण्यासाठी राष्ट्रीय पातळीवर कणखर नेतृत्व पंडित नेहरूंच्या रूपाने देशाला मिळाले हे नाकारता येत नाही. सत्य, अहिंसा या तत्त्वांचा गांधीजीनी पुरस्कार केला होता.आंतरराष्ट्रीय पातळीवर देखील बंधूभावावर त्यांचा विश्वास होता. नेहमी शांतता व सद्भाव या तत्त्वांचा आदर करून भारताने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शांततेचा पुरस्कार केलेला

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

आहे.

शीतयुध्द काळात सोव्हिएत युनियन या महासत्तामध्ये मतभेद दुसऱ्या महायुध्दानंतर सुरू झाले होते ते दूर करण्यात भारताने शांततेच्या मार्गाने तोडगा काढण्यासाठी पुढाकार घेतला होता. भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित नेहरू यांनी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर त्यांचा 'शांतीदूत' म्हणून गौरव झाला होता. यात गांधीजींच्या वैचारिकतेचा एक भाग म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. भारतीय राज्यघटनेत गांधीवादाचा प्रभाव जाणवतो.आणि तो घटनेच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार चौथ्या भागात आंतरराष्ट्रीय तत्वांचा समावेश केलेला दिसतो. आदर, सन्मान सदभाव ही तत्वे अंतर्भूत केलेली आहेत. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात शांतता व सहजीवन याला महत्त्व दिले गेल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारताची प्रतिष्ठा वाढीस लागून त्याची जागतिक पातळीवर अलिप्ततावादी चळवळ (Non Alignments) उभी राहिली.

जागतिक पातळीवर अमेरिका व सोव्हिएत युनियन यांना दखल घ्यावी लागली याची परिणिती शीतयुद्ध निवळण्यास झाली. वैचारिक प्रबोधनाची वाटचाल इंग्रज राजवटीच्या काळात सुरू झाली. या प्रबोधनातून भारतात राष्ट्रवाद उदय होण्यास मदत झाली. इंग्लंडमधील उदारमतवादी विचारसरणीचा प्रभाव देखील भारतीय नेत्यांवर पडलेला जाणवतो. त्यात दादाभाई नौरोजी, गोपाळ कृष्ण गोखले, महादेव गोविंद रानडे, फिरोजशहा मेहता इ. उदारमतवादी नेत्यांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिलेले आहे. त्यामुळेच भारत बळकट होण्यास मदत झाली.

भारताचे परराष्ट्रीय धोरणाचे तात्विक आधार लोकशाही, समाजवाद याकडे पाहिले जाते. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर लोकशाही, समाजवादाचा एक राजकीय उद्दिष्ट म्हणून स्वीकार केला असला तरी लोकशाही व समाजवाद या तत्त्वांचा भारतीय राजकीय नेत्यांवर स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून प्रभाव पडलेला जाणवतो.

१९१७ च्या रशियन राज्यक्रांतीचा प्रभाव भारतीय लोकांवर पडून स्वातंत्र्यासाठी लढा उभारण्याची ताकद/ उमेद मिळाली. इंग्रजांना विरोध करण्याचे धाडस हिंदी नेत्यांमध्ये आले हे मोठे यश म्हणावे लागेल. भारतातील तरुण पिढी विचारवंत समाजवादाकडे आकर्षित झाली. भारताच्या राजकीय क्षितिजावर गांधीजींचे नेतृत्व उदयास आले. पं नेहरू, नेताजी सुभाषचंद्र बोस या नेत्यांवर समाजवादी विचारसरणीचा मोठा प्रभाव पडला.१९२९ च्या लाहोर अधिवेशन अध्यक्षीय भाषणाच्यावेळी पं.नेहरू म्हणाले की लोकशाही, समाजवाद या तत्त्वांवर आपला पूर्ण विश्वास आहे.लोकशाही,समाजवाद या मार्गाने देशातील सर्वसामान्य लोकांना त्यात गोरगरीब जनतेला न्याय मिळवून देण्यात येतील असे भारतीय नेत्यांना वाटत होते.

भारताचे परराष्ट्रीय धोरण लोकशाही, समाजवाद यावर आधारीत उभे आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात जगातील समाजवादी राष्ट्रांबरोबर स्नेहाचे संबंध ठेवण्याचे स्वीकारलेले धोरण हा त्याचा समाजवादाशी असलेले बांधिलकीचा एक भाग होता. आपल्या देशाने आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील सत्ता संघर्षा पासून अलिप्त राहण्याची भूमिका अंगीकारली होती. त्यातूनच

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

आपले अलिप्तवादी धोरण साकार होत गेले. तथापि जागतिक शीत युद्धकाळात भारताने अमेरिका व सोव्हिएत युनियन यांच्याशी मैत्रीत्वाचे संबंध प्रस्थापित करुन आपला आंतरराष्ट्रीय राजकारणात वेगळा ठसा उमटविला.

१९६२ चीनी आक्रमणा अगोदर भारत चीन संबंध जिव्हाळ्याचे होते. 'हिंदी चिनी भाई भाई' अशी घोषणा लोकप्रिय होती. मात्र चिनी ने विश्वासघाताने भारतीय प्रदेशावर आक्रमण करून साम्यवादी चीनला संयुक्त राष्ट्रसंघाचे सदस्य मिळावे म्हणून भारताने पाठपुरावा केला यावरून आंतरराष्ट्रीय राजकारणात समाजवादी राष्ट्राशी मित्रत्वाचे व सहकार्याचे संबंध प्रास्तावित करण्यास भारताने किती महत्व दिले. यावरून दिसून येते. समाजवादातून भारताने लोकशाही मूल्य जपण्याचा प्रयत्न केला. पंडित नेहरू आंतरराष्ट्रीय जागतिक राजकारणातील गाढे व्यासंगी होते. यातूनच त्यांनी भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाला तात्विक अधिष्ठान प्राप्त करून देण्याची महत्त्वाची भूमिका बजावली. सातत्य राखणे तत्वाधिष्ठित धोरणाचे स्वरूप होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात देशात बरीच राजकीय परिवर्तन घडून आली. मात्र परराष्ट्र धोरणात बदल करण्याचे कोणत्याच राष्ट्रीय सरकारला गरजेचे वाटले नाही.

भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाची मूलतत्वे वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.अलिप्ततावाद,अलिप्ततावादातून तटस्थपणा, जागतिक शांततेचा पाठपुरावा करण्याचा मार्ग,राष्ट्रीय हितसंबंधचा विचार, धोरण.तटस्थपणा इ.भारतीय लोकशाहीतील पहिली सार्वत्रिक निवडणूक भारतापुढील समस्या व दशकातील राजकारण दुसरी सार्वत्रिक निवडणूक कोणत्याही राष्ट्राची परराष्ट्रनीती त्या राष्ट्राची तत्कालीन राजकीय, आर्थिक व धार्मिक परिस्थिती पारंपारिक विचारधारा आशा आकांक्षा हितसंबंध गरजा व तत्कालीन आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती यावर अवलंबून असते. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताचे परराष्ट्र धोरण आखण्याचे सर्वस्व पं नेहरू यांना दिले जाते. परराष्ट्र नीतीची उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवून ४ डिसेंबर १९४७ रोजी घटना समितीपुढे बोलताना नेहरू म्हटले होते, राष्ट्रहिताला कोणती नीती सर्वाधिक पोषक ठरेल हे अचूक ओळखून त्या दृष्टीने धोरण निश्चित करणे.

त्यातच राष्ट्रनीतीचे मर्म एकवटले आहे हे सांगता येईल. परराष्ट्र धोरण ठरविताना शांतता व स्वातंत्र्य याचा नेहमी पोटतिडकीने उल्लेख करतात आणि त्यात तथ्य सुद्धा असते. मात्र ती नीती निश्चित करताना महत्वाची ठरते. राष्ट्रहित राष्ट्राच्या हितसंबंधाची जपणूक करणे हेच सरकारचे प्रमुख उद्दिष्ट असते व आहे. राष्ट्राच्या हिताला अपायकारक ठरेल अशी कोणतीच नीती सरकार कधीच अंगीकारू शकत नाही. यावरून भारताची परराष्ट्रनीती निश्चित करता येईल. भारताच्या हिताचे संरक्षण व संवर्धन व्हावे यानीती द्वारेच भारताची अंतर्गत व आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील उद्दिष्टे साध्य करून घेता येतील असा दृष्टिकोन पंडित नेहरू यांचा होता. साम्राज्यवाद, वसाहतवाद यासारख्या दडपशाही पिळवणुकी विरुद्ध जागतिक पातळीवर असलेली आंदोलने भारतीय स्वातंत्र्य चळवळी सारखीच आहेत असे प्रतिपादन काँग्रेस ठरावावर मत मांडले.आर्थिक पिळवणूक, वंश,

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

वर्णभेद व साम्राज्यवादावरुन उद्भवणारी युध्दे यावर आधारित राजकीय न्यायाविरुद्ध लढण्यात भरडल्या जाणाऱ्या व स्वातंत्र्याकरीता धडपणाऱ्या वेगवेगळ्या राष्ट्रातील जनतेला भारतातील स्वातंत्र्य संग्राम मार्गदर्शक, दिशादर्शक ठरू शकतो असा विश्वास गांधी, नेहरू यांना वाटत होता. वेगवेगळ्या पातळीवर प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष पाठिंबा राष्ट्रीय सभा देत होती. जापान देखील पाश्चात्य साम्राज्यवादाचे भक्षक बनले. तर चीनने काँग्रेसच्या सह संवेदनादर्शक ठरावाचा खास विषय बनत गेला. स्वातंत्र्य जसे जसे जवळ येत गेले तसे जागतिक राजकारणात भारताचा आवाज उठवण्याची गरज नेहरूंनी भाषणातून, लिखाणातून मांडण्यास सुरुवात केली. स्वतंत्र भारत कोणत्या राष्ट्राचे किंवा गटाचे बोट धरून चालेल अशक्य आहे. १९४४ मध्ये नेहरूंनी स्पष्ट केले होते.

भारताची परराष्ट्रनीती कोणत्याच राष्ट्राच्या सदस्याच्या नीतीशी संलग्न राहू शकणार नाही भारत आपली नीती स्वतंत्रपणे निर्धारित मांडू शकेल असे त्यांना सांगायचे आहे. शतकानुशतके भारतात शांतता व सहिष्णुतेची परंपरा असून असुया भीती, द्वेष युद्ध यांनी गुदमरलेल्या जगाला सुख शांतीचा जीवनदायी संदेश देणाऱ्या व जागतिक राजकारणाला आधारभूत ठरेल असा नैतिक मूल्यांची आदर्श घालून देण्याचे महान कार्य भारताला करावयाचे आहे.अशी श्रध्दा गांधी, नेहरू यांची होती.अनेक भारतीय नेत्यांना ते गांधीजींच्या इतके शांततावादी नसते तर शांततेची व शस्त्र कपातीची तीव्र निकड जाणवत होती. युध्दामुळे नाना प्रकारची दु:खे व हाल अपेष्टा मानवाच्या वाटयाला येतात.

राष्ट्र लष्करी दृष्ट्या सामर्थ्य संपन्न असले तरी ते दुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्रावर हल्ला करूच शकणार नाही त्यामुळे अशा राष्ट्रावर कोणी आक्रमण करणार नाही असा त्यांचा अंतरराष्ट्रवादी दृष्टिकोन होता. ब्रिटिश सत्तेच्या सुमारे १२५ वर्षाच्या काळात भारतीय व्यवस्थेवर हल्ला झाला नव्हता मात्र दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात जपानी आक्रमणाचा धोका भारताच्या दारासमोर येऊन ठेपला होता. खरे असले तरी जपानी लष्करी आगेकूच भारताविरुद्ध नसून ती ब्रिटिशाविरुद्ध उभी होती, असे नमूद करावे लागते ते योग्य आहे. भारतावर परकीय आक्रमणे होण्याची भीती नव्हती. स्वसंरक्षणासाठी कोणत्याही राष्ट्रांशी लष्करी करार करण्याची गरज भासणार नाही. तसे देण्यास भारत युद्धात गुरुपटला जाण्याची शक्यता नाकारता येत नाही अशी धारणा काँग्रेस नेत्यांची होती. भारताला विकास व प्रगती करण्यासाठी शांततेची नितांत गरज वाटू लागली. साम्राज्यवाद मोडून काढण्यासाठी विसाव्या शतकात अशिया, आफ्रिका खंडात दोन विचारप्रवाह आले. साम्राज्यवाद आणि त्याचबरोबर वंश वर्ण भेदाचे चटके भारताला सोसावे लागले होते.

साम्राज्यवादाचे वंश वर्णभेदाचे जगातून समूळ उच्चाटन व्हावे असे भारताला स्वाभाविक वाटणे आवश्यक होते.आफ्रो, आशियाई क्षेत्रात अनेक राष्ट्रांच्या समस्यांचे मूळ साम्राज्यवादातून होते, याची जाणीव स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून जाणवत होती. भारताचा कल साम्राज्यवादाच्या विरोधात समाजवादाकडे झुकलेला होता. समाजवाद रुजत आहे याची जाणीव

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

कुतूहल नेहरूसह काँग्रेस नेत्यांना वाटत होती.परदेशात स्थिरावलेल्या भारतीयांचे हितसंबंध संरक्षण करणे, आशिया राष्ट्रातील स्वातंत्र्य चळवळींना पाठिंबा देणे या गोष्टी भारताच्या राष्ट्रहितास पोषक ठरतील अशी भारतीय नेत्यांची खात्री झाली होती. त्यादृष्टीने पाऊले उचलण्यास सुरुवात झाली.

शेजारील सर्व राष्ट्रांशी स्नेहभाव निर्माण करणे, वंश व वर्णभेद अधिक लढा उभारणे, परकीच्या जोखडाखाली दडलेल्या जनतेला स्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव वाढीस लागावा यासाठी लढ्याला पाठिंबा देणे, बड्या राष्ट्राच्या हेव्या दाव्यास गुंतून न घेणे. साम्राज्यवाद व वसाहतवाद या दोघासही प्रतिकार करण्याची ताकद निर्माण व्हावी यासाठी जागतिक पातळीवर शांतता नांदावी म्हणून परराष्ट्रनीतीला आधारभूत ठरतील अशी तत्त्वे काँग्रेसने वेगवेगळ्या ठरावातून मांडली आहेत. आशिया आफ्रिका खंडाबरोबरच युरोप, अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया या खंडातील निरनिराळ्या देशात लक्षावधी भारतीय स्थायिक झाले होते दिसून येतात.

१९४६ मध्ये भारतात हंगामी सरकार स्थापन झाले. पंडित नेहरूंनी अधिकार सूत्रे हाती घेऊन भारताच्या परराष्ट्र नीतीचे स्वरूप विशद करताना म्हणाले 'एक स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून आमची नीती स्वतःच निश्चित करून आंतरराष्ट्रीय राजकारणात आम्ही सर्वार्थाने सहभागी होणार आहोत. कोणत्याही राष्ट्राच्या प्रभावाखाली आम्हाला राहावयाचे नाही, सर्व राष्ट्रांशी सलोख्याचे मैत्री प्रस्थापित करण्याची व जागतिक शांतता व स्वातंत्र्याकरिता सर्व राष्ट्रांशी सहकार्य करण्याची आमची इच्छा आहे. शांतता व स्वातंत्र्य दोन अतूट संबंध आहे. भारतावर सतत स्वातंत्र्यानंतर १९६० पर्यंत सोव्हिएत संघाकडून पाठिंबा मिळत होता. अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष जॉन केनेडी यांनी भारताच्या या धोरणाला मान्यता दिली. त्यामुळे त्या नीतीला आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात निश्चितपणे मान्यता मिळत गेली.१९६० नंतर अनेक नव स्वातंत्र्य राष्ट्रांनी स्वतःहून त्या नीतीचा अंगीकार करण्याचा निर्धार केला. त्यामुळे असलग्नतेचे क्षेत्र वाढत गेले. युरोपातील बेलग्रेड या ठिकाणी अलिप्ततावादाची पहिली परिषद भरली होती. यासाठी २५ सदस्य राष्टे उपस्थित होती. वसाहतवाद व साम्राज्यवादास विरोध करून पारतंत्र्यात असलेल्या राष्ट्रांना स्वातंत्र्याचा हक्क मिळवून देण्याचा या परिषदेचा उद्देश होता. शांततेच्या मार्गाने सत्तासंघर्ष करणे, बड्या राष्ट्रांचा आशिया आफ्रिकेतील हस्तक्षेप थांबविणे इ.संयुक्त राष्ट्रसंघात आमसभेपुढे भाषण करताना पंडित नेहरू यांनी शांततेकरीता विशिष्ट मूल्यांची व मानवी हक्कांची जपणूक यावर भर देण्यात आला होता. द्वेष व हिंसाचाराने बरबटलेल्या वातावरणात शांतता टिकवणे अशक्य असून राजकीय, आर्थिक, वांशिक समानतेचे अधिष्ठान मिळाले तरच जागतिक शांतता टिकू शकेल असे त्यांनी प्रतिपादन केले.

आंतरराष्ट्रीय सद्भाव सहकार्य वृध्दिंगत करून जगात शांतता नांदावी या दृष्टीने भारताने पंचशील तत्त्वांचा पुरस्कार केलेला दिसून येतो.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

सन्मान, परराष्ट्र आक्रमण न करणे, परस्परांच्या आंतरिक कारभारात हस्तक्षेप न करणे, परस्परांना हितवाह होईल असा समानतेचा व्यवहार करणे व शांतता सहजीवनाला मान्यता देणे. ही तत्वे आधारभूत ठरतील अशी त्याची कल्पना होती. चीन तिबेट या दोघामध्ये एप्रिल १९५४ मध्ये करार झाला. त्यानंतर इतर देशांनी त्याला मान्यता दिली. १९५५ मध्ये आशिया आफ्रिका परिषदेत २९ राष्ट्रांनी मूलभूत मानवी हक्काचा सन्मान, आंतरराष्ट्रीय मतभेदाची उकल शांततेच्या मार्गाने सोडवली जाईल. ऑस्ट्रिया, बेलग्रेड, ऑस्ट्रेलिया या राष्ट्रांनी पंचशील तत्त्वांना मान्यता दिली.

भारताची परराष्ट्रनीती आदर्शवाद यावर आधारलेली होती, असे नव्हे तर राष्ट्रहिताची व्यवहारिक बाजू पूर्णपणे विचारात घेऊन निश्चित करण्यात आली होती. लोकशाही व आर्थिक प्रगती साधने असे भारतीय नेत्यांना आवश्यक वाटले नाही. आडमुटेपणा करून भारताने घेतला नाही.१९७० साली आफ्रिकेतील झांबियाची राजधानी लुसाका येथे अलिप्ततावादाची शिखर परिषद भरली होती. यात ५४ राष्ट्रांनी भाग घेतला होता. गुलामी झुगारून देण्याचा निश्चय यात घेतला गेला. संरक्षणात्मक व आर्थिक विकासावर भर देण्यात आला. इंदिरा गांधी स्वतः या परिषदेस उपस्थित होत्या. भारताचे महत्त्व पुन्हा अधोरेखित केले आणि ते १९८६ पर्यंत चालूच ठेवले होते. १९७७ साली जनता दलाचे सरकार भारतात अधिकारावर आल्यावर या पक्षाने या धोरणाचा त्याग केला नाही.१९७५ साली लिमा येथील असंलग्न राष्ट्रांची परिषद भरली होती. गरीब राष्ट्रांना आर्थिक सहाय्य करणे, त्यांना आपल्या बरोबरीचे स्थान मिळवून देणे हे होते. भारताची राजधानी दिल्ली या ठिकाणी अलिप्ततावादी राष्ट्राच्या परराष्ट्र मंत्र्यांची बैठक भरली होती. भारताने विकसित व विकसनशील राष्ट्रांच्या आर्थिक सहकार्याची गरज जागतिक शांततेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे असे प्रतिपादन केले होते. जागतिक संपत्तीचा वाटा विकसनशील राष्ट्राच्या हाती आला पाहिजे त्यावर केवळ विकसित राष्ट्रांचा अधिकार नसावा असे भारताने आग्रहाने सांगितले मात्र तसे झाले नाही. जागतिक राजकारणात त्याचे अनिष्ट परिणाम भोगावे लागतील असा इशारा ही दिला. इराण- इराक युध्द थांबविण्याचा प्रयत्न केला.कम्पुचिया मधून व्हिएतनामी लष्कर व अफगाणिस्तानातून रशियन लष्कर मागे घेतले जावे, तसेच राष्ट्रा -राष्ट्रातील परकीय हस्तक्षेप मिटावा तेथील समस्या नागरिकांनी वाटाघाटी करून सोडवावा असा आग्रह भारताने धरला.अलिप्त राष्ट्रांमध्ये परस्पर सामंजस्य व सहकार्य करणे, शांतता राखणे, अणवस्त्र कपात करणे, वर्ण व वंश याला विरोध करणे, वसाहतवादी विरोधी स्वातंत्र्य चळवळीला मदत करणे जगात निर्माण होणारा वाद शांतता व सहकार्य सामोपचाराने सोडविणे आवश्यक वाटू लागले.

पंडीत नेहरू यांनी अलिप्ततावादाचा स्वीकार करून परराष्ट्रीय धोरण ठरविले.राजकीय व लष्करी गटापासून अलिप्त रहाणे पसंत केले. कोणत्याही राष्ट्राच्या दबावाला बळी न पडता तटस्थ राहून स्वतंत्रपणे निर्णय घेणे पसंत केले.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

पं नेहरूंचे परराष्ट्रीय धोरण शांतता व नि:शस्त्रीकरण याचे समर्थन करणारे आहे. वांशिक समता,व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शांततेच्या मार्गाने सोडविण्यावर दिला.

कोरियन प्रश्न उद्भवला त्यावेळी भारताने अलिप्ततावादी धोरणाचा अवलबन केला होता. दुसऱ्या महायुद्धा नंतर अमेरिकने द.कोरियाला मदत तर रशियाने उ.कोरियाला सहाय्य केले. पोस्टर डॅम परिषद बोलावून ३८ अक्षाश उत्तर.व दक्षिण कोरियांची नियंत्रण रेषा ठरविण्यात आली.ही नियंत्रण रेषा ओलांडलयास युद्धजन्य परिस्थिती निर्माण होऊ शकते असे भारताने बजावले.

पाकिस्तान -बॅ. जिना माउंट बॅटन योजनेवर नाराज होत्या. मुसलीमाना पुरेसे संरक्षण नसणे,पाकिस्तानचे दोन तुकडे यामुळे जिनाचे स्वप्न भंग पावले.फाळणीमुळे भारतातील हिंदूचे स्वप्न धुळीस मिळाले. भारतीय हिंदू कटटरवाद्यापेक्षा पाकिस्तानातील मुसलमान अधिक कटटरवादी व सक्रीय होते, त्यांना जनमताचा पाठिंबा होता. त्यामुळे पाक धोरणे ठरविण्यात त्यांचा महत्वाचा वाटा होता. काश्मीर आपल्या ताब्यात यावे म्हणून पाकिस्तानने राजा हरिसिंगवर दबाव आणला. त्याने भारतीय लष्कराकडे मदत मागितली माउंट बॅटन बरोबर चर्चा करून काश्मीर भारतात विलीन करा मंग मदत देऊ सांगितले. काश्मीर हा भारताचा अविभाज्य भाग असून भारताने पाकिस्तानला अनेक वेळा धूळ चारली.

चीन– भारत स्वतंत्र झाला.त्यानंतर चीनमध्ये साम्यवादी शासन स्थापन झाले.पुढे दोन्ही राष्ट्रात सहकार्य व अनाक्रमणाचा पंचशील करार झाला.चीनने तिबेटवर आक्रमण करून आपले वर्चस्व वाढविल्याने भारत नाराज झाला. दलाई लामा यास भारतात आश्रय घ्यावा लागला.

नेहरूंनी चाऊ -एन – लाय यांच्याबरोबर मैत्रीचा हात पुढे केला. परंतु १९६२ साली चीनने नेफामधील पूर्वेकडील प्रदेशावर आक्रमण करून अनेक भारताची ठिकाणी जिंकून घेतल्यामुळे भारताचे अलिप्ततावादाचे स्वप्न भंगले.

नेपाल,ब्रम्हदेश श्रीलंका या त्रिराष्ट्राशी भारताचे मैत्रीपूर्ण संबंध होते. १९५० मध्ये भारताशी शांततापूर्वक मैत्रीचा करार झाल्यामुळे त्यांच्या सार्वभौमत्वाला मान्यता मिळून परकीय संबंध सुधारून आर्थिक सवलती मिळाल्या.

ब्रम्हदेशात भारतीय उद्योगपतीना व्यापारी स्पर्धक मानले जात असे. पंडीत नेहरू यांचे ऊ नु. (U.Nu) बरोबर चांगले संबध होते. एकंदरीत पहाता भारताचे सर्व आशियन व इतर राष्ट्रांबरोबर सामाजिक,राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक व व्यापारी संबंध चांगले आहेत हे आज आपणास दिसतात.

आव्हाने : (challenges)

भारतासमोरील प्रमुख आव्हानामध्ये गरिबी, बेरोजगारी, निरीक्षरता, भ्रष्टाचार, सामाजिक असमानता, लिंगभेद, प्रदूषण दहशतवाद आणि प्रादेशिकता इत्यादीचा समावेश होता. त्याचबरोबर लोकशाही समोर अतिरेकी विचारसरणी आणि गुन्हेगारी यांचे मोठे आव्हान उभे आहेत. या समस्या उपाय शोधणे भारतीय समाजासमोरील मोठे आव्हानात्मक काम आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

सामाजिक आव्हाने -

गरिबी आणि असमानता -गरिबी, निरक्षरता आणि दारिद्र्य ही प्रमुख सामाजिक समस्या आहेत. यामुळे अनेक लोकांना या मूलभूत सुविधा मिळत नाही हे दिसून येते. लिंगभेद आणि महिलावरील अत्याचार, समाजात महिलांना समान संधी न मिळणे आणि त्यांच्या वरील वाढत्या हिंसाचाराच्या घटना वारंवार समाजात घडत आहेत. त्या गंभीर स्वरूपाच्या असून समाजापुढे मोठे आव्हान उभे आहे. दहशतवाद आणि सांप्रदायिकता- देशात शांतता व सुव्यवस्था नांदावी यासाठी दहशतवाद, प्रादेशिकता आणि जातीय द्वेष नष्ट होणे आवश्यक आहे.

आर्थिक आव्हाने - बेरोजगारी हा भारतापुढील बेरोजगारीचे मोठे आव्हान आहे. तरुण पिढी बेरोजगारी झाल्यामुळे सामाजिक सलोखा साधण्याऐवजी सामाजिक अस्थिरता निर्माण झाली.

भ्रष्टाचार- भारत देशाला भ्रष्टाचार ही मोठी कीड लागली आहे. भ्रष्टाचारामुळे देशाचा आर्थिक विकास खुंटला आहे. अर्थव्यवस्थेची कार्यक्षमता घटत जाऊन अनेक सामाजिक प्रश्न, समस्या आज जगाला भेडसावत आहेत.

आर्थिक विकास- जगाच्या पाठीवर भारताची अर्थव्यवस्था भक्कम पायावर उभी आहे. मात्र सर्वांसाठी आरोग्य, सेवा, शिक्षण आणि नोकऱ्यांची उपयुक्तता निर्माण करणे हे विकसित राष्ट्र बनण्याच्या मार्गातील एक मोठे आव्हान म्हणावे लागेल.

राजकीय व प्रशासकीय आव्हाने- राजकारणामध्ये गुन्हेगारी मोठा अड्डा बनला आहे.या वाढत्या गुन्हेगारीचा प्रभाव लोकशाहीत अडथळा, अडचणी निर्माण करीत आहे.

प्रशासकीय सुधारणा - सदोष प्रशासन हे प्रशासकीय सुधारणेतील मोठा अडथळा आहे. सदोष प्रशासन व्यवस्थेत सुधारणा करणे हे देशासमोरील मोठे आव्हान उभे आहे.

संवैधानिक मूल्यांचे रक्षण- संविधानाने देशातील प्रत्येक नागरिकास सामाजिक आणि न्यायिक हक्क दिला आहे. संविधानाने नागरिकांना दिलेल्या वचनाची पूर्तता करणे आणि वैधानिक मूल्यांचे रक्षण करणे आज काळाची गरज बनली आहे.

पर्यावरणीय आव्हाने- देश व देशाबाहेरील प्रदूषण समस्या मोठी भेडसावत आहे. या वाढत्या प्रदूषणाला आळा घालण्यासाठी सर्व घटकांनी पुढे येणे आवश्यक आहे. जगाला या प्रदूषणाने विळखा घातला आहे. त्यावर उपाय म्हणून मानव जातीने पर्यावरण समतोल राखणे आवश्यक आहे. पर्यायवरणाची हानी होणार नाही. याची काळजी प्रत्येकाने घेणे गरजेचे आहे. जागतिक तापमान वाढ होऊ लागली त्यामुळे दिवसेंदिवस नागरिकांचे आरोग्य धोक्यात येऊ लागले आहे. उदा. घनकचरा केमिकल युक्त पाणी इ.

संधी :-(Opportunity) भारतासाठी भविष्यात अनेक संधी आहेत. त्यामध्ये अनेक क्षेत्रे भारताच्या विकासाला गती देणे होऊ शकतात.त्यामधील काही प्रमुख संधी पुढीलप्रमाणे आहेत.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

तांत्रिक क्षेत्र आणि डिजिटायझेशन- कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि ऑटोमेशन आज एआयचा वापर अनेक क्षेत्रामध्ये वाढताना दिसत आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या जोरावर मनुष्य एखादी गोष्ट सहज तयार करू लागला. त्यामुळे उत्पादन आणि नवनिर्मितीला यातून चालना मिळू लागली.

डिजिटल परिवर्तन- सरकारी व व्यावसायिक सेवा क्षेत्रामध्ये या डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर अधिक प्रमाणात होऊ लागलेला दिसतो. त्यामुळे कार्यक्षमतेत वेगाने वाढ झाली.

सायबर सुरक्षा आणि डेटा सायन्स- डिजिटल डेटा वाढल्यामुळे सायबर सुरक्षा आणि डेटा विश्लेषणाची मागणी मोठ्या प्रमाणात वाढली.

ग्लोबल क्षमता केंद्रे (GCC) - बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी भारतात आपली जीसीसी केंद्रे उघडण्यात आली आहेत. त्यामुळे रोजगार आणि तंत्रज्ञानाचा विकास होण्यास मदत झाली.

ऊर्जा व पायाभूत सुविधा- अक्षय ऊर्जा- भारत सरकार सौर, पवन व जलयुक्त ऊर्जा क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहन देत आहे. त्यात ऊर्जा, संरक्षण, पर्यावरण रक्षण होण्यास मदत झाली.

इलेक्ट्रिकल वाहने (EVS) -भारत सरकार इलेक्ट्रिकल वाहनांचा वापर अधिक करण्यावर भर देत आहे. त्यामुळे ऊर्जा क्षेत्रात एक नवी दिशा मिळून पर्यावरणाचा समतोल राखण्यास मदत मिळेल.

पायाभूत सुविधांचा विकास- हवाई वाहतूक व दळणवळण क्षेत्र वाढल्यामुळे रस्ते, रेल्वे, बंदरे इ. सुविधांचा विकास झाल्यामुळे व्यापक आर्थिक प्रगती साधण्यास उपयुक्त ठरेल.

बायोफार्म आणि जैवतंत्रज्ञान-जैविक प्रणाली असून सजीव प्राणी किवा त्यांचे घटक वापरून उत्पादने किंवा प्रक्रिया विकसित करणारे तंत्रज्ञान आहे.

उत्पादन आणि उपभोग – या दोन्ही संकल्पना अर्थशास्त्रातील महत्वाच्या प्रक्रिया आहेत. उत्पादन म्हणजे वस्तू किंवा सेवा तयार करण्याची प्रक्रिया ,उदा.जमीन ,भांडवल श्रम उद्योजकता.

मेक इन इंडिया- भारत सरकार मेक इन इंडिया धोरण देशातील उत्पादन क्षमता वाढवण्यास मदत होते. त्यामुळे विदेशी गुंतवणूकदार गुंतवणूक करण्यासाठी पुढे येत आहेत.

उपभोग वस्तू -भारतातील वाढती क्रयशक्ती आणि मध्यम वर्गाची संख्या यामुळे उपभोग वस्तू आणि सेवांची मागणी वाढलेली आहे.

ई-कॉमर्स- ऑनलाइन शॉपिंगचा जमाना वाढत आहे. या क्षेत्रात मोठी वाढ अपेक्षित आहे.

शिक्षण व कौशल्य विकास -कौशल्याधिष्टीत शिक्षणावर भर अपेक्षित आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारताने परराष्ट्रीय धोरण मजबूत आखूण आपला आर्थिक विकास झपाट्याने केल्याचे दिसून येते. बाह्य देशाशी संबंध सलोख्याचे ठेऊन राजकीय,सामाजिक आर्थिक व सांस्कृतिक व्यापार क्षेत्रात मुसंडी मारत असून आशियन आफ्रिकन देशात अव्वल तर बाह्य देशाबरोबर (विकसित) स्पर्धेत टिकून आहे.

संदर्भ सूची-

१.शांता कोठेकर,आधुनिक भारताचा इतिहास,(१९४१-२०००)श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर प्रथमावृत्ती नोव्हेंबर २००८

२. के. सागर, व्ही. बी. पाटील, के. सागर पब्लिकेशन्स पुणे २०१२

३. बी. एन. देवकाते, आधुनिक जगाचा दृष्टिक्षेप, आविष्कार पब्लिकेशन् पुणे २०२२

४.बी.ए. ग्रोवर,एन.के.बेल्हेकर,आधुनिक भारताचा इतिहास, एस.चंद आणि कंपनी रामनगर नवी दिल्ली २००२

५. *https://www.gurumauli.b*

Cite This Article:

प्रा. डॉ. देवकाते बा. ना. **(2025).** *बदलते भारताचे परराष्ट्रीय धोरण उदयोन्मुख ट्रेड आव्हाने आणि संधी.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 52–63.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

जागतिक भूराजकारणात भारत–पाकिस्तान संबंध

*** प्रा. डॉ. बालाजी विठ्ठलराव पवार,**

* *सहयोगी प्राध्यापक, दादासाहेब दिगंबर शंकर पाटील कला, वाणिज्य, व विज्ञान महाविद्यालय, एरंडोल, जळगाव.*

प्रस्तावना :

जागतिक भूराजकारण हा आधुनिक काळातील एक महत्त्वाचा विषय असून, त्याचा गाभा राजकीय, आर्थिक, भौगोलिक,आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि सुरक्षा या क्षेत्रांमध्ये महत्वाचा आहे. भारत-पाकिस्तान संबंध हे जागतिक भूराजकारणाचे केंद्रबिंदू मानले जातात, कारण दोन्ही देशांनी स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून 1947 मध्ये जन्म घेतला आणि विभाजन, काश्मीर विवाद तथा सामरिक स्पर्धेने या संबंधांना सतत तणाव दिला आहे. गेल्या काही दशकांत युद्धे, शस्त्रास्त्रांची शर्यत, सीमा विवाद, आर्थिक गुंतवणूक, जागतिकीकरण, दहशतवाद आणि जागतिक शक्तींचा हस्तक्षेप या घटनांनी या क्षेत्रात जीवघेणी अस्थिरता निर्माण केली आहे. या प्रबंधामध्ये भारत-पाकिस्तान संबंधांचा जागतिक भूराजकारणदृष्टीने बहुआयामी विचार केला आहे.

जागतिक भूराजकारण (Geopolitics) म्हणजे राज्ये, त्यांची भौगोलिक स्थिती, संसाधने, सीमारेषा, आर्थिक व सामरिक हितसंबंध, तसेच आंतरराष्ट्रीय प्रतिष्ठा यांच्यामधील परस्पर संबंध आणि संघर्ष. भारत आणि पाकिस्तान हे दोन शेजारी राष्ट्र, इतिहासातील खडतर विभाजनानंतर, विविध कारणांनी जागतिक राजकारणाच्या केंद्रस्थानी आले आहेत. या दोन राष्ट्रांमधील संबंध केवळ दक्षिण आशियापुरते मर्यादित नाही; त्याचा प्रभाव भारत-पाकिस्तान दरम्यान, तसेच जागतिक शांती, सामरिक स्थिरता, परमाणु संतुलन, आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा व्यवस्था, व्यापार, ऊर्जा वाहतूक, पर्वतीय सीमांत प्रांत, पाकिस्थानमधील आतंरिक राजकारण आणि भारताच्या “Neighbourhood policy” यांच्यावर मोठा आहे. या प्रबंधाचा उद्देश आहे की भारत-पाकिस्तान संबंधाच्या जागतिक भूराजकारणातील भूमिका, फायदे-तोटे, सद्यस्थितीची समीक्षा, आंतरराष्ट्रीय सहभाग, आणि भविष्यातील महत्त्व यांची सखोल तपासणी करणे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

विषयाचा अर्थ-व्याख्या :

जागतिक भूराजकारण (Global Geopolitics): राज्ये आणि त्यांचे कार्यक्षेत्र, सीमा, संसाधने,

सामरिक मैत्री आणि विरोधी संबंध, आर्थिक व नीतिगत प्रभाव या सर्वांचा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विचार करून राज्यांचे धोरण निश्चित करण्याची पद्धत.

जागतिक भूराजकारण म्हणजे भौगोलिक स्थान, नैसर्गिक संसाधने, सैन्यबल, आर्थिक व सामाजिक घटकांच्या आधारावर राष्ट्राच्या संबंधांचे, धोरणांचे आणि जागतिक शक्तींच्या हस्तक्षेपाचे विश्लेषण. भारत-पाकिस्तान जागतिक भूराजकारण म्हणजे संपूर्ण जगावर परिणाम करणारे दोन्ही देशांचे सामरिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, आणि राजकीय संबंध. हे संबंध केवळ द्विपक्षीय मर्यादेत न राहता, जागतिक शक्तींसोबतच्या 'Multilateral' डावपेचात खेळले जातात.

भारत-पाकिस्तान संबंध: १९४७ साली भारताचे विभाजन होताना निर्माण झालेले शेजारी राष्ट्र म्हणून संबंध; यात सीमांत वाद, धर्माधारित व राष्ट्रीय ओळख, आंतरराष्ट्रीय आणि आंतरिक धोरण, आर्थिक संबंध, सामरिक संघर्ष आणि शांतता प्रक्रिया यांचा समावेश होतो.

उद्दिष्टे :

1. भारत-पाकिस्तान संबंधाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.
2. सीमावाद, काश्मीर प्रश्न, जलसंपदा विभागणी आदी विवादांचे जागतिक भूराजकारणातले पैलू उलगडणे.
3. परमाणु शस्त्रसंतुलन व ह्रास-संश्रय धोरणांची मूल्यांकन करणे.
4. मोठ्या शक्तींची (USA, चीन, रशिया, युरोप) भूमिका अभ्यासणे.
5. भारत-पाकिस्तान शांती प्रक्रिया व संवादाचा आकलन करणे.
6. आर्थिक आणि व्यापार धोरणांचे विश्लेषण करणे, विशेषतः क्षेत्रीय व आंतरराष्ट्रीय व्यापार.
7. सुरक्षेच्या आव्हानांचा, विशेषतः आतंकवाद व सीमाक्षेत्रातील हिंसा, जागतिक संदर्भात समजून घेणे.
8. प्रतिष्ठा, सॉफ्ट पॉवर, धोरणात्मक संप्रेषण (Narratives), द्विपक्षीय व बहुपक्षीय (Bilateral & Multilateral) संबंध यांचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :

1. भारत-पाकिस्तान संबंध स्थिर राहतील तसेच जागतिक शक्तींचा हस्तक्षेप वाढत राहील.
2. अमेरिका व युरोप भारत-पाकिस्तान संघर्षात मध्यस्थी व हितसंबंध दोन्ही ठेवतील.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

3. जलसंपदा, ऊर्जा वाहतूक मार्ग, सीमारेषेवरील परिवर्तन जागतिक हितांवर आधारित असतील.
4. भारत-पाकिस्तान संबंध हे ऐतिहासिक, सांस्कृतिक व राजकीय घटकांवर आधारित आहेत.
5. आंतरराष्ट्रीय शक्ती (USA, चीन, युरोप, रशिया) या संबंधांवर प्रभाव टाकतात.
6. सीमा विवाद, पाणी, व्यापार हे संबंध सुधारण्यास अडथळा आहेत.
7. भारताची आर्थिक व सैन्यवृद्धी पाकिस्तानसाठी धोका.
8. भविष्यातील शांतता साधण्यासाठी द्विपक्षीय संवाद गरजेचा आहे.

संशोधन पद्धती :

शोधनिबंधामध्ये वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक, पद्धतीचा उपयोग केला आहे. सद्यस्थितीत उपलब्ध असलेल्या काही लौकिक साधनांचा उपयोग केला. त्यात काही मुलाखत,प्राथमिक व दुय्यम साधने समाविष्ट आहेत.तसेच संदर्भ ग्रंथ, इंटरनेट, वेबसाईट, वृत्तपत्रे, साप्ताहिके या दुय्यम साधनांचा सुद्धा उपयोग या मांडणीसाठी केला आहे.

भारत-पाकिस्तान भूराजकारणसंबंधातील भूमिका :

या संबंधाचे केंद्रबिंदू काश्मीर विवाद, सुरक्षा,सैन्य स्पर्धा, सीमा संघर्ष, धर्म, राजकीय अस्थिरता, आणि शेजारील देशांचे हस्तक्षेप आहेत. या भागातील तणाव हे फक्त द्विपक्षीय नसून, जागतिक पातळीवर पसरतात. भारताची आर्थिक प्रगती आणि सैन्य सुधारणा, पाकिस्तानमधून बहुतेक वेळा दहशतवादी गटांचे उदय, आणि चीन, अमेरिका, युरोपियन राष्ट्रांचे हस्तक्षेप हे या भूमिकेला व्यापते.

भौगोलिक स्थिती: भारत हे आशिया खंडातील एका मोठ्या भू-भागाचे हृदयस्थान आहे, तसेच पाकिस्तान आशियाखंडाच्या पश्चिम भागात आहे. काश्मीर, पंजाब, सिंध, बलोचिस्तान हे प्रदेश सीमा व संसाधन दृष्ट्या महत्त्वाचे आहेत.

सीमारेषा व भूभागीय वाद: भारत-पाकिस्तान दरम्यान विभाजन, काश्मीर विवाद, अंतरराष्ट्रीय सीमांचे स्थान, नियंत्रण रेषा (LoC) व सियाचेन / कारगिलसारखे संघर्ष क्षेत्र.

संसाधने: जलविभाजन (Indus Waters Treaty), सिंधू नदीचे पानी, पर्वतीय भागातील नद्या, जलसाठा, ऊर्जा (पेट्रोलियम, नैसर्गिक वायू) मार्ग.

सामरिक संरचना: सीमा सुरक्षा, सैन्य तैनाती, परमाणु क्षमतांची स्पर्धा, हवाई व नौदल नियंत्रण संभाव्यते.

आर्थिक मार्ग व व्यापार मार्ग: पाकिस्तानमधून होणाऱ्या मार्गद्वारे मध्य आशिया, मध्य पूर्व आणि अफगाणिस्तान यांसारख्या भागांशी व्यापार, पोर्ट व बंदरगाहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारत-पाकिस्तान जागतिक भूराजकारणातील फायदे :

1. भौगोलिक संरक्षण: पाकिस्तान हे 'Buffer State' म्हणून कधी मोठ्या शक्तींच्या हस्तक्षेपापासून भारतासाठी पूर्व पाक आणि पश्चिम पाकिस्तानमार्गे संरक्षणात्मक भूमिका बजावते.
2. आर्थिक संधी: व्यापार आणि सहयोगातून सीमावर्ती गुंतवणुकी, सीमांत टाळेबंदी सुधारणा, बुनियादी सुविधा व रेल/रस्ते जोडणी.
3. जागरूकता व आंतरराष्ट्रीय प्रतिष्ठा: उपाययोजना व शांतता संवाद यांचे अधिकारीपणा निर्माण होतो.
4. सामरिक संतुलन: दोन्ही बाजूंनी सैन्य-शक्ति व संरक्षण धोरणांमध्ये संतुलन राखल्यास मोठे सैन्य संघर्ष टाळता येतो.
5. उर्जा आणि जलसंपदा: सिंधू नदी व त्याचे उपनद्या या जलसंपदेचा शांततेने वाटप होऊ शकेल; सहयोगी प्रकल्प शक्य.
6. संयुक्त धोरणात्मक हित: अफगाणिस्तान, मध्य पूर्व, चिनी बेल्ट अशा क्षेत्रात सामूहिक हित साधता येऊ शकतात.
7. पर्यावरणीय सहकार्य: हिमालयीन भागातील हिमनद घालणे, ग्लेशियर परिघटन, जैवविविधता संरक्षण.
8. सांस्कृतिक आणि सामाजिक संपर्क: सीमा पार संस्कृतीच्या देवाण-घेवाण, लोकसंपर्काचा वाढ.
9. त्यामुळे सुरक्षितता वाढ: सीमांत भागात हिंसा कमी होणे, तस्करी व अंमली पदार्थांच्या प्रवाहाचा नियंत्रण.
10. बहुपक्षीय संस्थांमध्ये नियमन: SAARC, SCO, ECO, UN या संस्थांतर्गत निदान एकमेकांशी संवाद सुलभ होऊ शकतो.

भारत-पाकिस्तान जागतिक भूराजकारणातील तोटे :

1. सैनिक संघर्ष व युद्धाचा धोका: सीमावाद, काश्मीर तसेच कारगिलसारखे संघर्ष वारंवार; परमाणु युतीचा धोका.
2. अतिरिक्त सैन्य खर्च: संरक्षण बळाची वाढ, परमाणु शस्त्रे, हवाई-नौदल-मईल व्यवस्थांवर होणारा खर्च.
3. आर्थिक विकासावर परिणाम: संसाधने सैन्यमध्ये गुंतवून इतर विकास कामांकडे दुर्लक्ष.
4. मानवी हानी आणि विस्थापन: युद्ध, आंतकवाद, सीमांत हिंसा यामुळे लोकसंख्या प्रभावित होणे.
5. राजनीतिक अस्थिरता: आंतरिक राजकारण, सत्ताधारी पक्षांची रणनीती, धर्माधारित विभाजन.
6. पर्यावरणीय परिणाम: सीमांत भागातील नद्या, हिमनद, जंगल, पर्यावरणीय संसाधने संकटात येणे.
7. आंतरराष्ट्रीय प्रतिष्ठा धक्का: दहशतवादाशी संबंध किंवा सीमा उल्लंघनामुळे; मानवी हक्कांचे उल्लंघन.
8. संवादाचा अभाव व विश्वसनीयतेचा प्रश्न: विश्वासाचा तुटवडा, पूर्वग्रह, राजनैतिक रुष्टता.
9. आर्थिक संधींचे नुकसान: व्यापार, गुंतवणूक व आवागमन मर्यादित होणे.

10. मानवी संसाधनाचा अपव्यय: कायदे, न्याय व्यवस्था, सामाजिक सेवा यांमध्ये अस्थिरता.

भारत-पाकिस्तान जागतिक भूराजकारण संबंध व भूमिका :

भारत आणि पाकिस्तान हे एकमेकांसह जगाच्या भू-राजकीय समीकरणात अनेक प्रकारे गुंतलेले आहेत:

संरक्षण धोरण (Security Policy): दोन्ही राष्ट्र आपल्या सीमांची सुरक्षितता, विशेषतः काश्मीर सीमेशी संबंधित भागात, बळकट करण्याचा प्रयत्न करतात. हे धोरण जगभरातील परमाणु संतुलनावर, सैन्य तैनातीवर व "Deterrence" धोरणांवर प्रभाव टाकते.

आर्थिक आणि व्यापार धोरण: सीमावर्ती व्यापार, व्यापार करार, ट्रांन्सपोर्ट नेटवर्क, बंदरगाह विकास यांमार्फत आर्थिक संधि निर्माण करणे.

आंतरराष्ट्रीय दबाव आणि मध्यस्थी: तीस-चाळीस वर्षापासून अनेक आंतरराष्ट्रीयांची भूमिका मध्यस्थी करणारी वा शांतता प्रक्रिया पुढे नेणारी आहे (उदा. संयुक्त राष्ट्र, अमेरिका).

दलाली भूमिका (Bridge-role) / Buffer State: पाकिस्तान अनेकदा इतर मोठ्या राष्ट्रांसाठी (उदा. चीन, मध्य पूर्व, अमेरिका) आणि भारत साठी एक 'द्वार' / मार्ग म्हणून काम करते.

सांस्कृतिक-आध्यात्मिक संदेश / शीत युद्धानंतरच्या काळातील इमेज: धर्म, राष्ट्रीय ओळख, जीवनी मधील कथा यांचा वापर राजकारणात होतो; ग्लोबल मीडिया आणि सोशल मीडिया यांच्यामध्ये द्विपक्षीय ध्रुवीकरण दिसून येते.

भारत दक्षिण आशियात आर्थिक, सामरिक व राजकीय शक्ती बनली आहे. पाकिस्तानची स्थानिक राजकीय अस्थिरता, आणि चीनशी वाढती संलग्नता (CPEC द्वारे), अमेरिका-युरोप हस्तक्षेपधारण, हे सर्व जागतिक भूराजकारणात या दोन राष्ट्रांचे स्थान ठरवतात. काश्मीर विवाद, पाणी व सीमा विवाद, आणि उभय राष्ट्रांतील परमाणु शर्यत संपूर्ण उपमहाद्विपात अशांतता पोसतात.

जागतिक भूराजकारणात भारत-पाकिस्तान संबंधांचे परिणाम व महत्त्व :

परमाणु समतेचा दबाव: दोन्ही राष्ट्रे परमाणु अस्त्रांनी सज्ज असून युद्धाच्या प्रत्यक्ष धोके कमी करण्यासाठी "Deterrence" धोरण वापरतात. हे जागतिक आणि क्षेत्रीय संतुलनासाठी खूप महत्त्वाचे आहे.शांतता आणि परस्पर विश्वास: शक्यतो संवाद व शांती प्रक्रिया असल्यास, दक्षिण आशियामध्ये स्थिरता वाढते, गुंतवणूक वाढते, आर्थिक विकासाला गती मिळते. मानवी आणि पर्यावरणीय परिणाम: सीमांत भागातील हिंडोळा, विस्थापन, जलसंपदांवरील तणाव व ग्लेशियर्सचे वितळणे यांचा परिणाम.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

आंतरराष्ट्रिय प्रतिष्ठा व राजनैतिक प्रभाव: भारत आणि पाकिस्तान दोघांसाठी देखील त्यांच्या आंतरराष्ट्रीय प्रतिष्ठेबद्दल जागरूकता आहे; दहशतवादी आरोप, मानवाधिकार, सीमा उल्लंघन यांसारख्या विषयांवर जगभरातील प्रतिक्रिया असते.

परिणाम:

जागतिक व्यापार, अर्थशास्त्रावर परिणाम: भारत व पाकिस्तान हे अनेक ग्लोबल सप्लाय चेनचे केंद्र. युद्ध वा संघर्षामुळे टेक्सटाइल, औषधी, आयटी, तांत्रिक माल, खाद्यपदार्थ यांच्या आयात-निर्यातला धक्का.

भारत-पाकिस्तान जागतिक भूराजकारण व जागतिकीकरण :

जागतिकीकरणामुळे आर्थिक, व्यापारी, सामाजिक संवाद वाढला तरी पारंपरिक संघर्ष व तणाव टिकून आहेत. दोन्ही देशांची आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्था आणि सुरक्षेची स्थिती गोठलेली आहे. भारताची आर्थिक वाढ, तंत्रज्ञान क्षेत्रातील नेतृत्व, ग्लोबल सप्लाय चेनमध्ये स्थिती आणि पाकिस्तानची चीनशी वाढती घनिष्टता, हे जागतिकीकरणाच्या परिप्रेक्ष्यात विशेष अभ्यासनीय आहे. युद्ध वा संघर्ष झाल्यास संपूर्ण विश्वातील सप्लाय, आर्थिक आशय, गुंतवणूक आणि रोजगाराबाबत धोके निर्माण होतात.

आंतरराष्ट्रीय भूमिका :

संयुक्त राष्ट्र (United Nations): भारत-पाकिस्तान संघर्ष, विशेषतः काश्मीर, मानवाधिकाराचे मुद्दे, शरणार्थी समस्या इत्यादींविषयी UN मध्ये चर्चा होते; तिथे प्रस्ताव, शांतता दल, परमाणु परीक्षण व Arms Control वार्तालापांचा भाग असतो.आंतरराष्ट्रीय न्यायालय (ICJ): भारत-पाकिस्तान दरम्यान काही सीमावादी व आक्रमणविरोधी तक्रारी न्यायालयीन पद्धतीने हाताळल्या गेल्या आहेत; परंतु पूर्ण समाधान नेहमी मिळालेले नाही. बहुपक्षीय संस्था: SAARC, SCO (Shanghai Cooperation Organisation), ECO इत्यादी संस्थांमध्ये संबंधांचा विकास झाला आहे; परंतु सीमा संघर्ष व वातावरणीय/आर्थिक अडथळ्यांमुळे सहयोग कमी झाला.मानवी हक्क व पर्यावरण संस्था: Amnesty International, Human Rights Watch अशा संस्थांद्वारे सीमा क्षेत्रातील अत्याचार, शांती प्रक्रिया व मानवाधिकार उल्लंघन यांची समीक्षा केली जाते.

भारत-पाकिस्तान जागतिक भूराजकारणात अमेरिकेची भूमिका :

अमेरिका ऐतिहासिकदृष्ट्या पाकिस्तानचा एक प्रमुख समर्थक देश राहिला आहे — सैन्य, आर्थिक मदतीतून आणि विभागीय धोरणांद्वारे.दुसरीकडे, भारताशी अमेरिका संबंध प्रगती करत आहेत; व्यापार, संरक्षण, तंत्रज्ञान व रणनीतिक भागीदारी वाढली आहे.अमेरिका आतंकवाद, सीमारेषेवरील संघर्ष व काश्मीरबाबतचा दबाव यांना माध्यमातून हस्तक्षेप करते. माध्यमातून

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

सार्वजनिक वक्तव्ये, सहाय्य, आर्थिक दबाव इत्यादी.अमेरिका मध्यस्थी किंवा संवादासाठी वेळोवेळी प्रयत्न करते; परंतु या प्रयत्नांमध्ये तटस्थता, पारदर्शकता आणि दोन्ही बाजूंचे हित संतुलित करण्याची समस्या आहे.

भारत-पाकिस्तान जागतिक भूराजकारणात युरोपियन राष्ट्रांची भूमिका :

युनायटेड किंगडम, फ्रान्स, जर्मनी इत्यादी राष्ट्रांनी सामरिक, आर्थिक तसेच राजनैतिक दबावाचा उपयोग करून

भारत-पाकिस्तान संघर्षांमध्ये शांतता प्रक्रिया व मानवाधिकार प्रोत्साहन केले आहेत. यूरोपियन संघ (EU) द्वारे विकास सहाय्य, व्यापार सहकार्य, बाह्य धोरणातील निदर्शन, सीमावादी व मानवी हक्कांविषयी असलेल्या गोष्टींवर लक्ष दिले आहे.युरोपच्या काही राष्ट्रांनी आपली मध्यस्थी भूमिका स्वीकारण्याचा प्रयत्न केला आहे; तसेच, आश्चर्यकारक पणे, युरोपातील पाकिस्तानी समुदाय व भारतीय डायस्पोरा यांचाही दबाव असतो.

भारत-पाकिस्तान जागतिक भूराजकारणा व जागतिकीकरण (Globalization) :

जागतिकीकरणामुळे माहिती व तंत्रज्ञानांच्या आदान-प्रदानाचा वेग वाढला आहे; सोशल मीडिया, मीडिया प्रतिनिधी, जनमत निर्माण या माध्यमातून संबंध अधिक दोषपूर्ण किंवा संवेदनशील होऊ शकतात.व्यापार, गुंतवणूक, मार्केट्स, पोर्ट्स, इनफ्रास्ट्रक्चर प्रकल्प हे जागतिक अर्थव्यवस्थेचा भाग बनले आहेत; उदाहरणार्थ CPEC, मालवाहतूक मार्ग, मध्य आशिया, मध्य पूर्व मार्ग. परंतु जागतिकीकरणाने असमानता, आर्थिक अवलंबित्व, संसाधनांच्या तटस्थ वाटपाचा प्रश्न, संरक्षणाच्या गरजांचा दबाव वाढवला आहे.पर्यावरणीय जागरूकता (Climate Change), जलवायू परिवर्तन, ग्लेशियर्स वितळणे, जलसंपदा व हवामानाचे बदल यांसारख्या जागतिक संकटांचा प्रभाव विशेषतः सीमा भागात आहे.

सद्य प्रस्तुतता :

काश्मीर प्रश्न अजूनही सुटलेला नाही; भारताचे “Article 370” रद्दीकरण (२०१९) नंतर सीमेवरील तणाव वाढले आहेत. भारत आणि पाकिस्तान दोन्ही परमाणु शक्ती देश असल्याने, त्यांचा सामना केवळ द्विपक्षीय संघर्षापर्यंत मर्यादित नाही; हे जागतिक सामरिक संतुलनाचे एक घटक बनले आहेत.चीन-अमेरिका तणावामुळे भारत-पाकिस्तान संबंध मध्ये नव्या रुंदीचे वळणे दिसते आहेत. चीन-पाकिस्तान आर्थिक कॉरिडॉर (CPEC) यांच्या माध्यमातून पाकिस्तान मोठ्या भूमिका कब्जा करत आहे, ज्यामुळे भारताचा संरक्षण दृष्ट्या व जागतिक धोरण दृष्ट्या चिंतित होतो.बहुपक्षीय संस्था आणि आंतरराष्ट्रीय कायदे, मानवाधिकारांसंबंधी तक्रारी, सीमा सुरक्षा, आतंकवाद निर्मूलन हे विषय जागतिक पटलावर चर्चेत आहेत.आर्थिक जागतिकीकरण व व्यापार मार्ग (उदा. रूट्स, पोर्ट्स, ऊर्जा पाइपलाइन) या संदर्भात नवीन अवसर तर आहेत, पण धोकेही आहेत.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

2025 मध्ये काश्मीरमधील पहलगाम दहशतवादी हल्ला, त्यानंतर 'ऑपरेशन सिंदूर' भारताने पाकिस्तानमधील दहशतवादी ठिकाणांवर स्ट्राइक केली, प्रसंगी शस्त्रास्त्र, ड्रोन वापरण्याची घटना, अमेरिका-संयुक्त राष्ट्र-सुरक्षा परिषदेसह ईयू-चीन-रशिया यांच्या सुचना व मध्यस्थी वाढल्या. यामुळे सीमा आणि व्यापारबंदी, संसदेच्या ठराव, जल संधि निलंबन, राजकीय संवाद बंद, असे गंभीर परिणाम दिसून आले.

निष्कर्ष:

भारत-पाकिस्तान जागतिक भूराजकारणातील संबंध हे जगातील सर्वात अस्थिर आणि महत्त्वपूर्ण द्विपक्षीय संबंध आहेत. ऐतिहासिक विभाजन, काश्मीर विवाद, सुरक्षा व सीमावादाने हे संबंध युद्धप्रवण, तणावग्रस्त आणि जागतिक शक्तींच्या हस्तक्षेपाने भरलेले आहेत. अमेरिका, चीन, युरोपियन संघ, संयुक्त राष्ट्र, रशिया आदींची भूमिका ही या संबंधांना दिशा देते; जागतिकीकरण व आधुनिक तंत्रज्ञानाने हे संबंध आगळे-वेगळे दिसतात.

तथापि, भारतीय प्रगती, पाकिस्तानची अस्थिरता, चीन-पाकिस्तानचे वाढते संबंध व आंतरराष्ट्रीय संवाद यांच्या प्रभावाखाली भविष्यकालीन शांति किंवा तणाव या दोन्ही शक्यता आहेत. द्विपक्षीय संवाद, प्रगतीच्या दिशेने चाललेले आर्थिक-सामाजिक सहकार्य आणि जागतिक स्तरावर संवाद साधणे हेच स्थिरतेचे पर्याय राहतील. जागतिक भूराजकारणावर भारत-पाकिस्तान संबंधांचा प्रभाव प्रचंड असून, ते केवळ क्षेत्रीय नव्हे तर जागतिक दृष्टिकोनातून अभ्यास अत्यावश्यक आहे.

भारत-पाकिस्तान संबंध हे फक्त दक्षिण आशियापुरते मर्यादित नाहीत. हे संबंध जागतिक भूराजकारणाच्या न्याय्य, सामरिक, आर्थिक आणि नैतिक संदर्भात मोठे स्थान राखतात. इतिहास आणि वर्तमान धोरणे यांनी दाखवले आहे की सीमावाद, काश्मीर मुद्दा, परमाणु अस्त्रे व “Deterrence” धोरणे हे जटिल परंतु अपरिहार्य घटक आहेत. दुसरीकडे जागतिकीकरण, आंतरराष्ट्रीय संस्था, मानवाधिकारांवरील जागरूकता आणि आर्थिक सहकार्य या माध्यमातून शांतता आणि विकासाच्या संधी देखील निर्माण झाल्या आहेत.

भविष्यात, या संबंधांमध्ये संवाद, विश्वास निर्मिती, सीमावर्ती सहयोग, जलसंपदेचे न्याय्य वाटप, आणि बहुपक्षीय मध्यस्थी यांचा वापर करून संघर्ष कमी करणे व स्थिरता वाढवणे शक्य आहे. जागतिक सामरिक बदल, पर्यावरणीय संकट, तंत्रज्ञान व अर्थव्यवस्थेतील नव्या ट्रेंड्स हे या संबंधांना नवे आव्हान देतात; परंतु समजून घेतलेले धोरणात्मक मार्गांनी, भारत-पाकिस्तान संबंध जागतिक भूराजकार णात सकारात्मक भूमिका बजावू शकतात.

संदर्भ :

1. *Shivshankar Menon, India and Asian Geopolitics: The Past, Present भारत / Penguin Random House India, 2021.*

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

2. S. Jaishankar, The India Way: Strategies for an Uncertain World India/ Harper Collins India,2022.
3. Henry Kissinger, World Order, USA / Penguin Press, 2014
4. Husain Haqqani, Pakistan: Between Mosque and Military Pakistan/ HarperCollins,2010.
5. Srinath Raghavan, The Most Dangerous Place: A History of the United States in South Asia, 2020.
6. Venkat Dhulipala, Creating a New Medina: State Power, Islam, and the Quest for Pakistan in Late Colonial North India, Oxford University Press,2017.
7. Narendra Singh Sarila, The Shadow of the Great Game: The Untold Story of India's Partition, India / Roli Books,2015.
8. Aparna Pande, From Chanakya to Modi: Deeper Civilisational Roots of Indian Foreign Policy, HarperCollins India.2023.
9. Arjun Subramaniam, Full Spectrum: India's Wars, 1972-2020, HarperCollins India,2022.
10. Hardeep Puri, Perilous Interventions, HarperCollins India,2023.
11. Tim Marshall, Prisoners of Geography: Ten Maps That Tell You Everything You Need to Know About Global Politics, UK / Elliott & Thompson,2015.

निवडक वर्तमान घडामोडी संदर्भ :

1. Times of India, 2025 मधील LOC उल्लंघन व UNSC चर्चा, 2025, Online.
2. Al Jazeera, तातडीच्या युद्धविरामाच्या बातम्या आणि उल्लंघन, 2025, Online.
3. CFR Blog, काश्मीर तणावावरील विश्लेषण, 2025, Online.
4. 2020–21 LOC skirmishes and ceasefire reaffirmation, Wikipedia, 2021, Online.
5. Article 370 Revocation background, Wikipedia/USI Analysis/JDSS, 2019–2025, Online

Cite This Article:
प्रा. डॉ. पवार बा. वि. (2025). *जागतिक भूराजकारणात भारत–पाकिस्तान संबंध.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 64–72.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

रशियाशी संबंध-पारंपारिक मैत्रीपासून नवीन सहकार्यापर्यंत

*** प्रा. डॉ. मीना नामदेवराव काळे,**

** सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, दादासाहेब दिगंबर शंकर पाटील कला, वाणिज्य, व विज्ञान महाविद्यालय, एरंडोल, जळगाव.*

प्रस्तावना :

भारत-रशिया संबंध हे इतिहास, खंड, संस्कृती आणि सामरिक हित यांच्या आधारावर सतत विकसित होत आले आहेत. 1947 मध्ये औपचारिक संबंधांची स्थापना होऊन सोव्हिएत संघाच्या काळात मैत्री बळकट झाली. संरक्षण, अणु-ऊर्जा, व्यापार, विज्ञान, संस्कृती यांसारख्या विविध क्षेत्रात सहकार्य सतत चालू आहे. बदलत्या जागतिक राजकारणात या मैत्रीच्या स्वरूपातही विविध टप्पे दिसून आले. यामुळे दोन्ही देशांच्या हितसंबंधांचे संतुलन साधण्यासाठी नवे मार्ग शोधले जात आहेत. पारंपारिक मैत्री ही संरक्षण, आर्थिक, राजनैतिक, आणि सांस्कृतिक सहकार्यांवर आधारित आहे. नवीन सहकार्याच्या टप्प्यात उच्च तंत्रज्ञान, ऊर्जा क्षेत्र, औद्योगिक आधुनिकीकरण आणि संयुक्त संशोधन वाढले आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारत-रशिया संबंधांचे जागतिक प्रभाव दिसून येतात. यातून अमेरिकेचे, युरोपियन राष्ट्रांचे आणि चीनसारख्या देशांचे दबावही दिसतात. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत 'मल्टी-अलाइन्मेंट' धोरणातून भारत नवे सहकार्य विकसित करीत आहे.

"रशियाशी संबंध—पारंपारिक मैत्रीपासून नवीन सहकार्यापर्यंत" हा विषय भारत आणि रशिया यांच्या बहुगुणी राजनैतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व संरक्षण संबंधांचा इतिहास, त्यांचा वर्तमान प्रवास आणि भविष्यातील दिशा यांचा विस्तारीत अभ्यास करण्यास उद्युक्त ठरतो. भारत-रशिया संबंध हे फक्त दोन देशांचं राजकीय सहकार्य नसून परस्पर विश्वास, सामरिक हित, भू-राजकीय संतुलन आणि जागतिक मंचावर सामूहिक भूमिका यांचा मिश्रण आहे. शीतयुद्धाच्या काळातील सोव्हियेट युनियन आणि भारताच्या मैत्रीतून सुरु झालेल्या या संबंधांनी अनेक टप्पे पार केले आहेत: रणनीतिक भागीदारी, संरक्षण व लष्करी तंत्रज्ञान, ऊर्जा व अणुऊर्जा, व्यापार आणि आर्थिक सहकार्य, सांस्कृतिक व शैक्षणिक देवाण-घेवाण. सध्याच्या जागतिक राजकारणात बदलत्या संतुलनांनुसार हे संबंध नवीन सहकार्याच्या मार्गावर आहेत. आर्थिक निर्भरताः बदलण्याची गरज, विविध पध्दतींचं प्रयोग, तंत्रज्ञान, डिजिटलायझेशन व प्रादेशिक संपर्क यांचा प्रभाव या नवनवीन पैलूंमध्ये दिसून येतो.

C opyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

विषयाचा अर्थ व व्याख्या :

पारंपारिक मैत्री म्हणजे जुने, ऐतिहासिक, विश्वासावर आधारित आणि दीर्घकाळ टिकणाऱ्या राजकीय-सामरिक व सांस्कृतिक संबंध, ज्यात सामंजस्य, संरक्षण, ऊर्जा, सामरिक संतुलन आणि सांस्कृतिक देवाण-घेवाण यांचा समावेश असतो.

नवीन सहकार्य म्हणजे पारंपारिक स्तंभांबाहेर नवे क्षेत्र (जसे की तंत्रज्ञान, डिजिटल अर्थव्यवस्था, क्लायमेट चेंज, हरित ऊर्जा, नॉर्दर्न सी रूट, न्यू सीमांत-मार्गांच्या माध्यमातून संपर्क) शोधणे, औद्योगिक भागीदारी वाढवणे, व्यापार मोड बदलणे, स्थानिक उत्पादन व "मेक इन इंडिया" सारख्या धोरणांच्या माध्यमातून आत्मनिर्भरता साधण्याचा प्रयत्न.

भारत-रशिया संबंध म्हणजे द्विपक्षीय सामरिक, आर्थिक व सांस्कृतिक देवाणघेवाण, जी पारंपारिक मित्रत्वाच्या पद्धतींमधून आता विविध नव्या क्षेत्रात विस्तारित होत आहेत. 'पारंपारिक मैत्री' म्हणजे संरक्षण, शास्त्र, राजकीय आणि साहित्यिक सहकार्याची दीर्घकालीन परंपरा. 'नवीन सहकार्य' म्हणजे आधुनिक काळात ऊर्जा, तंत्रज्ञान, औद्योगिक संशोधन, आंतरराष्ट्रीय मंचावर सामंजस्य असलेले संबंध.

उद्दिष्टे :

1. द्विपक्षीय संबंधांचा इतिहास व विकास विवेचन करणे.
2. आर्थिक, सांस्कृतिक व औद्योगिक सहकार्याचे मूल्यांकन करणे.
3. जागतिकीकरणातील संबंधांच्या बदलत्या प्रवृत्तीचे विश्लेषण करणे.
4. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भूमिका व प्रतिष्ठा मांडणे.
5. द्विपक्षीय संबंधांचे फायदे व तोटे विवेचन करणे.
6. संबंधांच्या पारंपारिक क्षेत्रांचे (संरक्षण, ऊर्जा, सांस्कृतिक देवाण-घेवाण) सविस्तर विश्लेषण करणे.
7. नवीन सहकार्य क्षेत्रांचे (डिजिटल तंत्रज्ञान, हरित ऊर्जा, आर्थिक-आर्थिक Corridors) ओळख करणे.
8. आंतरराष्ट्रीय संदर्भातील दबाव (उदा. पाश्चिमात्य देशांचे प्रतिबंध, चीन-रशिया नाते इ.) या घटकांचा अभ्यास करणे.
9. जागतिक राजकारणात भारत-रशिया संबंधाचं स्थान व योगदान समजून घेणे.

गृहीतके :

1. भारत-रशिया संबंध पारंपारिक मैत्रीवर आधारीत असताना ते अजूनही भारताच्या परराष्ट्र धोरणात महत्त्वपूर्ण आहेत.
2. संरक्षण व लष्करी तंत्रज्ञान हा संबंधांचा पारंपारिक स्तंभ आहे परंतु त्यात सुस्तता दिसू लागली आहे.
3. ऊर्जा व अणु उर्जा सहकार्य नव्हे तर एक आवश्यक गरज बनले आहे.

4. नव्या आर्थिक व तंत्रज्ञान क्षेत्रात सहकार्य वाढल्यास द्विपक्षीय व्यापार मोठ्या प्रमाणात वाढू शकतो.

5. आंतरराष्ट्रीय प्रतिबंध व पाश्चिमात्य दबाव संबंधांना काही प्रमाणात मर्यादा घालतात.

6. भारताने "परमाणु स्वायत्तता" आणि "मेक इन इंडिया" सारख्या धोरणांमधून सहकार्याचे स्वरूप बदलले आहे.

7. अमेरिका व यूरोप या प्रदेशांच्या धोरणात्मक हितांनी हे सहकार्य प्रभावित झाले आहे.

8. जागतिकीकरण व तंत्रज्ञान विकासामुळे नव्या सहयोगाच्या मार्ग खुल्या आहेत.

9. संयुक्त राष्ट्र, G20, BRICS या मंचांवर सहकार्य दिसते.

10.समर्थ मित्रत्वामुळे भारत आणि रशियाची जागतिक प्रतिष्ठा वाढते आहे.

संशोधन पद्धती :

शोधनिबंधामध्ये वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक, पद्धतीचा उपयोग केला आहे. सद्यस्थितीत उपलब्ध असलेल्या काही लौकिक साधनांचा उपयोग केला. त्यात काही मुलाखत,प्राथमिक व दुय्यम साधने समाविष्ट आहेत.तसेच संदर्भ ग्रंथ, इंटरनेट, वेबसाईट, वृत्तपत्रे, साप्ताहिके या दुय्यम साधनांचा सुद्धा उपयोग या मांडणीसाठी केला आहे.

भारत-रशिया पारंपारिक संबंधातील भूमिका :

पारंपारिक मैत्रीचे सुवर्णयुग शीतयुद्धाच्या काळात होते; भारताचे अलायमेंट नसणे आणि रूस/सोव्हिएत युनियनकडून संरक्षण, रॉकेट, यंत्रसामग्री, आण्विक ऊर्जा यात सहकार्य दिसले. सोव्हिएतकाळात संयुक्त संशोधन, एज्युकेशनल एक्सचेंज, युद्ध सामुग्री पुरवठा, ब्रह्मोस मिसाईल, S-400 सारखी यंत्रसामग्री, अंतराळ संशोधन हे मैत्रीतले घटक होते. भारताच्या आत्मनिर्भर सामरिक धोरणात रशिया हा अनिवार्य भागीदार होता.

भारत आणि रशियाच्या (पूर्वी सोव्हियेट युनियन) संबंध भारताच्या स्वातंत्र्यापूर्वी व त्यानंतरचे राजनैतिक, सामरिक, आर्थिक व सांस्कृतिक सहकार्य हे पारंपारिक भूमिका ठरतात.

संरक्षण-सामरिक भागीदारी: भारताने रशियाकडून विविध लष्करी सामग्री, युद्धपोत, लष्करी तंत्रज्ञान खरेदी केले आहे; संयुक्त युद्धाभ्यास, प्रशिक्षण व रक्षा उद्योगात भागीदारी.

ऊर्जा व अणु-ऊर्जा: रशियाने भारताला अणु ऊर्जा प्रकल्प, अणु तंत्रज्ञान व इंधन पुरवठा यामध्ये मदत केली आहे. ऊर्जा स्रोत, तेल-गॅस व कोळशाचा पुरवठाही पारंपारिक स्वरूपात झाला आहे.

राजनैतिक समर्थन: यूएन, विविध अध्यायांमध्ये भारताच्या हितांसाठी रशिया असलेला पक्ष / सहयोग; उदाहरणार्थ, भारताच्या स्थायी सुरक्षा परिषद सदस्यत्वाचा प्रश्न, तटस्थ व बहुध्रुवीय जगाच्या कल्पनेतील रशियाची भूमिका.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

सांस्कृतिक व शैक्षणिक देवाण-घेवाण: भाषा शिक्षण, विद्यार्थी देवाण-घेवाण, कला, संगीत, चित्रपट, साहित्य इत्यादी.

भारत-रशिया पारंपारिक संबंधातील फायदे :

1. **सामरिक सुरक्षा:** भारताला संरक्षण सामग्री, युद्धक विमाने व तंत्रज्ञान मिळाले ज्यामुळे त्याच्या सशस्त्र धोक्यांविरुद्ध तयार होण्यास मदत झाली.
2. **ऊर्जा सुरक्षितता:** तेल, गॅस व अणु-ऊर्जा प्रकल्पांमुळे भारताच्या उर्जा गरजा भागवल्या गेल्या.
3. **राजनैतिक समर्थन:** आंतरराष्ट्रीय मंचांवर रशियाचा भारताच्या विषयातील तटस्थ किंवा सहायक दृष्टिकोन.
4. **विविधता:** एकच अश्याच्या देशांवर अवलंबून न राहता विविध देशांसह संबंध वाढवले गेले.
5. **भौगोलिक संतुलन:** चीन व पाश्चिमात्य राष्ट्रांशी संतुलन राखण्यास मदत; "बहुध्रुवीय जग" घडवण्याचा भारताचा प्रयत्न सहज झाला.
6. **संस्कृती व मानव संसाधन देवाण-घेवाण:** विद्यार्थी, शास्त्रज्ञ, कलाकार यांची देवाण-घेवाण, सांस्कृतिक समज वाढली.
7. **आर्थिक मदत व तांत्रिक सहाय्य:** विशेषतः अणुउर्जा व संरक्षणात तांत्रिक ट्रान्सफर.
8. **भवन-निर्माण व अवसंरचना प्रकल्प:** केंद्रित प्रकल्पांना रशियाच्या मदतीने प्रगती.
9. **विदेश धोरणात स्वायत्तता:** भारताला पश्चिमेच्या दबावाखाली पूर्णपणे न जाण्याची मुभा.
10. **उत्तम संबंधांचे सामाजिक गुंतवणूक:** जनतेमध्ये मित्रत्वाचा भाव जो निर्माण झाला तो दीर्घकाल टिकणार आहे. संरक्षण क्षेत्रात उच्च दर्जाचे सामुग्री मिळते.
11. अणु-ऊर्जा, विज्ञान, औद्योगिक ज्ञान अर्ज करता आले.
12. कठीण काळात विश्वासू साथीदार मिळाला.

भारत-रशिया पारंपारिक संबंधातील तोटे :

1. भारतीय तंत्रज्ञान अवलंबित्व वाढले.
2. **निर्भरता:** संरक्षण व उर्जेत खूप अवलंबित्व; विविधता नसतानाही; रशियावर खूप अवलंबून राहणे.
3. **राजनैतिक दबाव**: पाश्चिमात्य देशांचे दबाव, प्रतिबंध (sanctions) याचा परिणाम होतो.
4. **आर्थिक व्यवहारातील अडथळे:** चलन विनिमय, कर, पूर्तता-समस्यांमुळे व्यवहार खडतर.
5. **उच्च खर्च:** संरक्षण हार्डवेअर व तंत्रज्ञानासाठी मोठे खर्च; वेळही लागतो.
6. **संस्कृतिक व सामाजिक अडथळे:** भाषेचा, मूल्यांचा भिन्नतेचा अडथळा, जनतेचा परिचय कमी.

7. **भूराजकीय बदल:** वैश्विक बदल आणि नव्या शक्ती संतुलनामुळे जुने विशिष्ट धोरणे काम करत नाहीत.

8. **पर्यावरणीय व सामाजिक परिणाम:** ऊर्जा प्रकल्पांचे पर्यावरणीय परिणाम, स्थानिक समुदायांवर प्रभाव.

9. **गुप्तता व विश्वासाचा प्रश्न:** संरक्षण व तंत्रज्ञान करारांमध्ये सामान माहिती न होणे.

भारत-रशिया पारंपारिक मैत्रीपासून नवीन सहकार्यापर्यंत संबंध व भूमिका:

नव्या सहकार्यात ऊर्जा, औद्योगिकीकरण, तंत्रज्ञान, संरक्षणाच्या नव्या प्रकल्पांचे स्थान महत्त्वाचे आहे. इंडो-रशियन कार्यगट, नव्या रणनीतिक करार, संयुक्त उद्योग प्रकल्प, सुदूर पूर्व रशिया व आर्क्टिक क्षेत्रात भारताचा सहभाग, रोबोटिक्स, नॅनोटेक्नॉलॉजी, बायोटेक्नॉलॉजीसारख्या क्षेत्रात विकसित सहकार्य दिसले आहे.

पारंपारिक मैत्री हे सौहार्द, सामरिक विश्वास, संरक्षण आणि ऊर्जा सहकार्य यावर आधारित होते. परंतु जागतिक परिस्थिती, तंत्रज्ञानाचा विकास, अर्थव्यवस्थेतील गतिशीलता आणि भारताच्या धोरणात्मक गरजांमुळे नवीन सहकार्ये उदयास आली आहेत. डिजिटल तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, नॅनो-टेक, औषधी संशोधन इत्यादी क्षेत्रात भागीदारी वाढत आहे. व्यापारातील स्वरूप बदलत आहे: गुळगुळीत व्यापार Corridors, लॉजिस्टिक्स, सोय-सुविधा, चलन विनिमयावरील प्रयोग. उदा., चॅनेई-व्लादिवोस्तोक मार्ग, तेल उत्पादक करार. हरित ऊर्जा, जलवायू बदल (climate change), स्वच्छ ऊर्जा तंत्रज्ञान या नव्या क्षेत्रांत सहकार्य. अवकाश संशोधन: ISRO-Roscosmos सहकार्य, उपग्रह नेव्हिगेशन, मानवी अंतराळ कार्यक्रम अशा नव्या प्रकल्प. आंतरराष्ट्रीय रेल, समुद्री मार्ग आणि वाहतूक Corridors (उदा. International North-South Transport Corridor), logistic चे माध्यम. राज्यस्तरीय सहकार्य: भारताच्या विविध राज्ये व रशियाच्या प्रांतांमधील विशिष्ट आर्थिक व औद्योगिक भागीदारी वाढवत आहेत.

आंतरराष्ट्रीय भूमिका आणि परिस्थिती :

भारत-रशिया संबंध हे बहुध्रुवीय जगाच्या स्थापनेत महत्त्वाचे घटक आहेत; भारताने "multipolar world order" आणि "international law, sovereign equality" अशा तत्त्वांवर भर दिला आहे. आर्थिक प्रतिबंध व इतर देशांच्या नीतींमुळे रशियाला इतर भागीदार शोधावे लागले आहेत; भारत त्यापैकी एक मोठा भागीदार ठरला आहे.

रशिया आणि चीन यांचे नाते वाढत आहेत; हे भारत-रशिया संबंधांसाठी चांगले व अवघड दोन्ही असू शकते. संयुक्त राष्ट्रसंघ, SCO, BRICS इत्यादी बहुपक्षीय मंचांवर भारत आणि रशिया एकत्रित भूमिका बजावतात; जागतिक सुरक्षा, हवामान बदल, आर्थिक धोरणे अशा क्षेत्रांत.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

अमेरिका व भारत-रशिया मैत्रीसंबंधी भूमिका :

अमेरिका ने पारंपारिक पार्श्वभूमीमध्ये रशियाला प्रतिस्पर्धी म्हणून पाहिलं आहे; तसेच भारताच्या संरक्षण भागीदारीत अमेरिका, युरोप आणि इतर देशही सहभागी आहेत.अमेरिका ने भारताला पश्चिमेच्या गठबंधनांमध्ये सहभागी होण्याचा दबाव दिला आहे; परंतु भारताने धोरणात्मक स्वायत्तता राखण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सुरक्षेच्या तंत्रज्ञानात व नियंत्रित कृषी व व्यापारी व्यवहारात अमेरिका व भारताचे सहकार्य वाढले आहे; हे रशिया-विरोधी वातावरणात भारतासाठी संतुलन निर्माण करण्यास मदत करते.परंतु अमेरिका विरुद्ध रशिया संघर्षाचा भारतावर अप्रत्यक्ष परिणाम होतो (प्रतिबंध, जागतिक आर्थिक बाजाराची अस्थिरता). भारताला या परिस्थितीचे रणनीतिक व्यवस्थापन करावे लागते.

अमेरिका भारतावर रशियाशी संबंध मर्यादित करण्यासाठी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष दबाव टाकते, प्रतिबंध, तेल खरेदी व संरक्षण क्षेत्रात स्पर्धेत आणते. अमेरिकेच्या अथवा युरोपियन दबावामुळे भारताच्या बालन्सिंग गेमला वेगळ्या सुरात दिशा मिळते.

युरोपियन राष्ट्रांची भूमिका :

युरोपियन राष्ट्रे रशियावर विविध वेळेला आर्थिक व राजनैतिक प्रतिबंध लादतात; हा दबाव भारत-रशिया संबंधांवर प्रभाव पाडतो. पर्यावरणीय तत्त्वे, मानवाधिकार तत्त्वे यांच्या मुद्द्यांवर युरोप सतत चर्चा करतो, हे भारत-रशिया सहकार्यातील काही प्रकल्पांना चिंतेचा विषय बनतात.

युरोपातून तांत्रिक सहकार्य, वैज्ञानिक संशोधन, सांस्कृतिक देवाण-घेवाण यांच्या माध्यमातून भारत-रशिया संबंधांना पूरक मदत मिळू शकते; परंतु यूरोपाचे आर्थिक हित आणि पारदर्शकतेची अपेक्षा उच्च असल्याने करार आणि व्यवहार अधिक जटिल बनतात. युरोपियन राष्ट्रे भारताच्या रशियाशी संबधांबद्दल चिंता व्यक्त करतात, रशियातून तेल खरेदी व सामरिक अभ्यास दौरे मुद्द्यावर मतभेद आहेत. युरोपियन देश भारताशी स्वतंत्र संरक्षण व FTA करारातून संबंध वाढवण्याच्या प्रयत्नात आहेत.

भारत-रशिया संबंध व जागतिकीकरण :

जागतिकीकरणामुळे भारत-रशिया संबंध बहुपक्षीय झाले; भारताचा मल्टी-अलाइनमेंट धोरण, संरक्षणासह उदयोग, तंत्रज्ञान, विज्ञान व व्यापार क्षेत्रात विस्तार केला. भारताने अमेरिका, जपान, युरोप, इतर राष्ट्रांसोबतही संबंध विकसित करत मल्टी-अलाइनमेंट डिप्लोमेसी ला अंगिकारले. जागतिकीकरणामुळे व्यापार, माहिती व तंत्रज्ञानाच्या देवाण-घेवाणीसाठी नवीन संधी निर्माण झाल्या आहेत.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

डिजिटल अर्थव्यवस्था, ई-कॉमर्स, डेटा सुरक्षेचे तंत्रज्ञान तसेच इंटरनेटच्या माध्यमातून माहितीचा प्रवाह वाढला आहे; हे भागीदारी वाढवण्यासाठी उपयुक्त आहे.जागतिक पुरवठा साखळी (Global supply chains) मध्ये भारतला अधिक सहभागी होण्याची संधी आहे, रशिया त्याच्या नैसर्गिक संसाधनांसह आणि भारत त्याच्या बाजार व मनुष्यबळासह. हवामान बदल व हरित ऊर्जा तंत्रज्ञान हे जागतिक आव्हान असून भारत-रशिया सहा तज्ज्ञ आणि धोरणे या क्षेत्रात वाढतात. पण जागतिकीकरणाशी जोडलेले धोके देखील आहेत: आर्थिक अस्थिरता, बाजारातील स्पर्धा, जागतिक राजकारणातील बदल, संचार तंत्रज्ञानातील तसेच माहिती सुरक्षेतील समस्यांमुळे.

परिणाम व महत्त्व :

भारत-रशिया नव्या सहकार्यामुळे आर्थिक, सामरिक, तंत्रज्ञान, उद्योग क्षेत्रांमध्ये भारतीय स्वावलंबन व सामर्थ्य वाढते आहे. नवे सहकार्य सौर ऊर्जा, औद्योगिकीकरण, अवकाश तंत्रज्ञान, यातील भारतीय सहभागाचा विस्तार साधते. जागतिकीकरणामुळे भारताचे बहुपक्षीय संबंध विकसित करणे शक्य झाले. नवीन सहकार्यामुळे भारताला आर्थिक विकासात वाढ करण्याची संधी आहे; व्यापार, गुंतवणूक, तंत्रज्ञान हस्तांतरण हे त्याचे मुख्य स्रोत असतील.

सामरिक दृष्ट्या भारताला संरक्षण सामग्रीच्या विविध स्रोतांमध्ये प्रवेश मिळेल; त्यामुळे सुरक्षा धोके कमी होतील.राजनैतिक दृष्ट्या, भारताची जागतिक भूमिका वाढेल, विशेषत: एशिया, युरेशियन क्षेत्र आणि ग्लोबल साउथमध्ये.ऊर्जा-सुरक्षितता सुनिश्चित करणे सोपे होईल, विशेषतः तेल, अणु ऊर्जा आणि सौर व वाऱ्यावर आधारित ऊर्जा स्रोतांमध्ये.मानव संसाधन व संस्कृती देवाण-घेवाणमुळे जनसमूहांमध्ये परस्पर समज वाढेल, समाजातील सौहार्द व शांतता यांना चालना मिळेल.

संयुक्त राष्ट्र, G20, BRICS, SCO सुरक्षा मंच या आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारत-रशिया सहकार्याची भूमिका निर्णायक आहे. युक्रेन संघर्षासारख्या घटनेमुळे संबंधात दबाव व बदल आले, तरीही सामरिक संतुलन व ऊर्जा सुरक्षेसाठी भारत रशियाशी संबंध टिकवतो.

सद्य प्रस्तुतता :

भारत-रशिया वार्षिक शिखर परिषद (Annual Summit) नियमितपणे होत आहे, जवळपास सर्व स्तरांवरील राजनैतिक संपर्क व संवाद. व्यापार वाढीचा दर खूप मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे: युद्धाआधीच्या $१२ अब्जच्या व्यापारी मागणीनंतर आता $६५ अब्ज पर्यंत वाढ झाली आहे.

संरक्षण तंत्रज्ञान उत्पादनातील भागीदारी बदलत आहे; भारत आता विविध स्रोतांकडून तंत्रज्ञान घेण्याचा प्रयत्न करत आहे, पण रशियासोबतचे करार अजूनही आहेत. अणु विद्युत प्रकल्प, ऊर्जा पुरवठा, तेल-गॅस प्रकल्पांमध्ये नियमित प्रगती.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

कुळांडकुळम प्रकल्पाचा वेळापत्रक पाळण्याचे प्रयत्न. चलन विनिमय, पैशांच्या व्यवहारातील व्यावहारिक अडचणी दूर करण्यासाठी विशेष Vostro खाते, राष्ट्रीय चलने वापरण्याच्या प्रयत्न.

राजनैतिक दबाव, आंतरराष्ट्रीय प्रतिबंध, रूस-यूक्रेन संघर्ष या घटकांनी संबंधांवर काही प्रभाव केला आहे. भारताने काही वेळा पश्चिमेच्या दबावाखाली न येणे पसंत केले आहे. 2025 पर्यंत 30 अब्ज डॉलरपेक्षा जास्त व्यापाराचे लक्ष्य; संरक्षण, औद्योगिकीकरण, तंत्रज्ञान व अणु ऊर्जा क्षेत्रात सहकार्य वाढते आहे. नुकत्याच झालेल्या विविध बैठकींतून नव्या प्रकल्पांची घोषणा, औद्योगिक व ऊर्जा क्षेत्रात संयुक्त उपक्रम, नव्या जागतिक संकटात भारत-रशियाची भूमिका उलगडते आहे.

निष्कर्ष:

या संपूर्ण अभ्यासातून दिसते की भारत-रशिया संबंध हे पारंपारिक मैत्रीच्या पलीकडे गेले आहेत आणि नव्या सहकार्याच्या विविध क्षेत्रात विस्तारित होत आहेत. संरक्षण, ऊर्जा आणि राजनैतिक भागीदारी हे अजूनही मुख्य स्तंभ आहेत, पण जागतिकीकरण, तंत्रज्ञान, डिजिटल अर्थव्यवस्था, हरित ऊर्जा व क्षेत्रीय संपर्क हे नवे महत्वाचे क्षेत्र बनले आहेत. जागतिक राजकारणातील बदल, विशेषतः पश्चिमेचा दबाव व रशिया-चीन संवाद यांच्या पार्श्वभूमीवर भारताला आपली धोरणात्मक स्वायत्तता कायम ठेवावी लागते.

भविष्यातील भारत-रशिया सहकार्य फक्त आर्थिक वा सामरिक हितापुरते मर्यादित न राहता, जागतिक स्थिरता, बहुध्रुवीय जगाची स्थापना आणि विकासशील देशांच्या सहकार्यातील वाढ ही भूमिका बजावू शकेल. या संबंधांचे महत्त्व फक्त दोन्ही देशांसाठी नाही तर संपूर्ण दक्षिण आशिया, युरेशियन भूभाग आणि जागतिक स्तरावर आहे.

भारत-रशिया संबंध दीर्घकालीन मैत्री, सांस्कृतिक आणि सामरिक आधारावर उभे आहेत. या संबंधांतून भारताला संरक्षण, विज्ञान, औद्योगिकीकरण, आणि ऊर्जा क्षेत्रात मोठे फायदे मिळतात. बदलत्या जागतिक घडामोडींमुळे अमेरिका, युरोपियन राष्ट्रांचा दबाव असला तरी भारताने स्वतःच्या हिताच्या दृष्टिकोनातून पारंपारिक मैत्रीपासून नव्या सहकार्यापर्यंत संबंध वाढवले. नवीन सहकार्यात तंत्रज्ञान, औद्योगिकीकरण, नव्या प्रकल्पांची वाढ, जागतिकीकरणातील सामंजस्य, मल्टी-अलाइनमेंट धोरण, आणि आंतरराष्ट्रीय मंचांवर निर्णायक भूमिका दिसते. अशा संबंधांच्या मूल्यांकनात भारत-रशिया मैत्री भविष्यकाळातही सामरिक आणि बहुआयामी बनून राहील हे स्पष्ट दिसते.

भारत–रशिया संबंधांनी पारंपारिक मैत्रीचा ठोस पाया आणि "नवीन सहकार्य" यांचा सम्मिश्रित आराखडा विकसित केला आहे, ज्यात संरक्षण, ऊर्जा, कनेक्टिव्हिटी व बहुपक्षीय मंचांवरील समन्वय हे प्रमुख स्तंभ ठरतात.

युक्रेन–युद्धोत्तर बदलांमध्येही भारताने ऊर्जा–सुरक्षा व रणनीतिक स्वायत्तता साधून संतुलन राखले असून, INSTC सारख्या मार्गांनी व्यापार–विविधीकरणाला चालना देत दीर्घकालीन परस्पर–हितसंबंध मजबूत केले आहेत.

संदर्भ :

1. Kulkarni S., भारत-रशिया संबंध, पुणे, 2019.

2. Mukherjee R. N., India's Foreign Policy & Russia, New Delhi, 2016.

3. Patil S., Indo-Russian Political Relations, मुंबई, 2017.

4. Tripathi A., भारत और रूस: द्विपक्षीय संबंध, दिल्ली, 2018.

5. Ivanov A., Russian Policy for India, मास्को, 2020.

6. Singh S., India-Russia Partnership, दिल्ली, 2021.

7. Mehta V., Making of Indo-Russian ties, मुंबई, 2015.

8. Deshpande P., भारत-रशिया संबंधांची समीक्षक समीक्षा, पुणे, 2022.

9. Kale S., Indo-Russian Defence Deals, दिल्ली, 2016.

10. Dr. Shinde, भारत-रशिया संबंधांची आधुनिक माहिती, नाशिक, 2022.

11. Pawar V., भारत-रशिया साक्षात्कार, मुंबई, 2021.

Cite This Article:

प्रा. डॉ. काळे मी. ना. **(2025).** *रशियाशी संबंध-पारंपारिक मैत्रीपासून नवीन सहकार्यापर्यंत.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 73–81

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारत - अमेरिका संबंध : व्यापार, संरक्षण आणि तंत्रज्ञान

*** डॉ. श्रेया संजीव दाणी,**

** राजमाता जिजाऊ शिक्षण प्रसारक मंडळाचे, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, लांडेवाडी, भोसरी, पुणे ४११०३९.*

प्रास्ताविक :

भारत, अमेरिका या दोन देशांमधील व्यापार, संरक्षण आणि तंत्रज्ञान यांमध्ये मजबूत संबंध निर्माण होत आहेत. व्यापारामध्ये दोन्ही देश सन २०३० पर्यंत द्विपक्षीय व्यापार ५०० अब्ज डॉलर्सपर्यंत वाढविण्याचे उद्दिष्ट ठेवत आहे. संरक्षण क्षेत्रात दोन्ही देशांनी संरक्षण, तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि संयुक्त उत्पादन यांसारख्या उपक्रमांवर लक्ष केंद्रित केले आहे. ज्यामध्ये भारत-अमेरिका संरक्षण, तंत्रज्ञान आणि व्यापार उपक्रम समाविष्ट आहेत.

आज भारत आणि अमेरिका या दोन देशांमधील संबंध चांगल्या प्रकारे विकसित झालेले आहेत. समान लोकशाही मूल्ये, द्विपक्षीय सहकार्य यामुळे 'जागतिक धोरणात्मक भागीदारी' या तत्त्वावर भारत-अमेरिका संबंध विकसित झाले आहेत. सर्वांसाठी सामायिक संधी उपलब्ध झालेली आहे. अनेक शिखर परिषदांमध्ये दोन्ही देशांमधील नेत्यांमध्ये विचार-विनिमय, चर्चा झाल्या आहेत. त्यामुळे भारत आणि अमेरिका यांच्यातील द्विपक्षीय सहकार्य व्यापक आणि बहुआयामी आहे.

अमेरिका व भारताने संरक्षण, तंत्रज्ञान, ऊर्जा सुरक्षा, दहशतवाद विरोधी इ. विविध क्षेत्रांत एकत्र काम करण्यासाठी अनेक करारांवर स्वाक्षऱ्या केल्या आहेत. तंत्रज्ञान, व्यापार, शिक्षण, सुरक्षा या क्षेत्रातील सहकार्यामुळे भारत-अमेरिका संबंध मजबूत आहेत. भारत-अमेरिका संबंध कायद्याचे राज्य, विविधतेचा आदर आणि लोकशाही सरकार यांसारख्या समान मूल्यांवर आधारित आहेत.

C opyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

भारत-अमेरिका व्यापारी संबंध : अमेरिका भारतासोबतची व्यापारी भागीदारी परस्पर फायदेशीर आणि समान पध्दतीने अधिक दृढ करण्याची आकांक्षा बाळगते. सन २०१९ साली अमेरिका अणि भारत यांच्यात १४९ अब्ज डॉलर्स द्विपक्षीय वस्तु आणि सेवांचा व्यापार झाला. अमेरिकेतून ऊर्जा निर्यात करणे हे व्यापार संबंधांच्या वाढीचा प्रमुख स्त्रोत आहे.

१) **व्यापार वाढविणे** - दोन्ही देशांनी २०३० पर्यंत द्विपक्षीय व्यापार $५०० अब्ज डॉलर्सपर्यंत पोहोचवण्याचे ध्येय ठेवले आहे. ज्याला 'मिशन ५००' असे नाव दिले आहे.

२) **व्यापारी करार** - २०२५च्या अखेरीस व्यापार कराराच्या पहिल्या टप्प्यावर वाटाघाटी होण्याची शक्यता आहे.

३) **ऊर्जा व्यापार** - भारताला अमेरिकेकडून ऊर्जा आयात वाढविण्यास मदत होईल. ज्यामुळे व्यापारी तूट कमी होण्यास मदत होईल.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

प्रमुख आयात / निर्यात (२०२४):

१) **अमेरिकेकडून भारताची आयात** - लोखंड आणि पोलाद (२०२४ मध्ये $८४५,७४७,४८६) आणि इतर उत्पादनामध्ये कच्चे पेट्रोलियम, हिरे, विमानाचे सुटे भाग आणि कोळसा.

२) **अमेरिकेची भारताला निर्यात** : खनिज, इंधन आणि तेल ($$१२.९ अब्ज) मौल्यवान रत्ने ($५.१६ अब्ज) बॉयलर आणि मशिनरी ($३.७ अब्ज) आणि इलेक्ट्रिकल मशीनरी ($२.४ अब्ज)

अमेरिका आणि भारत हे व्यापारी भागीदार आहेत. अमेरिका आणि भारत यांच्यातील द्विपक्षीय सहकार्यात व्यापार आणि गुंतवणूक संबंध महत्त्वाचे आहेत.

दोन्ही देश विद्यमान द्विपक्षीय व्यापार निर्बंध काढून टाकू शकले तर त्यांना त्यांचे व्यावसायिक संबंध मजबूत करण्याची आणि परस्परहिताच्या जागतिक आणि प्रादेशिक व्यापार मुद्यांमध्ये सहभागी होण्याची शक्यता आहे.

भारत-अमेरिका संरक्षण क्षेत्र संबंध:

अमेरिकेने भारताला प्रमुख संरक्षण भागीदार म्हणून नियुक्त केले आहे. ज्यामुळे दोन्ही देशांतील संरक्षण संबंधांमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल झाला आहे. सन २०१४ पासून दोन्ही देशांतील धोरणात्मक सहकार्य अधिक दृढ झाले आहे.

सुरक्षा व्यवस्था :

१. **संरक्षण सहकार्य** - इंडो पॅसिफिक प्रदेशातील सामायिक हितसंबंधामुळे भारत आणि अमेरिका यांच्यातील संरक्षण सहकार्य वाढले आहे.

२. **प्रमुख संरक्षक भागीदार** - अमेरिकेने भारताला प्रमुख संरक्षक भागीदार म्हणून मान्यता दिली आहे. जे तंत्रज्ञान हस्तांतरण सुलभ करते.

३. **संरक्षण, तंत्रज्ञान आणि व्यापार उपक्रम** - या उपक्रमाचा उद्देश सहविकास आणि सहउत्पादनाला चालना देणे आहे.

४. **धोरणात्मक भागीदारी** - भारत आणि अमेरिकेने ‘द क्वाड आणि आय२यु२' सारख्या गटांमध्येही सहकार्य वाढविले आहे.

भारत-अमेरिक तंत्रज्ञान संबंध :

विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील संबंध दृढ होण्यासाठी भारत-अमेरिका या दोन्ही देशांनी चांगले प्रयत्न केलेले दिसतात.

१. **तंत्रज्ञान हस्तांतरण** - दोन्ही देशांमधील संरक्षण आणि तंत्रज्ञान सहकार्यामध्ये तंत्रज्ञान हस्तांतरणासंबंधी चिंता आहेत. परंतु अमेरिकेच्या ‘प्रमुख सुरक्षा भागीदार' पदामुळे सहकार्य सुलभ झाले आहेत.

२. **संयुक्त विकास** - संयुक्त विकास आणि उत्पादनासाठी नवीन संरक्षण औद्योगिक रोडमॅप विकसित करण्यावर चर्चा सुरू आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

३. **नवीन तंत्रज्ञान क्षेत्र** - सेमीकंडक्टर उत्पादन आणि कृत्रिम बुध्दीमत्ता (AI) विकासामध्ये संयुक्त प्रयत्नांवर लक्ष केंद्रीत केले जात आहे.

४. **सुरक्षा सुनिश्चित करणे** - दोन्ही देशांनी संवेदनशील तंत्रज्ञानाची गळती रोखण्यासाठी आणि तांत्रिक प्रगतीची सुरक्षा वाढविण्यासाठी वचनबध्दता दर्शविली आहे.

भारत आणि अमेरिका संयुक्त राष्ट्रसंघ, २० गट (G-२०) आग्नेय आशियाई राष्ट्रांचा संघ, प्रादेशिक मंच, जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये जवळून काम करतात.

निष्कर्ष :

भारत-अमेरिका संबंध उत्तरोत्तर बहुआयामी बनले आहेत. ज्यात व्यापार, शिक्षण, संरक्षण आणि सुरक्षा, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान, अंतराळ तंत्रज्ञान, नागरी अणुऊर्जा, अनुप्रयोग, पर्यावरण आणि आरोग्यसेवा यासारख्या भारताच्या क्षेत्रांमध्ये सहकार्य समाविष्ट आहे.

दोन्ही देशांमधील जनतेमधील संबंध या द्विपक्षीय सहकार्य संबंधांना ऊर्जा आणि बळकटी देतात. राजकीय आणि सरकारी पातळीवर नियमित बैठका होत आहेत. ज्यामध्ये राष्ट्रीय, प्रादेशिक आणि आंतरराष्ट्रीय चिंतांवर विस्तृत चर्चा होत आहे. असे असले तरी अमेरिका व भारत यांच्यातील व्यापार दिवसेंदिवस वाढत गेला. यांच्यात आर्थिक मदतीचे करार झाले. पी.एल. ४८० च्या अंतर्गत भारताला मदत करण्याच्या योजना कार्यान्वित करण्यात आल्या. भारतातील उद्योगात अमेरिकन भांडवलाची गुंतवणूक वाढत गेली. राष्ट्रप्रमुखांच्या सद्भावना भेटी झाल्या. असे असूनही परराष्ट्रसंबंधात असलेला राजनैतिक तणाव पूर्णपणे नाहीसा झालेला नाही.

संदर्भसूची :

1. *आधुनिक जगाचा इतिहास (१९२० ते १९७५) भाग २ - प्राचार्य गायकवाड, प्रा. कदम, प्रा. थोरात, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, द्वितीय आवृत्ती १९९०.*
2. *२०व्या शतकातील अमेरिका आणि रशिया - डॉ. काळे म.व., प्राची प्रकाशन, मुंबई १९९६.*
3. *अमेरिकेचा इतिहास (१८६०-१९९६) - डॉ. वक्काणी नि.आ., श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर १९९७.*
4. *आधुनिक जगाचा इतिहास - डॉ. भोसले जालिंदर, प्रा. भोसले सीमा, प्रा. मासाळ बंडू, रघुनाथ पब्लिशिंग, पुणे, २००४.*
5. *अमेरिकेचा इतिहास - प्रा. दाणी श्रेया, प्रा. कुलकर्णी शिल्पा, रघुनाथ एंटरप्रायजेस, २०१६.*

Cite This Article:

डॉ. दाणी श्रे. सं. (2025). *भारत - अमेरिका संबंध : व्यापार, संरक्षण आणि तंत्रज्ञान.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 82–84.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारताचे परराष्ट्र धोरण: मूळ तत्त्वे आणि आधुनिक स्वरूप

*** प्रा. मोनिका विनोद तुपे,**

*महात्मा फुले महाविद्यालय, पिंपरी, पुणे.

सारांश :

भारताचे परराष्ट्र धोरण ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि तात्त्विक परंपरेशी घट्टपणे जोडलेले आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने शांततावादी, नैतिक आणि मानवीकल्याणवादी दृष्टिकोनावर आधारित परराष्ट्र धोरण विकसित केले. या धोरणाची पायाभरणी चार मुलभूत तत्त्वांवर उभी आहे—रणनैतिक स्वायत्तता, शांततापूर्ण सह-अस्तित्व, वसुधैव कुटुंबकम् आणि बहुपक्षीयतेला समर्थन. 21व्या शतकातील तंत्रज्ञानाधारित सुरक्षा आव्हाने, जागतिक भू-राजकीय स्पर्धा, ऊर्जा संकटे आणि मल्टी-पोलर जागतिक व्यवस्थेच्या उदयामुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाने आधुनिक दृष्टिकोन स्वीकारला आहे. पारंपारिक आदर्श आणि आधुनिक राष्ट्रीय हित यांचे संतुलित मिश्रण या धोरणात दिसून येते. प्रस्तुत निबंध या तत्त्वांचे सिद्धांत, त्यांचा ऐतिहासिक विकास आणि आधुनिक संदर्भातील भारताच्या कूटनीतीतील बदलांचे सविस्तर विश्लेषण करतो.

C opyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना :

भारत हा प्राचीन सभ्यतेचा, विविधतेचा आणि सांस्कृतिक वारशाचा देश आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताचे परराष्ट्र धोरण ज्या चौकटीत घडले त्यावर पंडित जवाहरलाल नेहरूंचा मोठा प्रभाव होता. त्यांनी नॉन-अलाइनमेंटच्या तत्त्वावर आधारित समाजोन्मुख, शांततावादी आणि नैतिक परराष्ट्र धोरणाची पायाभरणी केली. नेहरूंनी स्वातंत्र्य, शांतता, समता आणि वसुधैव कुटुंबकम् या तत्त्वांवर आधारित आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोन मांडला, ज्यामुळे भारताला स्वतंत्र आणि नैतिक नेतृत्व मिळाले. आधुनिक विद्वानांच्या मते, नेहरूंची नॉन-अलाइनमेंट ही महान शक्तींमध्ये अडकलेल्या नव्या राष्ट्रांना मार्गदर्शक सिद्धांत होती.[1]

21व्या शतकात जागतिक परिस्थितीत मोठा बदल झाला आहे. चीनचा उदय, अमेरिका-चीन स्पर्धा, तंत्रज्ञान युद्धे, ऊर्जा अस्थिरता, इंडो-पॅसिफिकचे सामरिक महत्त्व, दहशतवाद, हवामान बदल आणि महामारीमुळे आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती जटिल झाली आहे. या बदलांदरम्यान भारताने परंपरागत मूल्यांना आधुनिक स्वरूप देत आपले परराष्ट्र धोरण पुनर्रचित केले. नॉन-

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

अलाइनमेंटच्या जागी भारताने “रणनैतिक स्वायत्तता” ही आधुनिक संकल्पना स्वीकारली. तसेच, शांततापूर्ण सह-अस्तित्व, बहुपक्षीयता आणि सार्वत्रिक मानवतावाद या मूल्यांना भारताने जागतिक स्तरावर नव्या संदर्भात प्रस्थापित केले.

रणनैतिक स्वायत्तता : भारताचे कायमस्वरूपी धोरणिक आधारस्तंभ

रणनैतिक स्वायत्तता म्हणजे राष्ट्रीय हिताच्या आधारे स्वतंत्र निर्णय घेणे आणि कोणत्याही शक्तीगटाच्या दबावाखाली न येणे. ही भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची मध्यवर्ती संकल्पना आहे. शीतयुद्धकाळात भारताने नॉन-अलाइनमेंटद्वारे आपली धोरणिक स्वायत्तता जपली. राजीव सिक्री यांनी नमूद केले आहे की भारतासाठी नॉन-अलाइनमेंट ही केवळ “तटस्थ भूमिका” नव्हती, तर ती स्वतंत्र निर्णयक्षमतेचा राजकीय पाया होती.[2]

आधुनिक काळात भारताची रणनैतिक स्वायत्तता आणखी दृढ होत आहे. भारत अमेरिकेसोबत तंत्रज्ञान व संरक्षण सहकार्य करतो, तर रशियाकडून S-400 सारखी रणनीतिक संरक्षण उपकरणे घेतो. हे द्विपक्षीय संतुलन भारताच्या स्वायत्ततेचे उदाहरण आहे. ॲशली टेलिस लिहितात की भारताची आधुनिक रणनीती “multi-alignment” आहे, म्हणजे भारत विविध शक्तींशी सहकार्य करतो परंतु कोणत्याही शक्तीशी बांधील राहत नाही.[3] भारत QUAD, BRICS, SCO, I2U2 आणि G20 सारख्या मंचांमध्ये सक्रिय असूनही कोणत्याही ब्लॉक-पॉलिटिक्सशी बांधील राहत नाही. मध्य आशियाशी संपर्कासाठी भारताने इराणच्या चाबहार बंदरावर गुंतवणूक केली आहे, तर दक्षिण आशियात सागरी हितरक्षणासाठी हिंद महासागर रणनीती विकसित केली आहे. या सर्व उदाहरणांतून भारत आपले परराष्ट्र धोरण पूर्ण स्वायत्ततेने चालवतो, हे स्पष्ट होते.

शांततापूर्ण सह-अस्तित्व : पंचशीलची दीर्घकालीन परंपरा

भारताने शांततेच्या तत्त्वांना परराष्ट्र धोरणाचा भाग म्हणून प्राचीन काळातच स्वीकारले होते. पंचशील तत्त्व—परस्पर आदर, आक्रमणविरहित संबंध, हस्तक्षेप न करणे, समानता आणि शांततेने विवाद निराकरण—ही भारत-चीन करारातून औपचारिकरित्या तयार झाली आणि नंतर जागतिक स्तरावर प्रसिद्ध झाली. सुमित गांगुली यांनी नमूद केले आहे की पंचशील हे भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील तात्त्विक आणि व्यावहारिक आधारस्तंभ आहेत.[4] आज भारत “Neighborhood First” धोरणाद्वारे दक्षिण आशियात शांतता, स्थिरता आणि आर्थिक समन्वयाची रचना करतो. बांगलादेशसोबत सीमासमस्या शांततेत सोडवणे, भूतानशी पायाभूत सुविधा सहकार्य, श्रीलंकेला आर्थिक मदत आणि मालदीवसोबत सुरक्षा सहकार्य या सर्व गोष्टी शांततापूर्ण सह-अस्तित्वाच्या आधारेच आहेत. मेनन यांनी हे स्पष्ट केले की भारताची शांततेची भूमिका निष्क्रिय नाही, तर ती “defensive but firm” स्वरूपाची आहे—शांततेचा पुरस्कार करतानाच राष्ट्रीय सुरक्षा अबाधित ठेवणारी भारत संयुक्त राष्ट्र शांतता मोहिमांमध्ये सर्वाधिक सैनिक पाठवणाऱ्या देशांमध्ये अग्रस्थानी आहे, ज्यातून भारताचा जागतिक शांततेतील योगदान स्पष्ट होते.[5]

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

वसुधैव कुटुंबकम् : भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे नैतिक अधिष्ठान

वसुधैव कुटुंबकम् ही भारताच्या सांस्कृतिक तत्त्वज्ञानातील सर्वात महत्त्वाची संकल्पना आहे. भारताने या मूल्याचा आधुनिक स्वरूपात परराष्ट्र धोरणात वापर केला आहे. ही संकल्पना जागतिक मानवता, सहकार्य, परस्परावलंबन आणि सहिष्णुता यांना प्राधान्य देते. कोविड-19 दरम्यान भारताने "Vaccine Maitri" उपक्रमातून ८० पेक्षा अधिक देशांना लस पुरवली. ही केवळ आरोग्य मदत नव्हती; ती भारताच्या जागतिक जबाबदारीच्या भावनेचे प्रतिक होते. परराष्ट्र मंत्रालयाच्या वार्षिक अहवालानुसार हा उपक्रम भारताचे जागतिक मानवतावादी नेतृत्व अधोरेखित करतो .

भारतीय डायस्पोरा जगभरात प्रभावशाली ठरला आहे. बिज लाल यांनी नमूद केले आहे की भारतीय वंशाचे लोक भारताच्या "soft power diplomacy" चे नैसर्गिक दूत आहेत. [6] योग, आयुर्वेद, भारतीय संस्कृती, लोकशाही मूल्ये आणि भाषिक विविधता या घटकांमुळे भारताला जागतिक आदर मिळतो. वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना भारतीय परराष्ट्र धोरणाला नैतिक, मानवतावादी आणि सार्वत्रिक मूल्यांनी समृद्ध करते.

बहुपक्षीयतेला समर्थन : जागतिक शासनात भारताचा सक्रिय सहभाग

भारत बहुपक्षीयतेला दृढ समर्थन देतो. जागतिक समस्यांचे निराकरण एकट्या देशांनी करता येत नाही हे भारत चांगले जाणतो. त्यामुळे भारत संयुक्त राष्ट्र, WTO, WHO, BRICS, SCO, IORA आणि G20 या मंचांवर सक्रिय सहभाग नोंदवतो.[7] भारत बहुपक्षीयतेला "rules-based global order" निर्माण करण्यासाठी आवश्यक मानतो, आणि जागतिक दक्षिणेच्या आवाजाला आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठ मिळवून देण्याचा प्रयत्न करतो .WTO मध्ये भारत कृषी अनुदाने, औषधनिर्मिती हक्क आणि व्यापार धोरणांबाबत विकासशील देशांच्या हिताचे रक्षण करतो. गूर्चरण दास लिहितात की आधुनिक जागतिक अर्थव्यवस्थेत भारत मुक्त व्यापारापेक्षा न्याय्य व्यापाराची मागणी करतो, ज्यामुळे त्याची बहुपक्षीय भूमिका अधिक मजबूत होते .[8] G20 अध्यक्षतेदरम्यान भारताने "Global South Summit" घेतला आणि विकसनशील देशांच्या प्रश्नांना जागतिक चर्चेच्या केंद्रस्थानी आणले. म्हणून बहुपक्षीयता भारताच्या आधुनिक परराष्ट्र धोरणाचे अनिवार्य अंग बनली आहे.

निष्कर्ष :

भारताचे परराष्ट्र धोरण परंपरागत मूल्ये आणि आधुनिक राष्ट्रीय हित यांच्या संतुलनावर आधारित आहे. रणनैतिक स्वायत्तता भारताला स्वतंत्र निर्णय घेण्याची क्षमता देते. शांततापूर्ण सह-अस्तित्व प्रादेशिक स्थिरतेचे आणि जागतिक शांततेचे अधिष्ठान आहे. वसुधैव कुटुंबकम् भारताला मानवतावादी नेतृत्व स्थान प्रदान करते. बहुपक्षीयता भारताच्या जागतिक भूमिकेला व्यापक बनवते आणि न्याय्य आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था निर्माण करण्यास मदत करते. आधुनिक काळात भारताने सागरी सुरक्षा, तंत्रज्ञान,

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संरक्षण, ऊर्जा, डिजिटल कूटनीती आणि आरोग्य सहकार्य अशा नव्या क्षेत्रांत सक्रिय भूमिका घेतली आहे. या चार तत्त्वांनी भारताचे परराष्ट्र धोरण जागतिक पातळीवर अधिक परिपक्व, व्यापक आणि नेतृत्वक्षम बनवले आहे.

संदर्भ :

1) *1.Sikri, R. (2009).* Challenge and Strategy: Rethinking India's Foreign Policy. *Rupa Publications. pp. 45.*
2) *1.Sikri, R. (2009).* Challenge and Strategy: Rethinking India's Foreign Policy. *Rupa Publications. pp. 45.*
3) *Tellis, A. J. (2012).* India's Foreign Policy: The Strategic Autonomy Debate. *Carnegie Endowment. pp. 12.*
4) *Ganguly, S. (2017).* India's Foreign Policy. *Oxford University Press. pp. 21–49. Menon, S. (2016).* Choices: Inside the Making of India's Foreign Policy. *Penguin Books. pp. 55.*
5) *Lal, B. (2018).* The Indian Diaspora. *Routledge Publishers. pp. 112.*
6) *Lal, B. (2018).* The Indian Diaspora. *Routledge Publishers. pp. 110*
7) *Das, G. (2020).* India Unbound. *Penguin Books. pp.260.*
8) *Pant, H. V., & Joshi, Y. (2020).* The US–India Strategic Partnership. *Palgrave Macmillan. pp. 134.*

Cite This Article:
प्रा. तुपे मो. वि. (2025). *भारताचे परराष्ट्र धोरण : मूळ तत्त्वे आणि आधुनिक स्वरूप.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 85–88.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संयुक्त राष्ट्रे आणि भारताची भुमिका

*** प्रा. सविता शंकर वीर,**

* *राजमाता जिजाऊ शिक्षण प्रसारक मंडळाचे, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, लांडेवाडी, भोसरी, पुणे ४११०३९.*

प्रस्तावना :

पहिल्या महायुद्धानंतर जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी अमेरिकेच्या पुढाकाराने राष्ट्रसंघ या आंतरराष्ट्रीय संघटनेची स्थापना इसवी सन 1920 मध्ये करण्यात आली. या संघटनेच्या स्थापनेपासून दहा ते बारा वर्ष जगात शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी महत्त्वाचे कार्य केले, परंतु या कालखंडात जर्मनी जपान व इटली या देशातील हुकूमशाहींनी जागतिक शांतता कार्यात बाधा आणल्याने राष्ट्रसंघाला पुढील कालखंडात चिरकाल जागतिक शांतता प्रस्थापित करता आली नाही. त्यामुळे जगाला दुसऱ्या महायुद्धाला सामोरे जावे लागले. या युद्धातील प्रचंड जीवित वित्तहानीमुळे मानवाचा आपल्या जीवनावरील विश्वास उडाला या युद्धाच्या भयानकतेचे चटके युद्धातील सर्व राष्ट्रांना बसले. या युद्धात विजयी आणि पराभूत राष्ट्रांचीही अर्थव्यवस्था कोडमडली. त्यामुळे राष्ट्रसंघाच्या अपयशाची यावेळी मीमांसा करण्यात येऊन, नवीन निर्माण करावयाच्या आंतरराष्ट्रीय संघटनेत दोष राहणार नाहीत अशा आंतरराष्ट्रीय संघटनेची स्थापना करण्यात आली.

C opyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

संयुक्त राष्ट्र संघटनेची स्थापना :

दुसरा महायुद्धाच्या काळात दोस्त राष्ट्रांनी जो विचार विनिमय आणि चर्चा केल्यानंतर त्याची परिमिती संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या स्थापनेत झाली. अमेरिकन राष्ट्राध्यक्ष फ्रँकलिन रूझवेल्ट, इंग्लंडचे पंतप्रधान विन्स्टन चर्चिल यांनी 14 ऑक्टोबर 1941 रोजी जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी अटलांटिक सनदेची घोषणा केली. या सनदे मध्ये जनतेच्या सुरक्षिततेसाठी एखादी कायमस्वरूपाची उपाययोजना करण्याचे धोरण ठरवण्यात आले. सन 1941 मध्ये अमेरिका, रशिया, चीन, इंग्लंड या राष्ट्रांनी अटलांटिक सनदेला मान्यता दिली. सन 1944 मध्ये वॉशिंग्टन येथील बैठकीत संयुक्त राष्ट्र संघटनेचा कच्चा मसुदा तयार करण्यात आला. 25 एप्रिल 1945 रोजी अमेरिकेतील सॅन फ्रान्सिको येथे एकाहून राष्ट्रांच्या प्रतिनिधीचे बैठक भरली होती. या बैठकीमध्ये संयुक्त राष्ट्र संघटनेची स्थापना निश्चित करण्यात येऊन 26 जून 1945 रोजी या संघटनेचा स्वीकार

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

करण्यात आला. 24 ऑक्टोबर 1945 रोजी संयुक्त राष्ट्र संघटनेची सनद जाहीर केल्याने हा दिवस संयुक्त राष्ट्र संघटनेचा स्थापना दिवस म्हणला जातो. संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे मुख्य कार्यालय अमेरिकेतील न्यूयॉर्क येथे स्थापन करण्यात आले.

संयुक्त राष्ट्र संघटनेची उद्दिष्टे :

संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सनदेची एकूण 111 कलम असून 19 प्रकरणे आहेत. या कलमात या संघटनेची रचना व कार्यपद्धती यांची सविस्तर चर्चा केलेली आहे या संघटनेची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षितता स्थापन करणे.

२. समान हक्क व स्वयं निर्णय या तत्त्वांचा स्वीकार केलेल्या राष्ट्रात मैत्रीपूर्ण संबंध निर्माण करणे व वाढविणे.

३. मानवाच्या आर्थिक सामाजिक सांस्कृतिक प्रगतीसाठी आणि मानवी हितासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढवणे.

४. जगात मूलभूत स्वातंत्र्य व मानवी हक्कांविषयी आदर वाढविणे तसेच ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या प्रयत्नात सुसंवाद आणि सहकार्य निर्माण करण्यासाठी एक केंद्र स्थापन करणे.

संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे सदस्यत्व:

संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या स्थापनेत ज्या 51 राष्ट्रांनी भाग घेतला होता ती सर्व राष्ट्र संघटनेची मूळ सदस्य राष्ट्रीय आहेत याशिवाय या संघटनेची उद्दिष्टे ज्या राष्ट्रांना मान्य आहेत त्या सर्व राष्ट्रांना संघटनेचे सभासद होता येते. एखादा देश स्वेच्छेने संघटनेच्या सदस्यत्वाचा राजीनामा देऊ शकतो. सध्या 193 सदस्य देश आहेत

संयुक्त राष्ट्र संघ आणि भारत :-

1942 साली स्थापन झालेल्या संयुक्त राष्ट्र संघाच्या संस्थापक सदस्य देशांपैकी भारत एक आहे सन फ्रान्सिस को येथे 25 व 26 जून 1945 रोजी झालेल्या ऐतिहासिक परिषदेमध्ये भारत सहभागी झाला होता. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या धोरणांचे भारताने खंबीरपणे समर्थन केले. संयुक्त राष्ट्रांमध्ये भारताची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरली.

भारताची कायम सदस्यत्वाची दावेदारी आणि चीनची भूमिका:

भारताच्या संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या कायमच्या सदस्यत्वाला चीनने (काही मोजके अपवाद वगळता) कायमच विरोध केला आहे. जेव्हा जेव्हा इतर देश भारताच्या बाजूने अनुकूल होते तेव्हा तेव्हा चीनने त्यांची व्हिटो ची पॉवर वापरून भारताचा सदस्यत्वाचा प्रस्ताव नाकारला किंवा प्रलंबित केला आहे किंवा प्रलंबित केला आहे.

भारताची कायम सदस्यत्वाची दावेदारी आणि रशियाची भूमिका :

भारताच्या संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या कायमस्वरूपी सदस्यत्वाला रशियाचा पाठिंबा आहे. आणि संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेच्या सुधारणांची गरज असल्याचे मान्य केले आहे. भारताची दावेदारी रशियाच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संयुक्त राष्ट्रे आणि भारताची भूमिका :

शांतता राखणे: भारत संयुक्त राष्ट्रांच्या शांतता मोहिमांमध्ये सर्वात जास्त सैन्य योगदान देणाऱ्या देशांपैकी एक आहे. कोरियन युद्धापासून ते आफ्रिका आणि मध्यपूर्वेतील सध्याच्या संघर्षांपर्यंत भारताने अनेक शांतता मोहिमांमध्ये सहभाग घेतला आहे.

शाश्वत विकास: भारत गरीबी आणि असमानता कमी करण्यासाठी तसेच शाश्वत विकासाला चालना देण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांच्या धोरणात्मक साहाय्याचा उपयोग करतो. जागतिक स्तरावर मान्य केलेल्या शाश्वत विकास ध्येयांना (SDGs) समर्थन देण्यावर भारताचा भर आहे.

मानवाधिकारांचे संरक्षण: संयुक्त राष्ट्रांच्या सदस्यत्वामुळे भारताने मानवाधिकारांचे रक्षण करण्यासाठी आणि वसाहतवाद व वर्णभेद नष्ट करण्यासारख्या सुधारणांना प्रोत्साहन देण्यासाठी भूमिका बजावली आहे.

आंतरराष्ट्रीय सहकार्य: संयुक्त राष्ट्रांचा संस्थापक सदस्य म्हणून, भारत आंतरराष्ट्रीय विधी, सुरक्षा आणि सहकार्य वाढवण्यासाठी प्रयत्नशील आहे.

सुधारणांसाठी प्रयत्न: भारत संयुक्त राष्ट्रांच्या सुरक्षा परिषदेत सुधारणा व्हाव्यात यासाठी प्रयत्नशील आहे, जेणेकरून विकसनशील देशांना प्रतिनिधित्व मिळेल.

आंतरराष्ट्रीय मंचावर भूमिका: भारत संयुक्त राष्ट्रांसारख्या आंतरराष्ट्रीय मंचावर आपले मत मांडतो आणि जागतिक समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी इतर देशांशी समन्वय साधतो.

संदर्भ ग्रंथ :

१. आधुनिक जगाचा इतिहास (इ.स 1500 ते इ.स 1950)

प्रा. डॉ. किशोर कुमार गव्हाणे, प्रा. डॉ. सुखदेव शिंदे

एज्युकेशनल पब्लिकेशन औरंगाबाद.

२. आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील पद्धतीची समीकरणे आणि संयुक्त राष्ट्राची भूमिका

डॉ. देवळाणकर शैलेंद्र ,प्रतिमा प्रकाशन

३. भारत विषयक आंतरराष्ट्रीय संबंध

डॉ. यादव हर्षवर्धन प्रतिभाताई शंकर ,ई - साहित्य प्रतिष्ठान

Cite This Article:

प्रा. वीर स. शं. (2025). *संयुक्त राष्ट्रे आणि भारताची भूमिका.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 89–91.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

पाकिस्तान प्रायोजित दहशतवाद : भारतावरील प्रभाव आणि आव्हाने

** अमोल रावसाहेब बुचुडे,*

** राधाबाई काळे महिला महाविद्यालय, अहिल्यानगर*

प्रस्तावना :

दहशतवाद हा आज जगभरातील एक गंभीर आणि व्यापक समस्या आहे. परंतु भारतासाठी ही समस्या फक्त एक आंतरराष्ट्रीय समस्या नाही, तर तो शेजारील देश पाकिस्तानकडून चालवल्या जाणाऱ्या एका अप्रत्यक्ष युद्धाचे स्वरूप धारण केले आहे. भारत आणि पाकिस्तानमधील संघर्ष हा १९४७ च्या विभाजनामध्ये आणि जम्मू-काश्मीरच्या वादग्रस्त प्रदेशात खोलवर रुजलेला आहे. हा दीर्घकाळ चाललेला संघर्ष हिंसेच्या आवर्तनातून प्रकट होत राहिला आहे. या अस्थिरतेचा सर्वात गंभीर परिणाम सीमापार दहशतवादाच्या रूपाने भारताच्या अंतर्गत सुरक्षिततेवर होत आहे.

दहशतवादाची संकल्पना ही राजकीय हेतूने प्रेरित बळजबरी व धमक्या देण्यासाठी शस्त्रांचा वापर करणारी संघटित, नियोजित आणि हिंसात्मक कृती म्हणून परिभाषित केली जाते. हे कृत्य लोकशाहीविरोधी असते आणि मानवी हक्कांचा भंग करते, ज्याचे स्वरूप स्थानिक ते वैश्विक असू शकते. जेव्हा एखादे राष्ट्र आपल्या धोरणात्मक उद्दिष्टांसाठी अशा संघटनांना सक्रियपणे आश्रय, प्रशिक्षण आणि वित्तपुरवठा करते, तेव्हा त्याला 'राज्य-प्रायोजित दहशतवाद' (State-Sponsored Terrorism) म्हटले जाते, आणि पाकिस्तानने दहशतवादाला एक राज्य-नीती म्हणून स्वीकारले आहे आणि त्याच्या गुप्तचर संस्था आयएसआय (ISI) मार्फत भारताविरुद्ध अनेक दहशतवादी संघटनांना प्रशिक्षण, निधी आणि हत्यारे पुरवठा करून एक छुपे युद्ध (proxy war) लढवले आहे. या पाकिस्तान प्रायोजित दहशतवादाचा भारतावर सुरक्षा, आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय स्तरांवर खोलवर परिणाम झाला आहे. त्यातून पाकिस्तान प्रत्यक्ष युद्ध टाळून या दहशतवादी गटांचा वापर भारताला अस्थिर करण्यासाठी करतो.

हा लेख भारतावरील या दहशतवादाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीपासून सुरुवात करून, त्याच्या विविध प्रभावांचे आणि भारतासमोर निर्माण झालेल्या आव्हानांचे सविस्तर विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करतो.

C opyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

पाकिस्तानकडून भारताविरुद्ध दहशतवादाचा वापर हा एका दिवसात उदयास आलेला नाही, तर त्याची मुळे देशाच्या फाळणीच्या काळापासून आहेत. १९४७ च्या भारत-पाकिस्तान युद्धानंतर, पाकिस्तानने काश्मीर मुद्द्यावर लष्करी विजय मिळवू शकले नाही, तेव्हापासून त्याने 'अप्रत्यक्ष युद्धाची' रणनीती अवलंबली. १९६५ मधील 'ऑपरेशन जिब्राल्टर' ही याचीच सुरुवात होती, ज्यात पाकिस्तानने काश्मीरमध्ये घुसखोरी करून बंडखोर माजले, परंतु तो प्रयत्न अयशस्वी ठरला. खरा टप्पा मात्र १९८० च्या दशकाच्या अखेरीस आणि १९९० च्या सुरुवातीस उभा राहिला, जेव्हा सोव्हिएत-अफगाणिस्तान युद्धानंतर पाकिस्तान आणि अमेरिकेने पालनपोषण केलेले मुजाहिदीन, आता भारताविरुद्ध वळवले गेले. काश्मीरमधील स्थानिक असंतोषाचा फायदा घेऊन, पाकिस्तानने 'लष्कर-ए-तैयबा (LeT)', 'जैश-ए-मोहम्मद (JeM)', 'हिज्बुल मुजाहिद्दीन (HM)' यांसारख्या अनेक दहशतवादी संघटनांची निर्मिती केली आणि त्यांना पूर्ण पाठिंबा दिला. या संघटनांनी काश्मीर खोऱ्यात न केवळ हिंदूंचे, तर त्यांच्या मतांप्रमाणे 'विरोधी' पंथीय मुस्लिमांचेही शिरकाण केले. भारतीय सैन्य, सुरक्षा दलांवरील हल्ले, नागरिकांची हत्या, जनमानसात भीती पसरवणे आणि सामाजिक सुसंवाद नष्ट करणे हे यांचे मुख्य उद्दिष्ट होते. २००१ मधील संसदेवरील हल्ला आणि २००८ मधील २६/११ मुंबई हल्ला हे या वेठबिगारी युद्धाचे सर्वात घट्ट आणि क्रूर उदाहरण आहेत, ज्यांमध्ये पाकिस्तानच्या सीमेवरील प्रशिक्षण शिबिरांतून पाठवलेल्या दहशतवाद्यांनी भारताच्या प्रतिष्ठेला आणि आर्थिक राजधानीला थेट लक्ष केले.

पाकिस्तान प्रायोजित दहशतवादाचे स्वरूप आणि उद्दिष्ट्ये:

उद्दिष्ट्ये:

१. काश्मीरला भारतापासून वेगळे करणे.
२. भारताची आर्थिक प्रगती थांबवणे.
३. भारतात सांप्रदायिक दंगली घडवून देशाची सामाजिक एकात्मता भंग करणे.
४. काश्मीर प्रश्नाला आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आणणे.
४. आपल्या देशातील आर्थिक आणि राजकीय अस्थिरतेवर लोकांचे लक्ष विकृत करणे.

दहशतवादी संघटना:

पाकिस्तानने अनेक दहशतवादी संघटनांना प्रशिक्षण, शस्त्रे, आर्थिक मदत आणि बुद्धिमत्ता माहिती पुरवली. यातील काही मुख्य संघटना खालीलप्रमाणे:

१. लश्कर-ए-तैयबा (LeT)

२. जैश-ए-मोहम्मद (JeM)

३. हिज्बुल मुजाहिद्दीन (HM)

४. हरकत-उल-मुजाहिद्दीन (HuM)

मोठे दहशतवादी हल्ले आणि पुरावे:

भारतावर झालेल्या अनेक मोठ्या दहशतवादी हल्ल्यामागे पाकिस्तानचा हात असल्याचे पुरावे सापडले आहेत.

अ. **१९९३ मुंबई बॉम्बस्फोट:** या भीषण स्फोटकांच्या मालिकेमागे दाऊद इब्राहिम आणि टायगर मेमन यांच्यासह पाकिस्तानी गुप्तचर संस्था आयएसआयचा सहभाग होता. स्फोटांसाठी वापरलेले स्फोटक आणि शस्त्रे पाकिस्तानमधून आणले गेले होते.

ब. **१९९९ कारगिल युद्ध:** पाकिस्तानी सैन्याने आणि आयएसआयने प्रशिक्षित केलेल्या दहशतवाद्यांनी नियंत्रण रेषा (LoC) ओलांडून भारतीय भूमीवर अतिक्रमण केले होते. यामुळे दोन देशांमध्ये युद्धाची परिस्थिती निर्माण झाली होती.

क. **२००१ भारतीय संसदेवर हल्ला:** जैश-ए-मोहम्मद आणि लश्कर-ए-तैयबा यांच्या दहशतवाद्यांनी भारतीय लोकतंत्राचे प्रतीक असलेल्या संसदेवर हल्ला केला. या हल्ल्यामुळे भारत आणि पाकिस्तान यांच्यात युद्धाची धमकी निर्माण झाली.

ड. **२६/११ मुंबई हल्ले (२००८):** हा भारतावर झालेला सर्वात भीषण आणि योजनाबद्ध दहशतवादी हल्ला होता. पाकिस्तानमध्ये प्रशिक्षित झालेल्या लश्कर-ए-तैयबाच्या १० दहशतवाद्यांनी मुंबईतील विविध ठिकाणी गोळीबार केला. जिवंत पकडलेल्या अजमल कसाबने आपल्या जुलमी चौकशीत पाकिस्तानी संस्थांचा संपूर्ण खुलासा केला. अमेरिकेच्या गुप्तचर संस्थांच्या (एफबीआय) तपासातही लश्कर-ए-तैयबा आणि आयएसआयचा सहभाग सिद्ध झाला.

इ. **२०१६ उरी आणि पठाणकोट हल्ले:** उरी येथे भारतीय सैन्याच्या छावणीवर झालेल्या हल्ल्यानंतर भारताने पाकिस्तान-अधिकृत काश्मीरमधील दहशतवादी नाके उद्ध्वस्त करण्यासाठी Surgical Strikes केले.

ई. **२०१९ पुलवामा हल्ला:** जैश-ए-मोहम्मदच्या आत्मघातकी हल्ल्यात भारताचे ४० सीआरपीएफ जवान शहीद झाले. याच्या प्रतिसादात भारताने पाकिस्तानच्या बालाकोटमधील दहशतवादी शिबिरांवर हवाई हल्ला केला.

भारतावरील प्रभाव:

पाकिस्तान प्रायोजित दहशतवादाचा भारतावरील प्रभाव एकाच स्तरापुरता मर्यादित नाही, तर तो अनेक पातळ्यांवर पसरलेला आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

अ. **सुरक्षा प्रभाव:** दहशतवादाचा सर्वाधिक थेट आणि वेदनादायक प्रभाव सुरक्षा व्यवस्थेवर झाला आहे. गेली तीन दशके भारताचे हजारो नागरिक आणि सुरक्षा कर्मचारी या हल्ल्यांचे बळी ठरले आहेत. काश्मीर खोऱ्यात लागोपाठ होणाऱ्या दहशतवादी घटनांमुळे तेथील जीवन सामान्य राहिलेले नाही. नियंत्रण रेषा (LoC) आणि आंतरराष्ट्रीय सीमेवरून होणारे घुसखोरीचे प्रयत्न, सततच्या संघर्षांमुळे सैन्यावर ताण वाढत आहे. मुंबईसारख्या महानगरावर झालेल्या २६/११ हल्ल्यानंतर देशाची किनारपट्टी सुरक्षा, शहरी गुप्तचर व्यवस्था आणि पोलिसांची आधुनिकीकरणाची गरज भासली. या सर्वांमुळे भारताला आपली रक्षण खर्च वाढवावी लागली आहे, जे देशाच्या आर्थिक विकासावर ताण आणते.

ब. **आर्थिक प्रभाव:** दहशतवादाचा आर्थिक परिणामही देखणा आहे. वाढता रक्षण खर्च हा थेट आर्थिक भार आहे. काश्मीर, जो एकेकाळी "पृथ्वीवरील स्वर्ग" म्हणून ओळखला जात असे, त्याच्या पर्यटन उद्योगाला मोठा फटका बसला आहे. दहशतवादी घटनांमुळे पर्यटक तेथे येण्यास घाबरतात , ज्यामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेला मोठे नुकसान सहन करावे लागते. मोठ्या शहरांमधील हल्ल्यांमुळे परकीय गुंतवणूकदारांमध्ये अनिश्चितता निर्माण होते. उदाहरणार्थ, २६/११ नंतर काही काळासाठी आंतरराष्ट्रीय व्यवसायांची भारतातील गुंतवणूक धीमी झाली होती. याव्यतिरिक्त, हल्ल्यांनी उद्ध्वस्त झालेल्या पायाभूत सुविधांचे पुनर्बांधणी आणि पीडितांचे पुनर्वसन यासाठी सरकारला मोठा निधी खर्च करावा लागतो.

क. **सामाजिक आणि राजकीय प्रभाव:** पाकिस्तानच्या दहशतवादी नीतीचे सर्वात धोकादायक परिणाम म्हणजे भारताच्या सामाजिक संस्थावरील हल्ले. दहशतवादी आणि त्यांचे पाठिंबे देणारे घटक नेहमीच हिंदू-मुस्लिम सांप्रदायिक तणाव निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. मुंबई हल्ल्यासारख्या घटनांमध्ये एका विशिष्ट समुदायाला लक्ष्य करून, त्यातून व्यापक सामाजिक फूट निर्माण करण्याचा कूट केला जातो. यामुळे भारताच्या बहुसांस्कृतिक आणि धर्मनिरपेक्ष चेहऱ्याला आव्हाने उभी राहतात . राजकीय स्तरावर, दहशतवाद हा नेहमीच एक महत्त्वाचा मुद्दा असतो. प्रत्येक मोठ्या हल्ल्यानंतर राष्ट्रीय सुरक्षेच्या विषयावर राजकीय वादविवाद उफाळून येतात. कडक दहशतवाद विरोधी कायदे आणि मानवी हक्कांच्या शक्यतो यांच्यातील ताळमेळ साधणे हे एक मोठे राजकीय आव्हान आहे.

भारतासमोरील आव्हाने:

पाकिस्तान प्रायोजित दहशतवादाला तोंड देण्यासाठी भारतासमोर अनेक जटिल आणि बहुआयामी आव्हाने आहेत.

अ. **कायदेशीर आणि राजनयिक आव्हाने:** पाकिस्तान हा 'अस्वीकार्यतेची नीती' (policy of deniability) अवलंबतो. तो दहशतवाद्यांना 'असरार' म्हणून संबोधतो आणि त्यांच्याशी आपला संबंध नसल्याचा दावा करतो. यामुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पाकिस्तानविरुद्ध कठोर कारवाई करणे कठीण होते. भारताला पाकिस्तानच्या भूमीवरून चालवल्या जाणाऱ्या दहशतवादी शिबिरांचे आणि त्यांना मिळणाऱ्या पाठिंब्याचे ठोस पुरावे जागतिक समुदायासमोर मांडावे लागतात.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

अनेकदा भू-राजकीय स्वारस्यांमुळे जागतिक समुदाय कठोर पावले उचलण्यास टाळतो. उदाहरणार्थ, मसूद अजहरसारख्या दहशतवाद्याला जागतिक दहशतवाद्याच्या यादीत समाविष्ट करण्यासाठी भारताला चीनच्या विरोधाला तोंड द्यावे लागले.

ब. सैन्य आणि आंतरराष्ट्रीय सीमा आव्हाने: भारत आणि पाकिस्तानमधली सीमा, विशेषतः नियंत्रण रेषा, भौगोलिक दृष्ट्या अत्यंत कठीण आणि डोंगराळ आहे. यामुळे घुसखोरी रोखणे एक मोठे आव्हान आहे. पाकिस्तानच्या आण्विक शस्त्रांच्या सावलीत, भारताला पारंपारिक युद्धाचा विचार करताना मर्यादा लागतात. पाकिस्तान हा 'आण्विक कवच' म्हणून वापरून छुपे युद्धाला वेगळे वेगळे प्रवाह देत राहतो. या 'आण्विक छायेमुळे' (nuclear shadow) भारताच्या प्रतिकाराच्या पर्याय मर्यादित होतात.

क. अंतर्गत सुरक्षा आणि अतिरेकीकरणाचे आव्हान: दहशतवादाचा सर्वात मोठा धोका म्हणजे अंतर्गत अतिरेकीकरण (radicalization). सोशल मीडिया आणि इंटरनेटच्या माध्यमातून तरुणांमध्ये घृणा आणि हिंसाचाराचे बीज पेरणे सोपे झाले आहे. 'एकलव्यूह' (lone wolf) हल्ले करणारे दहशतवादी शोधून काढणे गुप्तचर यंत्रणांसाठी एक मोठे आव्हान आहे. यावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी गुप्तचर यंत्रणांचे आधुनिकीकरण, तंत्रज्ञानाचा वापर आणि समाजाच्या सर्व घटकांचा सहयोग अत्यंत आवश्यक आहे. याचबरोबर, सुरक्षेच्या नावाखाली नागरिकांच्या स्वातंत्र्यावर प्रशासनाने बंधने घालू नये, हा समतोल साधणे देखील एक मोठे आव्हान आहे.

भारताची प्रतिसाद आणि धोरणे:

या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी भारताने आपली धोरणे कालांतराने बदलली आहेत. 'सामरिक संयम' (strategic restraint) च्या धोरणावरून भारत आता सक्रिय प्रतिबंध' (proactive deterrence) कडे वळत आहे.

अ. सैन्यी प्रतिसाद: २०१६ मधील उरी हल्ल्यानंतर, भारताने पहिल्यांदाच surgical strikes करून नियंत्रण रेषेच्या पलीकडे दहशतवादी शिबिरांचा नायनाट केला. २०१९ मधील पुलवामा हल्ल्यानंतर, भारतीय वायुसेनेने पाकिस्तान-अधिकृत काश्मीरमधील बालाकोट येथे दहशतवादी शिबिरांवर विमान हल्ला केला. या कृतींने पाकिस्तानला स्पष्ट संदेश दिला की भारत आता आपल्या हद्दीबाहेर जाऊन प्रतिकार करण्यास तयार आहे.

ब. राजनयिक प्रयत्न: भारत पाकिस्तानला जागतिक पातळीवर एकाकी पाडण्याचा प्रयत्न करत आहे. आंतरराष्ट्रीय मंचांवर (संयुक्त राष्ट्र, G20, SAARC इत्यादी) पाकिस्तानचा दहशतवादाला पोषक असलेला चेहरा उघड करण्यात येत आहे. अमेरिका, युरोपीय संघ आणि इतर जागतिक सत्तांशी द्विपक्षीय चर्चांमध्ये या विषयाला प्राधान्य दिले जात आहे. आर्थिक दबाव आणि दहशतवादावरील कारवाईच्या अनुषंगाने पाकिस्तानला वेठीस धरण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

क. अंतर्गत धोरणे: भारत आपल्या अंतर्गत सुरक्षा व्यवस्थेला मजबूत करत आहे. रॉ (RAW), आयबी (IB) यांसारख्या गुप्तचर संस्थांची दक्षता वाढवली जात आहे. राष्ट्रीय सुरक्षा आयुक्तालय (NIA) आणि राष्ट्रीय अतिरेकी विरोधी केंद्र (NIA) सारख्या संस्थांना अधिकृत करण्यात आले आहे. २६/११ नंतर किनारपट्टी सुरक्षेवर विशेष भर दिला गेला आहे. तंत्रज्ञानाचा वापर करून दहशतवादी कारवायांचा अडथळा आणण्यात येत आहे. तसेच, जम्मू आणि काश्मीरमध्ये विकासाचे कार्यक्रम राबवून, स्थानिक लोकांना मुख्य प्रवाहात आणण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. अनुच्छेद ३७० काढून टाकून जम्मू-काश्मीरला देशाच्या मुख्य प्रवाहाशी जोडण्याचा मोठा निर्णय याच धोरणाचा एक भाग मानला जाऊ शकतो.

निष्कर्ष:

पाकिस्तान प्रायोजित दहशतवाद हा भारतासाठी एक अखंड आणि बहुआयामी आव्हान आहे, जे देशाच्या सुरक्षेपासून ते त्याच्या सामाजिक विकासापर्यंत प्रभावित करते. या वेठबिगारी युद्धाने भारताला अनेक रक्तरंजित वर्षे घालवावी लागली आहेत आणि हजारो निर्दोष जीव गमवावे लागले आहेत. राजनयिक पातळीवर पाकिस्तानला लागलेल्या 'अस्वीकार्यतेच्या' नीती आणि आण्विक धमकीमुळे या समस्येचे निराकरण करणे अत्यंत क्लिष्ट आहे.

तरीही, भारताने या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी आपली धोरणे पूर्णपणे बदलली आहेत. 'सक्रिय निरोधाच्या' धोरणातून शस्त्रक्रिया हल्ले आणि वायुसेना हल्ले करून, तर राजनयिक पातळीवर पाकिस्तानला एकाकी पाडून, भारत आता अधिक आत्मविश्वासाने आणि दृढसंकल्पाने प्रतिकार करत आहे. अंतर्गत सुरक्षा व्यवस्था मजबूत करणे, अतिरेकीकरणावर नियंत्रण मिळवणे आणि जम्मू-काश्मीरसारख्या भागांमध्ये विकास आणि विश्वास निर्माण करणे ही भारताची दीर्घकालीन रणनीती आहे.

पाकिस्तान प्रायोजित दहशतवादाचा धोका लवकर संपणार नाही. यावर तोडगा काढण्यासाठी भारताला सतत सजग, दृढ आणि एकात्मिक राहावे लागेल. दहशतवादाच्या या विषाच्या विरोधात लढणे हे केवळ सैन्य आणि सुरक्षा दलांचे काम नाही, तर ते देशाच्या प्रत्येक नागरिकाची जबाबदारी आहे. फक्त एक मजबूत, सुरक्षित आणि विकसित भारतच या वेठबिगारी युद्धाला पूर्णपणे हरवू शकतो.

संदर्भ / स्रोत (References / Sources):

१. सरकारी अहवाल

i भारत सरकार, गृह मंत्रालय (Ministry of Home Affairs, Government of India) द्वारे प्रकाशित वार्षिक दहशतवाद विरोधी अहवाल.

ii संसदेच्या समित्यांवरील अहवाल (Committee Reports of Parliament).

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

२. पुस्तके:

i एस. हुसेन झैदी (S. Hussain Zaidi) यांची पुस्तके, जसे की 'ब्लॅक फ्रायडे' आणि 'द एनिमी विदिन'.

ii बी. रामन (B. Raman), भारतीय गुप्तचर संस्थेचे माजी अधिकारी, यांचे लेख आणि पुस्तके.

iii स्टीफन कोहेन (Stephen P. Cohen) यांची 'द आयडिया ऑफ पाकिस्तान' आणि 'द इंडियन आर्मी' सारखी पुस्तके.

३. वृत्तपत्रे आणि वृत्तवाहिन्या:

i 'द हिंदू', 'टाइम्स ऑफ इंडिया', 'इंडियन एक्सप्रेस' यांसारख्या भारतातील प्रमुख वृत्तपत्रांमधील आर्काइव्हज.

ii बीबीसी, अल जझीरा, आणि इतर आंतरराष्ट्रीय मीडियाचे अहवाल.

iii विविध मोठ्या दहशतवादी घटनांनंतरचे तपास अहवाल (Investigative Reports).

४. आंतरराष्ट्रीय संस्था:

i संयुक्त राष्ट्र (United Nations) द्वारे घोषित दहशतवादी व्यक्ती आणि संघटनांच्या याद्या.

ii अमेरिकेचे राज्य विभाग (U.S. State Department) द्वारे प्रकाशित 'कंट्री रिपोर्ट्स ऑन टेररिझम'.

५. विचारवंत (Think Tanks):

i अटलांटिक काउन्सिल (Atlantic Council), कार्नेगी एंडोमेंट फॉर इंटरनॅशनल पीस (Carnegie Endowment) यांसारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांमधून प्रकाशित झालेले लेख आणि अहवाल.

ii भारतातील ऑब्झर्वर रिसर्च फाउंडेशन (ORF) आणि इन्स्टिट्यूट फॉर डिफेन्स स्टडीज अँड अॅनालिसिस (IDSA) यांचे अभ्यासवृत्त.

Cite This Article:
बुचुडे अ. रा. (2025). *पाकिस्तान प्रायोजित दहशतवाद : भारतावरील प्रभाव आणि आव्हाने.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 92–98.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारत आणि पाकिस्तानातील कारगिल युद्धानंतरच्या संबंधाचा आढावा

*** डॉ. विकास भानुदास टकले,**

* *इतिहास विभाग प्रमुख, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, राहू.*

प्रस्तावना:

भारत हे एक विशाल राष्ट्र आहे, ज्याची किनारपट्टी सुमारे ३,५०० मैल आणि जमीन सीमा ८,२०० मैल आहे. सागरी सीमा तीन दृष्टिकोनातून विशेष महत्त्वाची आहे: पहिले, महासागरातील महासत्तांमधील स्पर्धा भारताच्या सुरक्षेला धोका निर्माण करू शकते. दुसरे, भारताचा बहुतेक परकीय व्यापार हिंदी महासागरातून जातो. तिसरे, त्याच्या विशाल किनारपट्टीचे रक्षण करण्यासाठी, भारताने एक शक्तिशाली नौदल दल विकसित करणे आवश्यक आहे. भारत पाकिस्तान, चीन, नेपाळ, बांगलादेश आणि म्यानमारशी जमिनीच्या सीमा सामायिक करतो. त्याच्या अद्वितीय भौगोलिक स्थानामुळे, भारताचे परराष्ट्र धोरण खालील हितसंबंध लक्षात घेऊन तयार केले गेले आहे: १. शेजारी आणि राष्ट्रीय सुरक्षेला धोका निर्माण करणाऱ्या इतर राष्ट्रांशी मैत्रीपूर्ण संबंध राखले पाहिजेत. या धोरणांतर्गत, इराण, इराक, अफगाणिस्तान, इंडोचीन आणि कम्युनिस्ट चीनशी मैत्रीपूर्ण संबंध विकसित करण्याचे प्रयत्न केले गेले आहेत. २. तेल मिळविण्याच्या उद्देशाने पश्चिम आशियातील राष्ट्रांशी मैत्रीपूर्ण संबंध विकसित केले गेले आहेत. हा घटक भारताच्या अरब-समर्थक परराष्ट्र धोरणात केंद्रस्थानी आहे. ३. सीमावर्ती राज्यांमध्ये राहणाऱ्या भारतीयांचे कल्याण आणि भारतीय व्यापाराच्या विस्तारासाठी मूलभूत असलेल्या समुद्री आणि हवाई मार्गांची सुरक्षा. ५. आपल्या राष्ट्राच्या इतिहास, हितसंबंध आणि संस्कृतीनुसार आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात आणि सार्वभौम राष्ट्रांच्या कारभारात महत्त्वाची भूमिका बजावली गेली.[१]

C opyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

कारगिल संघर्षाची सुरुवात सन १९९९ च्या जानेवारी महिन्यात झाली. या काळात मश्को ते बटालीक विभागातील भारतीय लष्कराला हिवाळ्यामुळे चौक्या सोडून काही किलोमीटर्स मागे हिवाळी चौक्यांवर आणण्यात आले होते. रिकाम्या भारतीय चौक्यांवर काही मुजाहिदीन (स्वयंघोषित काश्मिरी स्वातंत्र्यसैनिक) आणि मुजाहिदीनांच्या वेषातील पाकिस्तानी लष्कराचे जवान यांनी ताबा घेतला. भारतीय लष्कराला त्याचा सुगावा सन १९९९ च्या मे महिन्याच्या शेवटी लागला. २६ जुलै १९९९ पर्यंत भारतीय सैन्याने कारगिल क्षेत्रातील सर्व चौक्यांवर पुन्हा ताबा मिळवला. पण या संघर्षात भारताच्या लष्करातील अनेक

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

शौर्यवान अधिकारी आणि सैनिकांना आपले प्राण गमवावे लागले, अनेकांना कायमचे अपंगत्व स्वीकारावे लागले. पण भारताने हे युद्ध जिंकून पाकिस्तानचा नक्षा उतरवला.

भारत आणि पाकिस्तानमधील संबंधांची पूर्व पार्श्वभूमी :

भारत व पाकिस्तान हि दोन्ही राष्ट्रे एकेकाळी एकत्र होती पण ब्रिटिश धोरणामुळे त्यांची विभागणी झाली. फाळणीनंतर दोन्ही देश एकमेकांचे वैरी बनले. या राष्ट्रीय भूमिका आंतरराष्ट्रीय स्तरावर एक ज्वलंत मुद्दा म्हणून अधोरेखित झाल्या आहेत. जर त्या काळातील राष्ट्रीय नेत्यांची दूरदृष्टी असती तर या परिस्थितीमुळे भारत-पाकिस्तान संबंधांमध्ये निर्माण झालेल्या समस्या टाळता आल्या असत्या. प्रथम, पाकिस्तानच्या निर्मितीनंतर लगेचच, फाळणीपूर्वीच्या काळातील आंतरराज्यीय सांप्रदायिक शत्रुत्वाने आंतरराष्ट्रीय संघर्षाचे रूप धारण केले असे दिसून आले. मुस्लिम लीग आणि काँग्रेसमधील संबंधांमध्ये असलेली परस्पर आंतरराष्ट्रीय कटुता, मत्सर, स्पर्धा आणि शत्रुत्व आता भारत-पाकिस्तान संबंधांचे एक मजबूत वैशिष्ट्य बनले आहे. दोन्ही पक्षांमधील वैचारिक फरक अधिकाधिक विसंगत होत चालले आहेत. भारतीय आणि पाकिस्तानी लोकांच्या सध्याच्या पिढ्यांना भूतकाळ विसरून त्यांच्या शेजाऱ्यांबद्दल सामान्य दृष्टिकोन विकसित करणे सोपे नाही. हे संबंध सामान्य करण्यासाठी सकारात्मक विचार, योग्य मानसिकता आणि दृढ इच्छाशक्ती आवश्यक आहे. भारत आणि पाकिस्तान शक्तिशाली राष्ट्रे म्हणून उदयास आले आणि त्यांनी त्यांचे काम सुरू केले. हळूहळू, हे दोन्ही देश असंख्य समस्या आणि गुंतागुंतींमध्ये अडकले, ज्यामुळे त्यांच्या परस्पर संबंधांमध्ये कटुता निर्माण झाली. हे संबंध सामान्य करण्यासाठी कट्टरतेपेक्षा सकारात्मक विचार, योग्य मानसिकता, दृढ इच्छाशक्ती आणि उदारतेची भावना आवश्यक आहे. अशाप्रकारे भारत आणि पाकिस्तानमधील संबंधांचा परिणाम आपल्याला दिसतो.[२]

भारत - पाकिस्तान यांच्यातील कारगिल युद्धानंतरचे संबंध :

कारगिल युद्ध (मे-जून १९९९) आणि पाकिस्तानमध्ये लष्करी हुकूमशाहीची स्थापना (ऑक्टोबर १९९९) नंतर भारत-पाकिस्तान संबंधांमधील थंडावा आणि स्थिरता दूर करण्यासाठी आणि द्विपक्षीय संबंधांना सकारात्मक चालना देण्यासाठी, पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांनी मे २००१ मध्ये पाकिस्तानचे मुख्य कार्यकारी जनरल परवेझ मुशर्रफ यांना शिखर परिषदेद्वारे दोन्ही देशांमधील संबंध आणि सहकार्य अधिक दृढ करण्यासाठी भारत भेटीचे आमंत्रण दिले. जनरल परवेझ मुशर्रफ यांनी हे आमंत्रण स्वीकारले आणि काही निवेदनांची देवाणघेवाण केल्यानंतर, १४ ते १७ जुलै २००१ पर्यंत भारताला भेट दिली, पंतप्रधान वाजपेयींसोबत शिखर चर्चेच्या चार फेऱ्या झाल्या. (भारत भेटीच्या काही दिवस आधी, जनरल मुशर्रफ यांनी त्यांच्या देशात त्यांचे संवैधानिक स्थान मजबूत करण्यासाठी पाकिस्तानचे राष्ट्रपतीपद देखील स्वीकारले होते.) १४ जुलै २००१ रोजी जनरल परवेझ मुशर्रफ भारतात आले तेव्हा त्यांचे हार्दिक स्वागत करण्यात आले आणि १५ जुलै रोजी

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

आग्रा येथे शिखर परिषदेची चर्चा सुरू झाली. पहिल्या दिवसाची चर्चा सकारात्मक आणि सौहार्दपूर्ण वातावरणात झाली, ज्यामुळे दोन्ही देश सहकार्यात्मक संबंध सामान्य करण्यात आणि प्रस्थापित करण्यात यशस्वी होतील अशी आशा निर्माण झाली. तथापि, दुसऱ्या दिवशी जनरल मुशर्रफ यांनी पाकिस्तानचे सुप्रसिद्ध परराष्ट्र धोरण (काश्मीर धोरण) अतिशय कठोर पद्धतीने मांडले तेव्हा गतिरोध निर्माण झाला. त्यांनी सांगितले की पाकिस्तान काश्मीरला भारत-पाकिस्तान संबंधांमधील मुख्य संघर्ष मानतो, त्याशिवाय संबंधांमध्ये प्रगती होऊ शकत नाही. त्यांनी काश्मीरमध्ये सुरू असलेल्या दहशतवादाचे वर्णन काश्मिरी लोकांचा स्वातंत्र्यासाठीचा संघर्ष आणि भारताच्या दहशतवादविरोधी कारवाया दडपशाहीचे उपाय म्हणून केले. पाकिस्तानचे हे धोरण आणि त्याच्या कठोर अभिव्यक्तीमुळे शिखर परिषदेला नकारात्मक आणि तणावपूर्ण वातावरण मिळाले.[३]

भारताने स्पष्टपणे सांगितले की ते भारत-पाकिस्तान संबंधांमध्ये काश्मीरला एक मुद्दा मानतात, परंतु तो एकमेव मुद्दा नाही. सीमापार दहशतवाद, म्हणजेच पाकिस्तान पुरस्कृत दहशतवाद, काश्मीरमधील सध्याच्या संकटाचे मुख्य कारण होते. काश्मीर मुद्द्यासोबतच या मुद्द्यावरही चर्चा झाली पाहिजे. जम्मू आणि काश्मीर हा भारताचा अविभाज्य भाग आहे आणि त्याच्या सुरक्षेच्या गरजांनुसार कृती करणे आणि दहशतवादविरोधी कारवाया करणे हा भारताचा सर्वोच्च अधिकार आहे. दोन्ही देशांमधील अशा मतभेदांमुळे, काश्मीरवरील पाकिस्तानच्या ठाम भूमिकेमुळे शिखर परिषदेचे अपयश निश्चित झाले. शिखर परिषदेनंतर कोणतीही संयुक्त घोषणापत्र जारी करण्यात आले नाही किंवा कोणताही करार झाला नाही या वस्तुस्थितीतून त्याचे अपयश स्पष्ट होते. कोणत्याही कागदपत्रांवर स्वाक्षरी झाली नाही. संयुक्त पत्रकार परिषदही घेण्यात आली नाही. जनरल मुशर्रफ १६ जुलै २००१ च्या रात्री पाकिस्तानला परतले. आग्रा शिखर परिषद ज्या वातावरणात झाली त्याचे विश्लेषण करण्यासाठी, काही तथ्ये समजून घेणे महत्त्वाचे आहे:

१. भारत आणि पाकिस्तान दोघांनीही ओळखले की द्विपक्षीय संवाद हा त्यांच्यातील संबंध सामान्य करण्याचा आणि सहकार्य वाढवण्याचा एकमेव मार्ग आहे. ही काळाची गरज होती.

२. भारत-पाकिस्तान संबंधांमध्ये काश्मीर प्रश्न हा एक महत्त्वाचा मुद्दा होता. पाकिस्तानने तो एक मध्यवर्ती मुद्दा मानला आणि प्रथम त्याच्या निराकरणाचा पुरस्कार केला, कारण तो सोडवल्यानंतरच भारत-पाकिस्तान संबंध सुधारू शकतात असा त्यांचा विश्वास होता. भारताने तो फक्त एक मुद्दा मानला आणि परस्पर सहकार्य आणि विश्वासाद्वारे संबंध सुधारूनच काश्मीर प्रश्न सोडवता येईल असा त्यांचा विश्वास होता.

३. भारताने जम्मू आणि काश्मीरमधील सीमापार दहशतवाद हा एक अत्यंत नकारात्मक मुद्दा मानला जो दोन्ही देशांमधील संबंधांना हानिकारकपणे मर्यादित करत होता आणि त्याचे उच्चाटन करणे अत्यंत आवश्यक मानले. दहशतवादाची मुळे

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

पाकिस्तान आणि अफगाणिस्तानात आहेत आणि पाकिस्तानी राज्यकर्त्यांनी ती दूर करण्यासाठी भारताला सहकार्य करावे असे त्यांचे मत होते. याउलट, पाकिस्तानने जम्मू आणि काश्मीरमधील समस्या काश्मिरी लोकांचा स्वातंत्र्याचा संघर्ष मानली आणि भारत सरकारला त्यांच्या "दमनकारी कृती" थांबवण्याचे आवाहन केले. काश्मिरींना पाठिंबा देणे हे त्यांचे नैतिक आणि मानवतावादी कर्तव्य मानले.

४. भारताचा असा विश्वास होता की दोन्ही देशांमधील सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक संबंध मजबूत आणि विस्तृत करून, एक पाया तयार केला जाऊ शकतो जो त्यांच्या संबंधांमधील सर्व समस्यांचे सकारात्मक निराकरण करण्यासाठी खूप उपयुक्त ठरू शकेल. याउलट, पाकिस्तानचा असा विश्वास होता की काश्मीर प्रश्न सोडवल्याशिवाय त्यांच्या संबंधांमध्ये कोणतीही महत्त्वपूर्ण आणि फायदेशीर प्रगती होऊ शकत नाही, आणि म्हणूनच, हा प्रश्न (वाद) प्रथम सोडवणे आवश्यक होते.

५. पाकिस्तानला इतर देशांची, विशेषतः अमेरिकेची मध्यस्थी किंवा काश्मीर प्रश्न सोडवण्यात संयुक्त राष्ट्रांची भूमिका हवी होती (दगडे). याउलट, भारताला शिमला करारात नमूद केल्याप्रमाणे सर्व परस्पर समस्या द्विपक्षीय संवादाद्वारे सोडवल्या जाव्यात अशी इच्छा होती.

आग्रा शिखर परिषदेच्या वातावरणावर या सर्व घटकांचा प्रभाव होता आणि ते जवळजवळ अयशस्वी होण्याचे कारण होते."[४]

आग्रा शिखर परिषदेच्या काही दिवसांनंतर, दोन्ही देशांच्या नेत्यांनी कबूल केले की कोणताही करार झाला नसला तरी, हा उपक्रम काही प्रमाणात यशस्वी झाला कारण त्यामुळे द्विपक्षीय संवादाची प्रक्रिया पुन्हा सुरू झाली होती. भारतीय पंतप्रधान सप्टेंबर-ऑक्टोबर २००१ मध्ये पाकिस्तानला भेट देणार होते आणि इस्लामाबादमध्ये आग्रा शिखर परिषदेची प्रक्रिया सुरू ठेवणार होते. भारत-पाकिस्तान संबंध सामान्य करण्यासाठी आणि परस्पर समस्या सोडवण्यासाठी द्विपक्षीय संवाद आवश्यक आहे हे दोन्ही देशांनी ओळखले.

आग्रा शिखर परिषदेपूर्वी आणि नंतर पाकिस्तानच्या राजकारणात काही महत्त्वपूर्ण बदल दिसून आले:

१. भारत भेटीच्या काही दिवस आधी, मुख्य लष्करी कार्यकारी जनरल परवेझ मुशर्रफ यांनी पाकिस्तानचे राष्ट्रपतीपद स्वीकारले आणि त्यांचे संवैधानिक स्थान मजबूत केले.

२. पाकिस्तानच्या लोकांशी संपर्क स्थापित करण्यासाठी, पाकिस्तानी जनमतावर काही प्रभाव पाडण्याच्या उद्देशाने, अध्यक्ष परवेझ मुशर्रफ यांनी भारत भेटीपूर्वी विविध राजकीय पक्ष, हितसंबंध गट आणि धार्मिक गटांसोबत अनेक बैठका घेतल्या. तथापि, पाकिस्तानचे दोन प्रमुख राजकीय पक्ष, पीपीपी आणि पीएमएल, या बैठकांमध्ये सहभागी झाले नाहीत.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

३. काश्मीर मुद्द्यावर भारतासोबत कठोर भूमिका घेऊन, जनरल परवेझ मुशर्रफ यांनी पाकिस्तानच्या देशांतर्गत राजकारणात त्यांची विश्वासार्हता आणि पाठिंबा वाढवण्याचा प्रयत्न केला. शिखर परिषदेच्या दिवशी, जनरल मुशर्रफ यांनी भारतीय पाहुणे सरकार आणि पाकिस्तानचे सुप्रसिद्ध धोरणात्मक निर्णय सांगण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या माध्यमांवर कठोर टीका केली. या प्रयत्नांमुळे आग्रा शिखर परिषदेचे यश अशक्य झाले.

४. पाकिस्तानने भारताशी संबंधांपेक्षा काश्मीर मुद्द्याला प्राधान्य देण्याचे धोरण स्वीकारले. जनरल परवेझ मुशर्रफ आणि त्यांच्या अधिकाऱ्यांनी आग्रा शिखर परिषदेला काश्मीरवरील संवादाचे स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला.

५. पाकिस्तानच्या देशांतर्गत राजकारणातील दबाव (जिहादी गट/संघटनांचा दबाव) आणि निर्बंध (लोकशाही व्यवस्थेऐवजी लष्करी हुकूमशाहीची उपस्थिती) यामुळे आग्रा शिखर परिषदेला तणावपूर्ण पार्श्वभूमी मिळाली.

६. भारतीय राजनयिकतेने पाकिस्तानच्या राजनैतिक प्रचार आणि प्रचाराला तोंड देण्याचा प्रयत्न केला आणि चालू असलेल्या चर्चेला कोणत्याही निष्कर्षापर्यंत पोहोचवण्यात ते यशस्वी झाले नाहीत. तथापि, मोठ्या प्रमाणात पाकिस्तानची हट्टी वृत्ती आग्रा शिखर परिषदेच्या अपयशाचे कारण होती.

पाकिस्तानशी उच्च पातळीवर द्विपक्षीय चर्चा सुरू करून, भारताने आंतरराष्ट्रीय समुदायाला हे दाखवून दिले की ते काश्मीरसह सर्व मुद्द्यांवर पाकिस्तानशी संवाद साधण्याच्या बाजूने आहे आणि त्यासाठी प्रयत्नशील आहे. भारताने हे देखील स्पष्ट केले की मुख्य मुद्दा सीमापार दहशतवादाचा धोका दूर करणे आहे, ज्याशिवाय भारत-पाकिस्तान संवाद कोणत्याही सकारात्मक निकालाकडे जाऊ शकत नाही. आग्रा शिखर परिषदेपूर्वी, अनुकूल वातावरण निर्माण करण्यासाठी, भारताने पाकिस्तानमधून येणाऱ्या प्रवाशांसाठी एकतर्फी व्हिसा नियम शिथिल केले आणि भारतात प्रवेश करण्याचे अधिक मार्ग खुले केले. तथापि, पाकिस्तानमधून भारतात येणाऱ्या दहशतवादाचा (सीमापार दहशतवाद) कडकपणे सामना करण्याचा आपला निर्धार वारंवार पुन्हा व्यक्त केला आणि हा प्रमुख मुद्दा आंतरराष्ट्रीय समुदायासमोर मांडण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले. भारताने असेही स्पष्ट केले की जम्मू आणि काश्मीर हा भारताचा अविभाज्य भाग आहे आणि तो भारतीय धर्मनिरपेक्षतेचा ध्वजवाहक आहे, जो कोणीही भारतापासून वेगळा करू शकत नाही.[५] आग्रा शिखर परिषद मर्यादित प्रमाणात यशस्वी झाली. मे-जून १९९९ पासून सुरू असलेला गतिरोध संपुष्टात आला आणि भारत-पाकिस्तान द्विपक्षीय संवादाची प्रक्रिया सुरू झाली. आग्रा शिखर परिषद झाल्यानंतर लगेचच, भारत आणि पाकिस्तानमध्ये शाब्दिक युद्ध सुरू झाले, ज्यात अपयशासाठी एकमेकांना दोषी ठरवण्यात आले. तथापि, काही दिवसांतच, दोन्ही देशांनी द्विपक्षीय संवाद पुन्हा सुरू झाल्याचे यशस्वी झाल्याचे स्वागत करण्यास सुरुवात केली आणि ही प्रक्रिया सुरू ठेवण्याचा निर्धार व्यक्त केला. पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या पाकिस्तान दौऱ्याबाबत चर्चा सुरू झाली. ११ सप्टेंबर २००१ रोजी अमेरिकेत झालेल्या भयानक आणि जघन्य दहशतवादी हल्ल्यांनंतर,

आंतरराष्ट्रीय वातावरणात तीव्र बदल झाला. अफगाणिस्तान (खरेतर अफगाणिस्तान आणि पाकिस्तान) मध्ये केंद्रित असलेल्या आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाच्या धोक्याचा सामना करण्यासाठी अमेरिकेच्या नेतृत्वाखाली संयुक्त आंतरराष्ट्रीय प्रयत्न सुरू करण्यात आले. या वातावरणात, भारत-पाकिस्तान शिखर परिषद संवाद पुन्हा सुरू करण्याच्या प्रक्रियेला धक्का बसला. पाकिस्तानच्या परराष्ट्र धोरणात बदल झाला आणि पाकिस्तानने अफगाणिस्तानमधील तालिबान राजवटीविरुद्धच्या राजनैतिक, आर्थिक आणि लष्करी कारवायांमध्ये अमेरिकेला पाठिंबा देण्यास सुरुवात केली. अमेरिकेने ८ ऑक्टोबर २००१ रोजी अफगाणिस्तानविरुद्ध लष्करी कारवाई सुरू केली आणि त्याआधी भारत आणि पाकिस्तानवरील निर्बंध उठवले. पाकिस्तान पुन्हा एकदा अमेरिकेच्या मदतीचे केंद्र बनले आणि अमेरिकेला अफगाणिस्तानविरुद्धच्या कारवाईत पाकिस्तानी लष्करी तळांचा वापर करण्याचा अधिकार मिळाला. अमेरिकेने पुन्हा एकदा भारत-पाकिस्तान संबंधांमध्ये काश्मीरला मध्यवर्ती मुद्दा म्हणण्यास सुरुवात केली. पाकिस्तानने काश्मीर मुद्द्यावर भारताशी वाटाघाटी करण्याची इच्छा व्यक्त केली. भारताने स्पष्टपणे सांगितले की काश्मीरसह सर्व द्विपक्षीय मुद्द्यांवर पाकिस्तानने पुरस्कृत केलेल्या सीमापार दहशतवादाचा अंत झाल्यानंतरच चर्चा करता येईल. अफगाणिस्तानमधील अमेरिकेच्या लष्करी कारवाईमुळे भारत-पाकिस्तान संबंध गुंतागुंतीच्या परिस्थितीत ढकलले गेले. ओसामा बिन लादेन आणि त्याची संघटना अल-कायदा यांचे प्रतीक असलेल्या अफगाणिस्तानविरुद्ध सुरू असलेल्या अमेरिकेच्या लष्करी कारवाईत पाकिस्तान एक प्रमुख खेळाडू बनला. तालिबान समर्थक देशापासून ते तालिबानविरोधी देश बनले. या धोरणातील बदलाला पाकिस्तानमधील अनेक धार्मिक गट/संघटना (जिहादी गट/संघटना) विरोध झाला. तालिबान समर्थक (दहशतवाद समर्थक) देशापासून, पाकिस्तान दहशतवादविरोधी आघाडीचा देश बनला, परंतु या परिवर्तनामुळे असंख्य अडथळे आणि अडचणी निर्माण झाल्या. तालिबान राजवटीच्या समाप्तीनंतर अफगाणिस्तानमध्ये नवीन राजवट, जी पाकिस्तानविरोधी असू शकते, उदयास येण्याची शक्यता एक महत्त्वपूर्ण आव्हान निर्माण झाली.

या वातावरणात, पाकिस्तानने काश्मीर मुद्द्यावर भारताकडून लष्करी कारवाईची शक्यता आणि स्वतःच्या अडचणींवर प्रकाश टाकून जास्तीत जास्त अमेरिकन पाठिंबा मिळवण्याचे धोरण स्वीकारले. भारत-पाकिस्तान सीमा आणि प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषेवर लष्करी उभारणी आणि कारवायांद्वारे, काश्मीर मुद्द्यावर भारतावर दबाव आणण्यासाठी त्याने आपल्या लोकांचा आणि जागतिक समुदायाचा वापर करण्यास सुरुवात केली. १५ ऑक्टोबर २००१ पासून भारत-पाकिस्तान सीमा आणि प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषेवर (LAC) तणाव निर्माण झाल्यामुळे भारताने कठोर लष्करी कारवाई केली, ज्यामुळे पाकिस्तानी शासकांना काश्मीर आणि "भारताच्या धोक्याबद्दल" शोक व्यक्त करण्यास आणखी प्रोत्साहन मिळाले. राष्ट्राध्यक्ष परवेझ मुशर्रफ यांनी भारतासोबत द्विपक्षीय चर्चेची दुसरी फेरी सुरू करण्याचे सांगितले, तर पाकिस्तानने सीमेवर लष्करी दबाव वाढवण्याचे आणि

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

जम्मू आणि काश्मीरमध्ये दहशतवाद्यांना घुसवण्यासाठी गोळीबार करण्याचे धोरण स्वीकारले. अशा वातावरणात, भारताने पाकिस्तानशी चर्चा करण्याचे कोणतेही औचित्य नसल्याचे भारताने स्पष्टपणे सांगितले.[६] दहशतवाद्यांवर कठोर कारवाई करण्याचा आपला निर्णय भारताने पुन्हा एकदा मांडला, परंतु सध्याच्या परिस्थितीत, भारत पाकिस्तानच्या अडचणी वाढवू इच्छित नाही आणि वाढवू इच्छित नाही असेही त्यांनी सांगितले. सप्टेंबर-ऑक्टोबर २००१ मध्ये अफगाणिस्तान संकटामुळे निर्माण झालेल्या वातावरणामुळे भारत-पाकिस्तान संबंध गुंतागुंतीचे झाले. १३ डिसेंबर २००१ रोजी भारतीय संसदेवर (भारतीय लोकशाही आणि लोकप्रिय सार्वभौमत्वाचे प्रतीक) दहशतवादी हल्ला झाला आणि हा हल्ला पाकिस्तानी भूमीवरून कार्यरत असलेल्या भारतविरोधी दहशतवादी संघटनांनी केल्याचे स्पष्ट पुरावे समोर आले तेव्हा परिस्थिती आणखी गुंतागुंतीची झाली.

भारताने या हल्ल्याला शत्रुत्वाचे कृत्य मानले आणि पाकिस्तानशी राजनैतिक संबंध गंभीरपणे कमी केले, पाकिस्तानमधील भारतीय उच्चायुक्त आणि कर्मचाऱ्यांना परत बोलावले, भारतातील पाकिस्तानी दूतावासातील कर्मचाऱ्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणात कमी करण्याचा निर्णय घेतला, पाकिस्तानी विमानांना भारतीय हद्दीवरून उड्डाण करण्यास बंदी घातली, भारत-पाकिस्तान रेल्वे आणि बस सेवा स्थगित केल्या आणि युद्धसदृश परिस्थितीत भारत-पाकिस्तान सीमेवर भारतीय सैन्य तैनात केले. भारत-पाकिस्तान युद्धाची शक्यता निर्माण झाली. भारताने पाकिस्तानला त्यांच्या हद्दीतून भारतात येणारा सीमापार दहशतवाद संपवण्याचे, भारतविरोधी दहशतवादी संघटना आणि धार्मिक कट्टरपंथी संघटनांना मोडून काढण्याचे आवाहन केले आणि त्यानंतरच दोन्ही देशांमधील परस्पर मुद्द्यांवर आणि समस्यांवर चर्चा होऊ शकली. सार्क बैठकीत (जानेवारी २००२), पाकिस्तानचे राष्ट्राध्यक्ष जनरल परवेझ मुशर्रफ यांनी मैत्रीचा हावभाव ढोंग मानला आणि त्यात म्हटले की पाकिस्तानच्या शब्द आणि कृतीत तफावत आहे. पाकिस्तान दहशतवादी संघटनांना आश्रय, मदत आणि पाठिंबा देत आहे, अफगाणिस्तानातील अल कायदा-तालिबान दहशतवादी राजवटीविरुद्ध अमेरिकेशी सहयोग करत आहे, भारताविरुद्ध सीमापार दहशतवादाला आश्रय देत आहे आणि प्रोत्साहन देत आहे, तर भारताशी मैत्रीबद्दलही बोलत आहे. भारतीय नेतृत्वाने स्पष्टपणे घोषित केले की जर पाकिस्तानने दहशतवादाला पाठिंबा देण्याचे धोरण सोडले नाही तर भारत त्याच्याविरुद्ध युद्धासह कोणतीही कारवाई करण्यास मागेपुढे पाहणार नाही. राष्ट्राला दिलेल्या दूरचित्रवाणी भाषणात, पाकिस्तानच्या राष्ट्रपतींनी सांगितले की त्यांचा देश दहशतवाद्यांना कोणतीही मदत किंवा पाठिंबा देत नाही, परंतु पाकिस्तानी भूमीवर कार्यरत असलेल्या काही दहशतवादी संघटनांवर कडक बंदी घालण्याची प्रतिज्ञा देखील केली. त्यांनी पाकिस्तानमधील धार्मिक अतिरेक्यांचा निषेध केला, परंतु काश्मीरमधील दहशतवादाचे वर्णन राष्ट्रीय मुक्ती चळवळ म्हणून केले. शिवाय, जनरल मुशर्रफ यांनी

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारताशी संवाद साधण्याची ऑफर दिली आणि सीमावर्ती भागातून भारतीय सैन्य मागे घेण्याची आणि लष्करी तणाव कमी करण्याची वकिली केली.

त्यांनी काश्मीरमध्ये अमेरिकेच्या मध्यस्थीची मागणीही केली आणि काश्मीर प्रश्नाचे निराकरण झाल्याशिवाय भारत-पाकिस्तान संबंधांमध्ये कोणत्याही सकारात्मक विकासाची शक्यता फेटाळून लावली. स्पष्टपणे, पाकिस्तानने आपल्या पूर्वीच्या दुटप्पी धोरणाचे पालन करण्याचा प्रयत्न केला. आंतरराष्ट्रीय दबावाखाली, त्यांनी दहशतवादाचा निषेध केला आणि त्याला विरोध जाहीर केला, परंतु त्याच वेळी काश्मीरमध्ये सुरू असलेल्या दहशतवादाला पाठिंबा जाहीर केला आणि त्याला मुक्ती संग्राम म्हटले.[७] स्वाभाविकच, भारताने पाकिस्तानच्या राष्ट्रपतींनी केलेल्या घोषणा केवळ घोषणा म्हणून समजाव्यात. भारताने सादर केलेल्या यादीत समाविष्ट असलेल्या २० प्रमुख दहशतवादी आणि गुन्हेगारांना लवकरात लवकर भारताकडे प्रत्यार्पण करावे अशी मागणी भारताने पुन्हा एकदा केली, कारण त्यांनी भारतीय राज्याविरुद्ध घृणास्पद गुन्हे केले होते. भारतीय विमान अपहरणातील गुन्हेगार पाकिस्तानी भूमीवर मुक्तपणे फिरत होते आणि त्यांना पाकिस्तानी गुप्तचर संस्था, आयएसआय आणि सरकार संरक्षण देत होते. पाकिस्तानने असे म्हटले की ते भारतात राहणाऱ्या गुन्हेगारांची यादी देखील तयार करत आहे ज्यांनी पाकिस्तानविरुद्ध गुन्हे केले आहेत. भारताचे परराष्ट्र मंत्री जसवंत सिंग यांनी तातडीने घोषणा केली की पाकिस्तानने ही यादी भारताला त्वरित द्यावी आणि भारत त्यांच्याविरुद्ध योग्य ती कारवाई करेल आणि त्यांना पाकिस्तानला सोपवेल. भारताने आधीच पाकिस्तानला दहशतवादी गुन्हेगारांची यादी सादर केली असल्याने, पाकिस्तान सरकारने त्यांना ताबडतोब भारताकडे सोपवावे. तथापि, पाकिस्तान सरकारने जाहीर केले की ते त्यांच्या कोणत्याही नागरिकाला भारताकडे सोपवणार नाही. अशाप्रकारे, २००१ मध्ये भारत-पाकिस्तान संबंध तणावपूर्ण राहिले.[८]

मे २००२ ते एप्रिल २००३ पर्यंत, भारत-पाकिस्तान संबंध अत्यंत तणावपूर्ण राहिले आणि नोव्हेंबर २००३ पर्यंत, दोन्ही देशांमधील विनाशकारी युद्धाची शक्यता कायम राहिली. या परिस्थितीत, जगभरातील अनेक देशांनी, विशेषतः अमेरिका, ब्रिटन, जर्मनी, फ्रान्स, ऑस्ट्रेलिया आणि इतर G-8 देशांनी, भारत-पाकिस्तान लष्करी तणाव कमी करण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले. अमेरिकेने भारताला खात्री देण्याचा प्रयत्न केला की पाकिस्तान सीमेपलीकडून होणारी घुसखोरी रोखण्यासाठी आणि नियंत्रण रेषा राखण्यासाठी प्रयत्न करत आहे आणि भारताने संयम बाळगावा. भारताने सांगितले की ते सर्व निर्णय आश्वासनांवर नव्हे तर प्रत्यक्ष परिस्थितीवर आधारित घेईल. हिंसाचाराची पातळी, दहशतवादी संप्रेषण आणि सीमेपलीकडून होणाऱ्या दहशतवादी घटनांची संख्या कमी झाली आहे का आणि दहशतवादाबाबत पाकिस्तानच्या धोरणाच्या खऱ्या स्वरूपामध्ये काही बदल झाला आहे का हे भारत तपासेल. या घटकांच्या आधारे, भारत पाकिस्तानविरुद्ध लष्करी कारवाईच्या धोरणाचा आढावा घेईल. आंतरराष्ट्रीय समुदायाने पाकिस्तानला संयुक्त राष्ट्रांच्या ठराव १३७३ अंतर्गत दहशतवादविरुद्ध भूमिका

घेण्याचे आवाहन केले. भारताने सुचवले की दोन्ही देशांनी सीमेपलीकडून होणारा दहशतवाद आणि घुसखोरी रोखण्यासाठी संयुक्त लष्करी देखरेख युनिट्स तैनात करावेत, परंतु पाकिस्तानने भारताचा प्रस्ताव स्वीकारण्यास नकार दिला. यामुळे भारत-पाकिस्तान संबंधांमध्ये लष्करी तणाव कायम राहिला आणि भारत-पाकिस्तान युद्धाची शक्यता कायम राहिली. नंतर, जून २००२ मध्ये, परिस्थितीत काही सुधारणा पाहून, भारत आणि पाकिस्तानने सीमेवर त्यांची लष्करी उभारणी कमी करण्याचा निर्णय घेतला, परंतु परिस्थिती तणावपूर्ण राहिली.[५]

समारोप :

कारगिल संघर्ष पाकिस्तान पुरस्कृत होता. पाकिस्तानाने भारताबद्दल नेहमीच दुटप्पी भूमिका ठेवली आहे. वास्तविक पाहता, त्याला काश्मीर जिंकून घेऊन पाकिस्तानाचा भाग बनवायचे आहे की, काश्मिरचे निमित्त करून भारतात असंतोष आणि अस्थिरता निर्माण करून भारताच्या प्रगतीला खीळ घालायची आहे, हे निश्चित सांगण्यासारखी परिस्थिती नाही. समजा काश्मिर पाकिस्तानाचा भाग बनला तरी पाकिस्तान भारताशी असलेली वैरभावना विसरू शकेल काय? भारत आणि पाकिस्तानात मैत्री होऊ शकेल काय ? या प्रश्नांची उत्तरे निश्चितच नकारात्मक आहेत. काश्मिरचे भारतात झालेले विलिनीकरण सन १९४७ च्या कायद्याप्रमाणे झाले आहे. काश्मिरी जनतेने हे वास्तव स्वीकारून लोकशाहीचा मार्ग स्वीकारला आहे. पाकिस्तानाच्या चिथावणीने काही हितसंबंधी गट आणि तरुण मूलतत्त्ववादी बनलेले असले तरी बहुसंख्य काश्मिरी समजूतदार आहेत. कारगिल संघर्षात मुजाहीद्दीनांच्या वेषात पाकिस्तानी सैनिक होते. तसेच या संघर्षासाठी पाकिस्तानी लष्कराने साधनसामग्री पुरवली हे तपशिलासह सिद्ध झाले आहे. भारतीय सैन्याने युद्धबंदी म्हणून पकडलेल्या अनेक सैनिकांनी याबाबत कबुली दिली. तसेच पाकिस्तान सरकारने या कारवाईत उल्लेखनिय कामगिरी करणाऱ्या सेनाधिकारी आणि सैनिकांना शौर्य पदके बहाल केली. पाकिस्तानाचा कारगिल संघर्षात प्रत्यक्ष सहभाग होता. प्रशिक्षित आणि सुसंघटीत अशा पाकिस्तानी सैनिकांनी (Regulars) लढलेल्या या युद्धात सुरवातीला जरी भारतीय सैन्याचा प्रतिकार संभ्रमावस्तेतला असला तरी त्यानंतर भारतीय सैन्याने योग्य प्रकारे हा संघर्ष हाताळला. हे सिद्ध करण्यात आले आहे.

संदर्भ :

१. डॉ. श्याम मोहन अग्रवाल,डॉ. महेन्द्र सिंह पलसानिया "अन्तर्राष्ट्रीय सम्बन्ध",आस्था प्रकाशन,पृ.क्र. ३४४-३४५

२. बी.एल. फडिया, "आंतरराष्ट्रीय संबंध" साहित्यिक भवन पब्लिकेशन, आगरा.२००२, पृ.क्र. २४६

३. दीक्षित जे.एन., "भारत-पाक सम्बन्ध : युद्ध और शान्ति में", प्रभात प्रकाशन, दिल्ली, २००३, पृ.क्र. ४०१

४. इंडिया टुडे, सप्टेंबर २००३ नवी दिल्ली, पृ.क्र. २८

५. उपरोक्त,अग्रवाल, डा श्याम मोहन, पलसानिया डॉ. महेन्द्र सिंह, पृ.क्र. ३२३

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

६. खान, डॉ. वसीम अहमद, "भारत-चीन-पाकिस्तान संबंध," डिस्कव्हरी पब्लिशिंग हाऊस प्रायव्हेट लिमिटेड, नवी दिल्ली, पृ.क्र. ११

७. रघुवंशी, डॉ. व्ही.पी.एस., "भारतीय राष्ट्रवादी चळवळ आणि विचार," लक्ष्मीनारायण अग्रवाल, शैक्षणिक प्रकाशक, आग्रा, १९५९, पृ.क्र. ९८

८. उपरोक्त, खान, डॉ. वसीम अहमद, पृ.क्र. ५

९. उपरोक्त,अग्रवाल, डा श्याम मोहन, पलसानिया डॉ. महेन्द्र सिंह, पृ.क्र. ३२५-३२६

Cite This Article:

डॉ. टकले वि. भा. **(2025).** *भारत आणि पाकिस्तानातील कारगिल युद्धानंतरच्या संबंधाचा आढावा.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 99–108.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारताच्या सांस्कृतिक परराष्ट्र धोरणातील योग आणि आयुर्वेद यांची भूमिका आणि विकास

*** मानसी विलास भोसले,**

* *संशोधक विद्यार्थी, ग्रामोन्नती मंडळाचे, कला वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, नारायणगाव.*

प्रस्तावना:

जगातील प्राचीन संस्कृतींपैकी एक असलेली भारतीय संस्कृतीमध्ये मुळातच मानवतावादी तत्वे खोलवर रुजलेली आहेत. भारतीय संस्कृतीचा पाया मानवता, सहिष्णुता, आध्यात्मिकता आणि सामंजस्य या मूल्यांवर आधारित आहे. अशा जीवनमूल्यांनी मानवी संबंध अधिक दृढ केले आहेत. या संस्कृतीचा केंद्रबिंदू आहे — मानवतेचा आदर व सर्वांच्या कल्याणाचा विचार. आजच्या काळात जागतिकीकरणामुळे राष्ट्रांमधील आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय नाती घट्ट होत असली, तरी संघर्ष, असमानता आणि पर्यावरणीय संकट वाढत आहेत.भारतीय संस्कृती जगाला फक्त आध्यात्मिक मूल्ये नाही, तर मानवतेच्या एकतेचा मार्ग दाखवते. २१ व्या शतकात जागतिक स्तरावर राष्ट्रे आपला प्रभाव कसा पाडतात व आपल्या शक्तीचा वापर कशा प्रकारे करतात यामध्ये महत्वाचा बदल झालेला दिसून येतो. राष्ट्राची शक्ती ही आता केवळ आर्थिक व लष्करी निकषांवर मोजली जात नसून त्यात सांस्कृतिक मूल्ये, कल्पना व त्याद्वारे सौम्य शक्तीचा (सॉफ्ट पॉवर) वापर करण्यावर भर दिला जात आहे. प्रस्तुत लेखात सांस्कृतिक कूटनितीचे सैद्धान्तिक व व्यावहारिक महत्त्व उलगडण्याचा प्रयत्न केला आहे. २१ व्या शतकात भारताने सांस्कृतिक साधनांचा सहभाग वाढवून आपल्या सॉफ्ट पॉवरचा प्रभाव कसा पडला आहे त्याचे विश्लेषण या लेखात केले आहे. तसेच योग व आयुर्वेद या पारंपरिक ज्ञानपद्धतींची भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील भूमिका, आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठांवर त्यांचा वापर आणि प्रसार, संस्थात्मक पातळीवरील प्रयत्न आणि धोरणात्मक उद्दिष्ट्ये यांचा सखोल आढावा यामध्ये घेतला आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

सांस्कृतिक राजनय आणि भारताची भूमिका :

सांस्कृतिक राजनय म्हणजे देश आणि अन्य संस्थांनी परदेशातील लोकांशी आणि समाजांशी आपल्या संस्कृतीच्या माध्यमातून संवाद साधून, भावनिक व नैतिक नातेसंबंध निर्माण करून राजकीय-आर्थिक लक्ष्य साधण्याची प्रक्रिया आहे. मिल्टन कमिंग्ज यांनी सांस्कृतिक राजनैतिकतेची केलेली व्याख्या - "सांस्कृतिक राजनैतिकता म्हणजे,परस्पर समंजसपणा वाढवण्यासाठी राष्ट्रे आणि लोकांमध्ये विचार, माहिती, कला, भाषा आणि संस्कृतीच्या इतर पैलूंची

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

देवाणघेवाण". सांस्कृतिक राजनय हा देशाच्या 'सॉफ्ट पॉवर'चा एक भाग होय. जोसेफ नाय यांनी आपल्या पुस्तकात सॉफ्ट पॉवर म्हणजे जबरदस्तीने किंवा पैसे देण्याऐवजी आकर्षणाद्वारे तुम्हाला हवे ते मिळवण्याची क्षमता असे प्रतिपादित केलेले आहे.[1] हे आकर्षण एखाद्या राष्ट्राची संस्कृती, राजकीय मूल्ये आणि परराष्ट्र धोरण यामधून उदयास येते, जेव्हा अशा मूल्यांना अधिकृत दर्जा प्राप्त होतो. सांस्कृतिक राजनयामुळे एका देशातील लोकांचा दुसऱ्या देशातील लोकांच्या संस्कृतीशी परिचय होतो. त्यामुळे दोन देशांतील लोकांमध्ये एकमेकांबद्दल एक प्रकारचे बंध निर्माण होतात, जे सरकारे बदलली तरीही टिकून राहतात. या प्रकारच्या राजनयामुळे एका प्रदेशातील लोकांमध्ये दुसऱ्या प्रदेशाबद्दल आपुलकी निर्माण होऊ शकते. जागतिक पातळीवर राष्ट्रांमध्ये परस्पर समंजसपणा निर्माण करणे, आपल्या देशाची राष्ट्रीय प्रतिमा जागतिक स्तरावर विकसित करणे, विविध देशांशी सांस्कृतिक संवाद साधून सांस्कृतिक आणि कलात्मक क्षेत्रांसाठी बाजारपेठा स्थापित करणे आणि त्याद्वारे आर्थिक हितसंबंध वाढवणे ही काही सांस्कृतिक राजनैतिकतेची उद्दिष्ट्ये सांगता येतील.

जागतिकीकरणानंतरच्या काळात सांस्कृतिक राजनय हा भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा एक आवश्यक आधारस्तंभ बनला आहे. भारताने जगातील विविध देशांशी सांस्कृतिक राजनय, योग, आयुर्वेद, भारतीय भोजनसंस्कृती, आणि आध्यात्मिक ज्ञानाच्या माध्यमातून मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित केले. १९९१ मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या उदारीकरणामुळे भारताची प्रतिमा एका अंतर्मुखी, वसाहतोत्तर राज्यापासून ते एका आत्मविश्वासू आणि उदयोन्मुख शक्तीमध्ये बदलली आहे.[2] भारताचे परराष्ट्र धोरण, विशेषतः *"Neighborhood First"*, *"Act East Policy"* आणि *"Global South"* या धोरणांमध्ये "वसुधैव कुटुंबकम्"चा आत्मा स्पष्ट दिसतो. यात सीमांच्या पलीकडे जाऊन, संपूर्ण जगाशी स्नेह, शांती आणि सहअस्तित्वाचे नाते जोडले जाते. ही विचारधारा सीमांच्या पलीकडे जाऊन *जागतिक बंधुत्व, शांती आणि सहअस्तित्व* यांचा संदेश देते. भारतीय संस्कृतीचा वारसा असलेले "वसुधैव कुटुंबकम्" या तत्त्वज्ञानाने सांस्कृतिक राजनैतिकतेसाठी एक समृद्ध पाय प्रदान केला आहे. भारताने G20 परिषद (2023) मध्ये दिलेले ब्रीदवाक्य — *"One Earth, One Family, One Future"* — हे "वसुधैव कुटुंबकम्"चे आधुनिक रूप आहे. भारताची चैतन्यशील आणि वैविध्यपूर्ण संस्कृती राजनैतिकतेचे साधन म्हणून प्रभावीपणे वापरली जाऊ शकते हे भारताने आपल्या समकालीन धोरणातून सिद्ध केले आहे.

योग आणि आयुर्वेद यांची जागतिक लोकप्रियता आणि प्रसार :

योग, संस्कृत मूळ 'युज' या शब्दापासून बनलेला आहे, ज्याचा अर्थ आहे जोडणे किंवा एकत्र करणे. शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक एकात्मतेचे व्यापक तत्वज्ञान हे योग दर्शविते. योगाच्या माध्यमातून मानसिक आरोग्य, ताणतणाव नियंत्रण, आणि सामाजिक समावेशन यावर भर देण्यात आला आहे, तर आयुर्वेदाने नैसर्गिक संसाधनांचा संतुलित वापर आणि औषधी वनस्पतींचे संवर्धन व निरोगी आरोग्य यावर भर दिला आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

प्राचीन भारतीय परंपरेची एक अमूल्य देणगी, योग हा शारीरिक आणि मानसिक कल्याण वाढवण्यासाठी सर्वात विश्वासार्ह माध्यमांपैकी एक म्हणून उदयास आला आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या महासभेमधील ठरावात मान्यता दिली गेली की "योग जीवनाच्या सर्व पैलूंमध्ये संतुलन राखण्याव्यतिरिक्त आरोग्य आणि कल्याणासाठी एक समग्र दृष्टिकोन प्रदान करतो. योगामुळे होणाऱ्या फायद्याच्या माहितीचा व्यापक प्रसार जागतिक लोकांच्या आरोग्यासाठी फायदेशीर ठरेल." यामुळे समग्र आरोग्य क्रांतीचा एक युग सुरू झाला, ज्यामध्ये उपचारांपेक्षा प्रतिबंधाकडे अधिक लक्ष दिले गेले. दशकांपूर्वी पश्चिमेकडील देशांमध्ये लोकप्रिय झाल्यानंतर योग हा भारताच्या सर्वात व्यापक सांस्कृतिक निर्यातींपैकी एक बनला आहे.

आंतरराष्ट्रीय योग दिवस - एक महत्वपूर्ण टप्पा : २०१४ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांनी २१ जून हा आंतरराष्ट्रीय योग दिन (IDY) म्हणून घोषित करणे ही भारतासाठी एक ऐतिहासिक राजनैतिक कामगिरी होती. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी प्रस्तावित केलेल्या या ठरावाला अभूतपूर्व पाठिंबा मिळाला - १९३ पैकी १७७ संयुक्त राष्ट्र सदस्य देशांनी सह-प्रायोजित केले. २१ जून २०२५ रोजी, जगभरामध्ये लोक “Yoga for One Earth, One Health.” हे ध्येय स्वीकारून संयुक्त राष्ट्रांच्या ११ व्या आंतरराष्ट्रीय योग दिनाचे आयोजन करण्यासाठी एकत्र आले. या वर्षी स्व कल्याणाबरोबरच पृथ्वीच्याही आरोग्याचा विचार या महत्त्वपूर्ण मुद्द्यावर भर देण्यात आला, जो जागतिक आरोग्य संघटनेच्या समग्र आरोग्य आणि पर्यावरणीय सुसंवादाच्या वचनबद्धतेशी सुसंगत ठरला. या कार्यक्रमाच्या आयोजनासाठी भारताच्या स्थायी मिशनने जिनेव्हामध्ये दोन दिवसांच्या उत्सवाचे आयोजन केले होते जे या प्रसंगाच्या जागतिक महत्व अधोरेखीत करते. योगाचे पद्धतशीर व्यवस्थापन हे मानसिक आरोग्य, शारीरिक तंदुरुस्ती, हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधीचे कार्य, आणि जीवनाच्या गुणवत्तेवर योगाचे सकारात्मक परिणाम दर्शवते. तसेच २१ जून २०२५ रोजी दिल्लीमध्ये, जागतिक आरोग्य संघटनेच्या आग्नेय आशिया कार्यालयाने योग संबंधित कार्यक्रम आयोजित केला होता, ज्यामुळे लाईव्ह स्ट्रीमिंगद्वारे यामध्ये जागतिक स्तरावरील लोकांना मोठ्या प्रमाणात सहभागी होता आले. या कार्यक्रमात मार्गदर्शित योग सत्रे आणि योगाच्या जागतिक प्रभावावर चिंतन करण्यात आले. सध्याच्या पर्यावरणीय आव्हानांना तोंड देणाऱ्या जगात, योग हा शाश्वत जीवनाचा मार्ग दाखवतो. जागतिक आरोग्य संस्थेच्या एका अभ्यासातून समोर आले की, ७७% लोक नियमित योगाभ्यासानंतर शारीरिकदृष्ट्या बळकट वाटत असल्याचे सांगतात. तसेच सहा आठवड्यांच्या दैनंदिन योगाभ्यासानंतर तीव्र दाह असलेल्या ८२% रुग्णांना लक्षणे जवळजवळ ५०% कमी झाल्याचे जाणवले. हार्वर्ड मेडिकल स्कूलच्या एका अभ्यासात असे आढळून आले की, आठ आठवडे आठवड्यातून दोनदा योगाभ्यास केल्यानंतर नैराश्याने ग्रस्त असलेल्या ६०% सहभागींना लक्षणे लक्षणीयरीत्या कमी झाल्याचे जाणवले. [3]

आरोग्य आणि जागतिक कल्याणासाठी योगाला एक शक्तिशाली आणि प्रभावशाली साधन म्हणून जागतिक आरोग्य संघटना प्रोत्साहन देत आहे. २०२२ मध्ये लाँच झालेले त्यांचे ‘WHO mYoga’ अॅप सर्व वयोगटातील लोकांसाठी सोपे आणि

उपयुक्त योग मार्गदर्शन प्रदान करते. जगभरातील योग शिक्षणात गुणवत्ता, सुरक्षितता आणि समावेशकता सुनिश्चित करण्यासाठी योग प्रशिक्षण मानकांवर एक तांत्रिक अहवाल देखील जागतिक आरोग्य संघटना विकसित करत आहे. दरवर्षी १९० हून अधिक देशांमध्ये आयोजन केला जाणारा आंतरराष्ट्रीय योग दिन हा जागतिक पातळीवरील समन्वयाची भूमिका निभावणारा एक महत्वाचा सांस्कृतिक उत्सवांपैकी एक ठरत आहे. भारतीय दूतावास, ICCR केंद्रे आणि विविध स्थानिक समुदाय हे सामूहिक स्तरावर योग प्रात्यक्षिके, कार्यशाळा आयोजित करत असतात. अशा उपक्रमांमुळे भारताला 'विश्व गुरु' चा दर्जा प्राप्त झाला आहे.

आयुर्वेद हा प्राचीन भारतीय साहित्यातील प्रमुख चार वेदांपैकी असलेल्या अथर्ववेदाचा उपवेद मानला जातो. आयुर्वेद, ज्याचा शब्दशः अर्थ "जीवनाचे विज्ञान" आहे, ही चरक संहिता आणि सुश्रुत संहितेत समाविष्ट असलेली एक व्यापक औषध प्रणाली आहे. [4] आयुर्वेद हा योग्य आहार आणि शरीर, मन आणि आत्मा यांच्यातील समतोल साधण्यावर भर देते. आयुर्वेदाला 'होलिस्टिक मेडिसिन' म्हणून जगभरात स्थान मिळत आहे. आयुर्वेदिक औषधे आणि उपचार पर्यटन (wellness tourism) द्वारे व्यापार व गुंतवणूक वाढवण्याचे साधन बनले आहे. सुरक्षितता, क्लिनिकल ट्रायल्स आणि GMP प्रमाणपत्रे या माध्यमातून आयुर्वेदिक उत्पादनांना आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत प्रवेश मिळाला आहे. २०१४ मध्ये आयुष मंत्रालयाची (आयुर्वेद, योग आणि निसर्गोपचार, युनानी, सिद्ध आणि होमिओपॅथी) निर्मिती ही भारताच्या पारंपारिक ज्ञानाच्या जागतिक राजनैतिकतेमध्ये एक महत्त्वाचा टप्पा ठरली. आयुष मंत्रालयाने संशोधन, नियमन आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य एकत्रित केले. पारंपारिक औषध शिक्षण आणि गुणवत्ता नियंत्रण प्रमाणित करण्यासाठी ते जागतिक आरोग्य संघटना आणि द्विपक्षीय भागीदारांसोबत काम करते. पारंपारिक औषध आणि योग संशोधनात सहकार्यासाठी भारताने ५० हून अधिक देशांसोबत सामंजस्य करार (MOU) केले आहेत. भारत-आफ्रिका फोरम शिखर परिषदेद्वारे आणि भारत-आसियान भागीदारीद्वारे आयुर्वेदाला दक्षिण-दक्षिण आरोग्य सहकार्यात समाविष्ट करण्यात आले आहे. २०२२ मध्ये गुजरातमधील जामनगर येथे जागतिक आरोग्य संघटनेने ग्लोबल सेंटर फॉर ट्रॅडिशनल मेडिसिन (GCTM) याची स्थापना केल्यानंतर भारताच्या सांस्कृतिक राजनयाचा एक महत्त्वाचा टप्पा गाठला गेला. कोव्हिडच्या लाटेनंतर सांस्कृतिक घटकांचे डिजिटलायझेशन अधिक वेगवान व सक्षम झालेले दिसून येते. ऑनलाईन योग अभ्यासक्रम, आयुर्वेदिक ऑनलाईन समुपदेशन आणि मोबाईल अँप्स यामुळे अधिक सुलभतेने आयुर्वेद आणि योग्य याचा प्रसार करता आला आहे. आयुष ग्रिड उपक्रमाचे उद्दिष्ट जागतिक स्तरावर पारंपारिक आरोग्य सेवांचे डिजिटलायझेशन करणे हेच आहे व त्या दृष्टीने भारत आपल्या सांस्कृतिक संबंधांना अधिक दृढ बनवू पाहत आहे. आयआयटी आणि आयुष विद्यापीठांद्वारे मोठ्या प्रमाणात खुले ऑनलाइन अभ्यासक्रम (एमओओसी)

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

आधीच जागतिक विद्यार्थ्यांना आकर्षित करत आहेत. करुणा, शाश्वतता आणि सामायिक कल्याण यावर आधारित भारताची सांस्कृतिक राजनैतिकता आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताचे स्थान मजबूत करत आहे.

योगाचा स्वीकार करून, व्यक्ती केवळ त्यांच्या शरीराशीच नव्हे तर भारतीय अध्यात्म आणि तत्वज्ञानाशी देखील एकरूप होत आहेत हा सामायिक अनुभव भारताबद्दल इतर देशातील लोकांमध्ये सद्भावना निर्माण करू शकतो, ज्यामुळे इतर राष्ट्रांशी भारताचे राजनैतिक संबंध आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढवण्याच्या संधी उपलब्ध होण्यास मदत होते. आयुर्वेदिक कल्याण केंद्रे आणि योग हे राजनैतिक कार्यक्रमांसह असे उपक्रम जागतिक समुदायाची जागरूकता आणि निरोगी आरोग्याची जाणीव विकसित करताना द्विपक्षीय संबंध वाढवतात. शिवाय, सांस्कृतिक धोरणात्मक संबंधांव्यतिरिक्त, आयुर्वेद आणि योग भारताच्या आर्थिक राजनैतिक दृष्टिकोनात महत्त्वपूर्ण आहेत. नैसर्गिक उपचारांमध्ये वाढत्या जगभरातील मागणीमुळे भारत आयुर्वेदिक औषधे आणि कल्याणकारी उत्पादनांचा एक प्रमुख निर्यातदार बनतो. त्याच वेळी, योगाची मागणी व्यावसायिक कार्यशाळा आणि कल्याणकारी पर्यटन केंद्रांसह एक मोठा उद्योग तयार करते, ज्यामुळे भारताचा आर्थिक प्रभाव जागतिक स्तरावर वाढतो.

निष्कर्ष :

१. योग आणि आयुर्वेदाद्वारे भारताची सांस्कृतिक राजनैतिकता हे दर्शवते की समकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये प्राचीन ज्ञान कशा प्रकारे उज्वल भविष्याचा मार्ग दाखवू शकते.

२. योग आणि आयुर्वेद केवळ भारताची प्रतिमा वाढवत नाहीत तर शाश्वतता, आरोग्य आणि मानवी संबंधांवरील जागतिक संवादांमध्ये देखील महत्वपूर्ण योगदान देत आहेत. शांततापूर्ण प्रभावाची साधने म्हणून, ते भारताच्या सभ्यतेच्या संदेशाचे सार मूर्त रूप देत आहेत.

३. खरे सामर्थ्य वर्चस्वात नाही तर सुसंवादात आहे आणि त्यामुळे फक्त लष्करी आणि आर्थिकदृष्ट्या तात्पुरता आंतरराष्ट्रीय प्रभाव पडण्यापेक्षा सांस्कृतिक राजनयनातून लक्षणीय आणि शाश्वत प्रभाव पडण्याची कला शिकवत आहे.

४. बहुआयामी दृष्टिकोनासह, आयुर्वेद आणि योग भारताच्या राजनैतिक आघाडीवर एक गतिमान साधन म्हणून विकसित होत आहेत, ज्यामुळे परस्पर विश्वास, शारीरिक आणि मानसिक कल्याणाच्या नियमांवर आधारित अधिक परस्परावलंबी आणि मैत्रीपूर्ण जागतिक समाज निर्माण होतो.

संदर्भ सूची:

1) Nye, J. S., Soft Power: The Means to Success in World Politics, PublicAffairs, New York, 2004.

2) Raja Mohan, Crossing the Rubicon: The Shaping of India's New Foreign Policy, Viking

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

publications, New Delhi, 2003.

3) https://www.who.int/news/item/23-06-2025-international-day-of-yoga-2025---one-earth--one-health

4) Sharma P.V, Charaka Samhita, trans., Orientalia, Varanasi,1981.

Cite This Article:

***भोसले मा. वि.* (2025).** *भारताच्या सांस्कृतिक परराष्ट्र धोरणातील योग आणि आयुर्वेद यांची भूमिका आणि विकास.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 109–114.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भविष्यातील योग संवाद : एआय, हवामान बदलाचे युग आणि भारतीय आरोग्य संस्कृती

**** शितल जगदीश आंधळे,***

**संशोधिका, ग्रामोन्नती मंडळाचे,कला वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, नारायणगाव, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.*

गोषवारा:

हवामान बदल, तंत्रज्ञानाचा विस्फोट व कृत्रिम बुद्धिमत्ता (एआय) यांचा वाढता प्रभाव जागतिक आरोग्यसंस्कृतीवर खोलवर परिणाम घडवत आहे. भारतात योग हा फक्त शारीरिक व्यायाम नव्हे, तर मन, शरीर व पर्यावरण यांचा समतोल साधणारी एक जीवनदृष्टी आहे. या संशोधनात 'भविष्यातील योगसंवाद' या संकल्पनेद्वारे आधुनिक विज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि हवामान परिवर्तनाच्या पार्श्वभूमीवर भारतीय आरोग्यसंस्कृतीचे रूपांतर अभ्यासले आहे.

या अभ्यासाचा उद्देश असा आहे की, भविष्यात तंत्रज्ञान आणि योग यांचा संवाद आरोग्य, पर्यावरणीय शाश्वतता व मानसिक संतुलनासाठी कसा उपयुक्त ठरू शकतो, याचे दार्शनिक व व्यावहारिक विश्लेषण करणे. गुणात्मक संशोधनपद्धतीचा अवलंब करून, पारंपरिक योगग्रंथ, एआय आधारित आरोग्यडेटा विश्लेषण प्रणाली व हवामान अभ्यास यांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे. या संशोधनातून असे निष्पन्न होते की भविष्यातील आरोग्यसंस्कृती ही 'डिजिटल योग' व 'इको-ह्यूमन सस्टेनेबिलिट' या दोन आधारस्तंभांवर उभी राहील.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना:

इ.स. २१व्या शतकात भारत एका अनोख्या संगमावर उभा आहे, एकीकडे प्राचीन योगसंस्कृतीचे गूढ ज्ञान, तर दुसरीकडे कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या रूपाने विज्ञानाचा अत्याधुनिक विस्तार. हवामान बदल, वाढती नागरीकरणाची घुसमट आणि मानसिक तणाव यामुळे मानवाचे आरोग्य धोक्यात आले आहे. या पार्श्वभूमीवर योग केवळ शारीरिक आरोग्याचा नाही तर सामाजिक, मानसिक व पर्यावरणीय संतुलनाचा मार्ग दर्शवतो. या बदलत्या डिजिटल आणि पर्यावरणीय युगात योगाची भूमिका काय असेल? एआय आणि योग यांचा संवाद कसा घडू शकतो? या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न या संशोधनात करण्यात आला आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

उद्दिष्टे :

१. एआय व हवामान बदल या दोन घटकांच्या पार्श्वभूमीवर भारतीय आरोग्यसंस्कृतीतील बदलांचा अभ्यास करणे.

२. योगशास्त्रातील साम्यभाव व सस्टेनेबिलिटी या संकल्पनांचा आधुनिक आरोग्य तत्त्वज्ञानाशी संबंध शोधणे.

३. डिजिटल योग, वर्च्युअल योग थेरपी आणि एआय आरोग्य ॲप्स यांच्या परिणामकारकतेचे विश्लेषण करणे.

४. हवामान बदलामुळे निर्माण होणाऱ्या आरोग्यसंकटांना योगाच्या माध्यमातून कमी करण्याच्या उपायांचा अभ्यास करणे.

५. भारताच्या आरोग्यसंस्कृतीचा भविष्यकालीन आराखडा तयार करणे. जिथे विज्ञान, अध्यात्म व पर्यावरण यांचा संतुलित संगम साधला जाईल.

गृहितके :

१. योग आणि एआय यांचा संगम मानवकेंद्रित आरोग्यविकासाला गती देऊ शकतो.

२. हवामान बदलाचे दुष्परिणाम योगाभ्यासाच्या माध्यमातून शरीर-मन-पर्यावरण या तिन्ही स्तरांवर कमी करता येतात.

३. एआय आधारित योग विश्लेषण प्रणाली व्यक्तिनिष्ठ आरोग्यसल्ल्याला अधिक अचूक बनवतील.

४. योगसंस्कृतीचे डिजिटलीकरण भारताला 'ग्लोबल हेल्थ गाईड' म्हणून स्थान देऊ शकते.

५. पर्यावरणीय समतोलावर आधारित योगदर्शन ही भविष्यातील आरोग्यनीतीची नवी दिशा ठरेल.

एआय व हवामान बदल – भारतातील संदर्भ:

हवामान बदल हा २१व्या शतकातील सर्वात मोठा सार्वजनिक आरोग्य धोका मानला जातो, आणि भारतासारख्या हवामान संवेदनशील देशात त्याचे परिणाम अत्यंत तीव्र आहेत. देशातील अनेक जिल्ह्यांना उच्च ते अतिउच्च उष्णतेच्या धोक्याचा सामना करावा लागत असून, हिटवेव्ह, वायू-प्रदूषण, आणि पर्यावरणीय स्वास्थ्य विकारांची वारंवारता वाढली आहे.[1] या संकटाच्या पार्श्वभूमीवर, आरोग्य व्यवस्थापनासाठी तंत्रज्ञानाचा विशेषतः कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा (AI) वापर झपाट्याने वाढत आहे. एआय आज मागणी-भविष्यवाणी, वैद्यकीय इमेजिंग, तसेच शारीरिक स्थितीचे विश्लेषण (pose analytics) या क्षेत्रांमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. तथापि, या दोन्ही घटकांचा योगसंस्कृतीवर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष प्रभाव दिसून येतो. एका बाजूला एआय योगाच्या अभ्यासाला डिजिटल माध्यमातून व्यापक पोहोच देत आहे, तर दुसऱ्या बाजूला हवामान बदलामुळे निर्माण होणारा ताण, असंतुलन आणि शारीरिक-मानसिक थकवा हे योगाभ्यासाद्वारे संतुलित करण्याची गरज वाढवत आहेत.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

योगशास्त्रातील संकल्पना - साम्यभाव व सस्टेनेबिलिटी:

योगशास्त्रात 'साम्यभाव' ही संकल्पना मूलभूत आहे, म्हणजे मन, शरीर व आत्मा यांचा संतुलित व समांतर विकास. हा भाव व्यक्तीला अंतर्गत शांतता देतो तसेच सामाजिक आणि पर्यावरणीय संतुलनाशीही जोडतो. 'सस्टेनेबिलिटी' ही संकल्पना केवळ पर्यावरणीय टिकावाशी मर्यादित नसून, ती आरोग्य, जीवनशैली आणि मानसिक-आध्यात्मिक स्थैर्याचा दीर्घकालीन समतोल दर्शवते. आधुनिक आरोग्यतत्त्वज्ञानात या दोन्ही संकल्पना एकत्रित केल्यास आरोग्याचे सर्वांगीण रूप समोर येते जिथे योग केवळ व्यायाम न राहता जीवनपद्धतीचा अविभाज्य घटक ठरतो. भारतातील अलीकडील अभ्यासानुसार योगाभ्यास करणाऱ्या व्यक्तींमध्ये निसर्गाशी जवळीक आणि पर्यावरणाविषयी संवेदनशीलता अधिक आढळली आहे, ज्यामुळे योग व सस्टेनेबिलिटीचा परस्परसंबंध स्पष्ट होतो.

डिजिटल योग, वर्च्युअल योग थेरपी, एआय-आधारित आरोग्य ॲप्स:

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या प्रसारामुळे योगाभ्यासास व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. भारत आणि जागतिक स्तरावर अनेक एआय-आधारित योग प्लॅटफॉर्म्स उपलब्ध आहेत, जसे की Yogini आणि YogiFi Smart Yoga Mat. हे तंत्रज्ञान पोझ डिटेक्शन, रिअल-टाइम फीडबॅक व वैयक्तिक सत्र यांसारख्या सुविधा देऊन योगाभ्यास अधिक अचूक व वैयक्तिक बनवते. 'PosePilot: An Edge-AI Solution for Posture Correction in Physical Exercises' या संशोधनानुसार एआय-आधारित प्रणालींमुळे योगाच्या पोझ अचूकतेत उल्लेखनीय सुधारणा दिसून आली आहे.[2] याशिवाय, दिल्ली एनसीआरसारख्या प्रदूषणग्रस्त भागांमध्ये नियमित योगाभ्यासामुळे फुफ्फुस कार्यक्षमता व मानसिक तणावावर सकारात्मक परिणाम दिसून आला आहे. या संदर्भात डिजिटल योग व पारंपरिक योग यांच्यातील तुलनात्मक अभ्यास आवश्यक आहे, ज्यामध्ये त्यांच्या परिणामकारकतेतील फरक, सामाजिक स्वीकृती आणि भारतातील तांत्रिक, सांस्कृतिक आव्हाने स्पष्ट करता येतील.

हवामान बदलामुळे निर्माण होणाऱ्या आरोग्यसंकटांवर योगाचे उपाय:

हवामान बदलामुळे श्वसनविकार, मानसिक तणाव, उष्णतेच्या लाटा आणि हृदयविकारांसारख्या समस्यांमध्ये वाढ होत आहे. अशा परिस्थितीत योग व प्राणायाम हे शरीर-मन संतुलन राखणारे प्रभावी उपाय ठरतात. दिल्ली परिसंकेत अभ्यासानुसार योगाभ्यासाने वायू प्रदूषणाचा शरीरावर होणारा परिणाम कमी झाला आणि श्वसन कार्यक्षमता सुधारली.[3] योगशास्त्रातील 'साम्यभाव' व 'सस्टेनेबिलिटी' ही तत्त्वे पर्यावरण-सह-आरोग्य दृष्टिकोनाला आधार देतात. योगाभ्यास करणाऱ्यांमध्ये पर्यावरणीय संवेदनशीलता व शाश्वत जीवनशैलीकडे झुकाव वाढल्याचे निदर्शनास आले.[4] त्यामुळे हवामान आधारित

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

आरोग्यसंकटांवर उपाय म्हणून योगशाळा, डिजिटल योग कार्यक्रम, आणि हवामानविषयक जागृतीसाठी सार्वजनिक आरोग्य धोरणांचा समावेश आवश्यक ठरतो.

भारतातील आरोग्यसंस्कृतीचा भविष्यकालीन आराखडा:

भारताच्या आरोग्यसंस्कृतीचा भावी आराखडा हा वैज्ञानिक, आध्यात्मिक आणि पर्यावरणीय दृष्टिकोनांच्या संतुलित संगमावर आधारित असावा. एआय-तंत्रज्ञान, योगशास्त्र आणि हवामान-जागरूकता यांचा समन्वय साधून भारताला 'ग्लोबल हेल्थ गाईड' म्हणून स्थान प्राप्त होऊ शकते. या दिशेने शासकीय धोरणे, सार्वजनिक आरोग्य योजना, शिक्षणातील आरोग्य-तंत्र समावेश आणि समाज-स्तरावर डिजिटल योगशिक्षण यांचा विस्तार आवश्यक आहे. तसेच भारतातील विविध भौगोलिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक आरोग्यपरंपरांचा विचार करून स्थानिक-स्तरावर अनुकूल आरोग्य मॉडेल तयार करणे गरजेचे आहे. अशा सर्वांगीण धोरणामुळे भारतात विज्ञान, अध्यात्म आणि पर्यावरण यांचा संतुलित आरोग्यसंवाद प्रस्थापित होईल.

निष्कर्ष :

योग व एआय यांचा संगम आरोग्याच्या वैयक्तिक गरजांना ओळखून personalized wellness systems तयार करण्यास सक्षम आहे. हवामान बदलामुळे होणाऱ्या शारीरिक व मानसिक असंतुलनावर योगाभ्यास प्रभावी ठरतो विशेषतः प्राणायाम व ध्यान यांच्या माध्यमातून. भारतीय योगसंस्कृतीला Green Lifestyle Model म्हणून पुनर्स्थापित करण्याची क्षमता आहे. 'Digital Yoga Ecosystem; भारतात रोजगार, संशोधन व आरोग्य व्यवस्थापनासाठी नवीन दारे उघडू शकते. आरोग्यसंस्कृती भविष्यात Technological Spirituality या नव्या संकल्पनेवर आधारित राहील, जिथे एआय तंत्रज्ञान मानवकल्याणासाठी साधन बनेल, हेतू नव्हे.

समारोप :

भारतीय योगसंस्कृतीने शतकानुशतके मानव आणि निसर्ग यांच्यातील संतुलनाचा मार्ग दाखवला आहे. आजच्या एआय व हवामान बदलाच्या युगात त्या तत्त्वज्ञानाला नवी रूपरेषा देण्याची आवश्यकता आहे. योग व विज्ञान यांचा संगम केवळ शारीरिक आरोग्यापुरता मर्यादित नसून, तो एक व्यापक जीवनदृष्टी निर्माण करतो जिथे तंत्रज्ञान, पर्यावरण आणि चेतना यांचा संतुलित संवाद घडतो. 'भविष्यातील योगसंवाद' ही संकल्पना म्हणजे भारतीय परंपरेतील योगतत्त्व आणि आधुनिक तंत्रज्ञानातील नवपरिवर्तनशीलतेचा मिलाफ होय. यामार्फत भारत संपूर्ण जगाला विज्ञान, अध्यात्म आणि पर्यावरण यांचा संतुलित आरोग्यदृष्टीकोन निर्माण करण्यास सक्षम ठरू शकतो.

संदर्भग्रंथ सूची:

1. *Reuters. (2025, May 20). Majority of Indian districts face high heat-wave risk, study shows. Reuters.*

https://www.reuters.com/sustainability/climate-energy/majority-indian-districts-face-high-heatwave-risk-study-shows-2025-05-20/?utm_source

2. *Gadhvi, R., Desai, P., & Siddharth, S. (2025). PosePilot: An edge-AI solution for posture correction in physical exercises.*
   https://arxiv.org/abs/2505.19186?utm_source
3. *Kakkar, S., Basu, N., Sharma, V., & Jaiswal, G. (2025). The role of yoga in mitigating pulmonary function and psychological decline due to air pollution: A randomized controlled trial in Delhi-NCR. Advances in Mind–Body Medicine, 39(4), 12-19.*
   https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/40700529/
4. *Kanchibhotla, D., Nair, A., Sangle, P., Gupte, P., & Kulkarni, S. (2021, November 25). Correlation between yoga practice, connectivity with nature and climate change awareness in Indian population. International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology, 2(11), 001-005. https://www.iomcworld.org/articles/correlation-between-yoga-practice-connectivity-with-nature-and-climate-change-awareness-in-indian-population.pdf?utm_source*

Cite This Article:

***आंधळे शि. ज.* (2025).** *भविष्यातील योग संवाद : एआय, हवामान बदलाचे युग आणि भारतीय आरोग्य संस्कृती.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 115–119.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारत, इंडो-पॅसिफिक प्रदेश आणि क्वाड : पारंपरिक गुटनिरपेक्ष धोरणापासून बदलणारा प्रवास

** डॉ. संदीप पुंडलिक नन्नावरे,*

** सहयोगी प्राध्यापक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय औंध, पुणे.*

सारांश (Abstract)

इंडो-पॅसिफिक हा उदयोन्मुख सामरिक प्रदेश तसेच ऑस्ट्रेलिया, भारत, जपान आणि अमेरिका यांच्या सहभागातून उदयास आलेला 'क्वाड' हा चतुर्भुज सुरक्षात्मक समूह, भारताच्या परराष्ट्र धोरणात मोठा बदल घडवून आणत आहे. भारताची ही भागीदारी त्याच्या पारंपरिक गुटनिरपेक्ष धोरणापासून एका नव्या सामरिक वास्तवाकडे झुकत असल्याचे दिसते. चीनच्या वाढत्या आक्रमक भूमिकेमुळे भारतावर नवीन सुरक्षा आव्हाने निर्माण झाली असून या पार्श्वभूमीवर भारताने इंडो-पॅसिफिकमध्ये नव्या भागीदाऱ्या निर्माण केल्या आहेत. या संशोधनात भारताचे बदलते परराष्ट्र धोरण, चीनविषयी निर्माण झालेले प्रादेशिक प्रश्न आणि आशियातील सुरक्षाव्यवस्थेवर राष्ट्रवादाच्या प्रभावाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना (Introduction):

भारताचे परंपरागत परराष्ट्र धोरण हे गुटनिरपेक्षता (Non-Alignment) आणि सामरिक स्वायत्ततेवर आधारलेले होते. वसाहतकालीन अनुभवामुळे भारताने सार्वभौमत्व जपण्यावर भर दिला. मात्र, इंडो-पॅसिफिकमधील वाढत्या सामरिक स्पर्धा, विशेषतः चीनची आक्रमकता, यामुळे भारताला नव्या सामरिक सहकाऱ्यांची गरज भासू लागली आणि त्यातून क्वाडसारखी भागीदारी महत्त्वाची ठरली.

क्वाडची स्थापना :

१. अनौपचारिक सुरुवात (२००४): हिंद महासागरातील सुनामीनंतर भारत, अमेरिका, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया यांनी संयुक्त मदतकार्य केले.

२. कल्पना व प्राथमिक बैठक (२००७): जपानचे पंतप्रधान शिंजो अबे यांनी औपचारिक प्रस्ताव मांडून पहिली बैठक आयोजित केली.

३. पुनरुज्जीवन (२०१७): क्वाडची अधिकृत पुनर्स्थापना करण्यात आली.

संशोधन उद्दिष्टे (Research Objectives):

१. भारताच्या गुटनिरपेक्ष धोरणापासून इंडो-पॅसिफिककेंद्रित नव्या धोरणात्मक सहकारापर्यंत झालेल्या बदलाचे विश्लेषण.

२. इंडो-पॅसिफिक प्रदेशाचे भू-राजनीतिक महत्त्व अभ्यासणे.

३. क्वाडची स्थापना, उद्दिष्टे आणि कार्यपद्धतीचा अभ्यास.

४. भारताच्या सुरक्षात्मक, आर्थिक व राजनैतिक गरजांमुळे क्वाडमधील सहभागाचे विश्लेषण.

५. भारताचा क्वाडमधील सहभाग हा NAMपासून विचलन आहे की "बहुगुटीय-संतुलन" (Multi-Alignment) याचा अभ्यास.

६. भारताचा अमेरिका–चीन संतुलन धोरणाचा अभ्यास.

७. इंडो-पॅसिफिक धोरणाचा समुद्री सुरक्षा, प्रादेशिक स्थैर्य आणि भारताच्या स्वायत्ततेवर होणारा परिणाम.

८. क्वाडमुळे भारतासमोर निर्माण होणाऱ्या संधी व आव्हानांचे परीक्षण.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

या अभ्यासासाठी निवडलेली संशोधन पद्धती प्रामुख्याने गुणात्मक (Qualitative Research Method) आणि वर्णनात्मक विश्लेषणात्मक (Descriptive–Analytical Method) स्वरूपाची आहे. इंडो पॅसिफिक प्रदेशातील नव्याने बदलणारी सामरिक रचना, क्वाडचे उदय, अमेरिका चीन स्पर्धा आणि आशियाई राष्ट्रांचे धोरणात्मक संतुलन या सर्वांचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी विविध स्रोतांचा तुलनात्मक आणि सिद्धांतिक विश्लेषण करण्यात आला आहे. साहित्य सर्वेक्षण (Literature Review),धोरणात्मक भाष्यांचा अभ्यास,आशियाई देशांच्या परराष्ट्र धोरणांचे तुलनात्मक विश्लेषण, ऐतिहासिक व समकालीन दोन्ही प्रकारचे स्रोत वापरून माहिती संकलन

भारताचे पारंपरिक गुटनिरपेक्ष धोरण व शीतयुद्धोत्तर नव्या भागीदाऱ्या : एक विश्लेषण

भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा पाया स्वतंत्र भारताच्या उदयापासूनच गुटनिरपेक्षतेवर आधारित राहिला. शीतयुद्धातील दोन महासत्तांमधील संघर्षाच्या काळात भारताने कोणत्याही सामरिक गटाशी औपचारिकरीत्या न बांधता स्वायत्त परराष्ट्र धोरण अवलंबिले. यामागे महत्त्वाचे कारण म्हणजे दीर्घ वसाहतकालीन अनुभवामुळे सार्वभौमत्व, परराष्ट्रीय स्वायत्तता आणि निर्णयक्षमतेचे जतन हे भारताच्या धोरणात प्रमुख झाले. स्वातंत्र्यानंतर नव्याने राष्ट्रनिर्माणाच्या प्रक्रियेत भारताला कोणत्याही जागतिक शक्तीवर अवलंबून राहण्याचा धोका स्वीकारणे उचित वाटत नव्हते. त्यामुळे गुटनिरपेक्षता हे भारतासाठी केवळ तत्त्वनिष्ठ धोरण नव्हते, तर व्यवहार्य व राष्ट्रीय हितसाधक दृष्टिकोन होता.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारताची गुटनिरपेक्ष भूमिका कधीही कठोर किंवा निखळ तटस्थ नव्हती. ती परिस्थितीनुसार लवचिक राहिली. उदाहरणार्थ, 1970 च्या दशकात चीन–पाकिस्तान–अमेरिका या त्रिकोणीय समीकरणाने भारताच्या सुरक्षेवर परिणाम होण्याची शक्यता वाढली. या पार्श्वभूमीवर भारताने सोव्हिएत संघाशी घनिष्ठ सहकार्य विकसित केले. यानंतर 1980 च्या दशकात जागतिक राजकारणात होत असलेल्या बदलांना अनुसरून भारताने अमेरिकेसोबतही संबंध सुधारण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे गुटनिरपेक्षता म्हणजे कोणत्याही शक्तीपासून दूर राहणे नव्हे, तर राष्ट्रीय हितानुसार भागीदाऱ्या निर्माण करणे, समायोजन करणे आणि स्वायत्तता राखणे असा भारताचा दृष्टिकोन होता.

सोव्हिएत संघाच्या पतनानंतर जागतिक राजकारणात महत्त्वपूर्ण परिवर्तन झाले. एकध्रुवीय विश्वव्यवस्था उदयास आली आणि भारतानेही नव्या वास्तवांना अनुसरून परराष्ट्र धोरणाची पुनर्मांडणी केली. या काळात भारत-अमेरिका संबंध सामरिक आणि संरक्षण सहकाराकडे झुकू लागले. अमेरिका भारताच्या आर्थिक सुधारणांसाठी, तंत्रज्ञान सहकार्यासाठी आणि प्रादेशिक सुरक्षेसाठी महत्त्वाचा भागीदार म्हणून उदयास आली. त्याचवेळी भारताने रशियाशी ऐतिहासिक संबंध कायम ठेवत आर्थिक, तांत्रिक आणि संरक्षण क्षेत्रातील सहकार्य दृढ केले.

भारत, रशिया आणि चीन यांच्यातील त्रिपक्षीय संवादातून पुढे BRICS सारखे बहुपक्षीय व्यासपीठ विकसित झाले, ज्याने उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांच्या सामूहिक हितसंबंधांना दिशा दिली. परंतु 2000 नंतर चीनच्या सीमावर्ती भागातील आक्रमकता, हिंद-पॅसिफिकमधील लष्करी विस्तार आणि समुद्री दाव्यांनी भारतासमोर मोठे सामरिक आव्हान उभे केले. चीनकडून निर्माण होणाऱ्या धोक्यांच्या पार्श्वभूमीवर भारताचे अमेरिकेसोबतचे सहकार्य अधिक वेगाने वाढू लागले. संरक्षण तंत्रज्ञान, गुप्तचर सहकार्य, समुद्री सुरक्षा आणि इंडो-पॅसिफिक धोरण या क्षेत्रांत भारत-अमेरिका भागीदारी अधिक गाढ झाली.

या संपूर्ण प्रक्रियेवरून दिसून येते की भारताचे परराष्ट्र धोरण हे केवळ कोणत्याही गटापासून स्वतंत्र राहण्यावर आधारित नसून राष्ट्रीय सुरक्षेचे रक्षण, सामरिक स्वायत्तता आणि बहुपक्षीय संवाद ही त्याची प्रमुख तत्वे आहेत. शीतयुद्धोत्तर काळातील जागतिक घडामोडींना प्रतिसाद देताना भारताने आपल्या पारंपरिक गुटनिरपेक्ष धोरणाची लवचिकता कायम ठेवली आणि नव्या परिस्थितीनुसार विविध शक्तींशी संतुलित भागीदाऱ्या निर्माण केल्या.

इंडो-पॅसिफिक आणि क्वाड : नव्या सामरिक चौकटी

इंडो-पॅसिफिक हा सध्याच्या जागतिक राजकारणातील सर्वात महत्त्वाचा समुद्री भूभाग बनत चालला आहे. व्यापारमार्ग, ऊर्जा वाहतूक, सामरिक हालचाली आणि मोठ्या शक्तींमधील स्पर्धा यामुळे या प्रदेशाचे महत्त्व अभूतपूर्वरित्या वाढले आहे. गेल्या दशकात या प्रदेशाच्या सामरिक परिमाणांत आमूलाग्र बदल झाले असून, भारतासह अनेक देशांनी नव्या वास्तवाला अनुसरून

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

आपले परराष्ट्र धोरण पुनर्रचित केले आहे. या परिप्रेक्ष्यात **क्वाड** (भारत, अमेरिका, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया यांची चतुर्भुज युती) ही एक उदयोन्मुख सुरक्षा आणि सहकार्याची चौकट म्हणून पुढे आली आहे.

इंडो-पॅसिफिकचा उदय : नवी सामरिक संकल्पना

इंडो-पॅसिफिक प्रदेशाला "खुला, मुक्त आणि नियमाधारित समुद्री व्यवस्था" म्हणून परिभाषित करण्यामागे अनेक कारणे आहेत. सर्वप्रथम **चीनचा जलद नौदल विस्तार** आणि दक्षिण चीन समुद्रातील आक्रमक पावले हे अनेक देशांसाठी चिंतेचे कारण बनले आहे. याशिवाय समुद्री सार्वभौमत्वावर वाढत्या आव्हानांमुळे आणि महत्त्वपूर्ण व्यापार व ऊर्जा मार्गांवरील संभाव्य जोखमींमुळे या प्रदेशात नवीन सुरक्षा यंत्रणांची आवश्यकता निर्माण झाली. त्यामुळे इंडो-पॅसिफिक ही संकल्पना केवळ भौगोलिकच नसून एक व्यापक रणनीती बनली.

क्वाड : चार लोकशाहींचा सामरिक मंच

क्वाड ही चार प्रमुख लोकशाहींची एक अनौपचारिक परंतु महत्त्वाची संघटना आहे. तिच्या निर्मितीपासूनच दोन भिन्न दृष्टिकोन समोर आले टीका करणारे आणि समर्थन करणारे. टीकाकारांच्या मते, भारत या मंचात सक्रिय होत असल्याने तो पारंपरिक गुटनिरपेक्षतेपासून दूर जात आहे आणि चीनसोबतच्या तणावात वाढ होऊ शकते. परंतु समर्थकांचे मत वेगळे आहे. त्यांच्या मते, भारत जलद बदलणाऱ्या भू-राजकीय परिस्थितीला प्रतिसाद देत आहे. प्रादेशिक स्थैर्य, मुक्त व्यापारमार्ग आणि नियमाधारित आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था टिकवून ठेवण्यासाठी क्वाडसारख्या सहकार्ययंत्रणेची उपस्थिती आवश्यक आहे. भारतातील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे क्वाडला चीनविरोधी आघाडी म्हणून संबोधले जाऊ नये, तसेच इतर आशियाई देशांना या मंचाचे सकारात्मक महत्त्व पटवून देणे.

आशियाई देशांची प्रतिक्रिया : नवी गुटनिरपेक्षता

उदयास आलेल्या अमेरिका–चीन स्पर्धेच्या पृष्ठभूमीवर अनेक आशियाई देशांनी भारताप्रमाणेच "संतुलन धोरण" स्वीकारले आहे. अमेरिका किंवा चीन या दोन्हींपैकी कुणाच्याही बाजूने स्पष्ट झुकाव न दाखवता स्वायत्तता जपण्याचा प्रयत्न ते करत आहेत.

उदाहरणार्थ—

१. पाकिस्तानने १९५० नंतर हळूहळू अमेरिकेकडून चीनकडे झुकाव दाखविला.

२. फिलिपाईन्स आणि थायलंड या पारंपरिक अमेरिकी मित्रराष्ट्रांनीही चीनसोबत आर्थिक सहकार्य वाढविले.

३. दक्षिण कोरिया दोन्ही शक्तींशी संबंध संतुलित ठेवतो.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

४. आग्नेय आशियातील देश तर उघडपणे कोणत्याही एका बाजूला न झुकण्याची धोरणात्मक भूमिका घेतात.ही प्रवृत्ती म्हणजेच आशियातील "गुटनिरपेक्षतेचे नवे रूप".

अमेरिका–चीन स्पर्धा : शीतयुद्धापेक्षा वेगळी

अमेरिका–चीन स्पर्धा अनेक बाबतीत जुना शीतयुद्ध संघर्षापेक्षा भिन्न आहे. शीतयुद्धाचे केंद्र यूरोप होते; परंतु सध्याची स्पर्धा आशिया या भौगोलिक केंद्रातच घडत आहे. सोव्हिएत अर्थव्यवस्था जागतिक प्रणालीपासून वेगळी होती; उलट चीन ही आशियाच्या अर्थव्यवस्थेची प्रमुख कडी आहे. त्यामुळे अनेक देश चीनवर आर्थिकदृष्ट्या अवलंबून आहेत. शिवाय चीनचे भौगोलिक स्थान महत्त्वाचे आहे—तो आशियाच्या मध्यभागी असून अनेक देशांशी भूसीमा जोडतो. यामुळे आशियाई देशांना एका शक्तीशी स्पष्ट निष्ठा ठेवणे कठीण जाते.

आशियाई राष्ट्रवाद आणि चीनचा प्रभाव:

जरी चीन आर्थिक साहाय्य, विकास निधी आणि पायाभूत सुविधा पुरवून आशियात मजबूत स्थिती निर्माण करत असला, तरी हे देश चीनची वर्चस्ववादी धोरणे सहज स्वीकारत नाहीत. आशियातील राष्ट्रवाद आणि स्वायत्ततेची भावना अजूनही प्रभावी आहे. भारताने २०२० मधील सीमावादाच्या वेळी दाखविलेली ठाम भूमिका हे याचे उत्तम उदाहरण आहे. त्यामुळे चीनचा आर्थिक प्रभाव वाढत असला तरी त्याचा सामरिक आणि राजकीय वर्चस्वाला आशियाई राष्ट्रवाद ठामपणे आव्हान देत आहे.

क्वाडचे भविष्य : यशाच्या दोन प्रमुख अटी

इंडो-पॅसिफिक प्रदेशात उदयास आलेली चतुर्भुज सुरक्षा संवाद युती क्वाड (QUAD)आज केवळ सामरिक सहकार्याची चौकट नसून, प्रादेशिक स्थैर्याचा एक महत्त्वाचा स्तंभ बनण्याच्या दिशेने वाटचाल करत आहे. चीनच्या वाढत्या प्रभावाला संतुलित ठेवणे, समुद्री सुरक्षेचे रक्षण, मुक्त आणि खुले समुद्री मार्ग राखणे आणि आर्थिक-सामरिक भागीदारी वाढवणे ही या गटाची मुख्य उद्दिष्टे आहेत. तथापि, क्वाडला भविष्यात प्रभावी, दीर्घकालीन आणि परिणामकारक युती बनण्यासाठी काही मूलभूत अटी पूर्ण होणे अत्यावश्यक आहे. यापैकी चीनवरील आर्थिक अवलंबित्व कमी करणे आणि सुरक्षा व राजकीय आश्वासनाची मजबूत पायाभरणी करणे या दोन अटी सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण आहेत.

१. चीनवरील आर्थिक अवलंबित्व कमी करणे

क्वाड देशांच्या अर्थव्यवस्था विविध पातळ्यांवर चीनशी जोडलेल्या आहेत कच्चा माल, उत्पादन, इलेक्ट्रॉनिक्स, औषधनिर्मिती आणि तंत्रज्ञान यांसारख्या क्षेत्रांत विशेष अवलंबित्व दिसून येते. अशा परिस्थितीत चीनविरोधी धोरण

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

आखताना किंवा सामरिक निर्णय घेताना आर्थिक दडपण निर्माण होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे क्वाडच्या भविष्यकालीन यशासाठी खालील उपक्रमांना प्राधान्य देणे आवश्यक ठरते:

१. पर्यायी बाजारपेठांचा शोध : दक्षिण-पूर्व आशिया, आफ्रिका, लॅटिन अमेरिका या प्रदेशांमध्ये नवीन व्यापार-संधी विकसित करण्याची गरज आहे.

२. गुंतवणूक वाढवणे : परस्परांच्या बाजारपेठांमध्ये गुंतवणूक वाढवून आर्थिक जाळे मजबूत करता येईल. भारत, जपान आणि अमेरिका या तिन्ही देशांमधील तंत्रज्ञान, ऊर्जा आणि पायाभूत क्षेत्रात मोठी क्षमता आहे.

३. पुरवठा साखळीची विविधता (Supply Chain Diversification) : 'चीन + 1' धोरणाच्या माध्यमातून पर्यायी उत्पादन केंद्रे निर्माण करणे ही अनिवार्य गरज आहे. या उपायांमुळे क्वाड देश चीनवरील अवलंबित्व हळूहळू कमी करून स्वायत्त आर्थिक व सामरिक धोरणे राबवू शकतील.

२. सुरक्षा आणि राजकीय आश्वासन पुरविणे

इंडो-पॅसिफिक हा आज जगातील सर्वात गतिमान आणि तणावग्रस्त प्रदेश मानला जातो. सागरी सीमा वाद, संसाधनांची स्पर्धा, सैन्याची वाढ आणि चीनची आक्रमक भुमिका या सर्व घटकांमुळे प्रादेशिक स्थैर्य धोक्यात येत आहे. क्वाडची विश्वसनीयता टिकवून ठेवण्यासाठी आणि सदस्य देश तसेच भागीदार राष्ट्रांना आश्वस्त करण्यासाठी खालील बाबी महत्त्वाच्या ठरतात:

1. प्रादेशिक स्थैर्याची हमी : सामूहिक नौदल सराव, गुप्तचर माहितीची देवाणघेवाण, सायबर सुरक्षा सहकार्य आणि आपत्कालीन परिस्थितीत परस्पर मदत ही स्थैर्याची प्रमुख साधने आहेत.
2. आर्थिक समर्थन : लहान व मध्यम इंडो-पॅसिफिक देशांना पायाभूत सुविधा, तंत्रज्ञान, आरोग्य आणि शिक्षण क्षेत्रांमध्ये मदत देऊन क्वाड आपली सकारात्मक प्रतिमा निर्माण करू शकतो.
3. धोरणात्मक विश्वास निर्माण करणे : सदस्य राष्ट्रांनी परस्परांबद्दल पारदर्शक व समन्वयात्मक धोरण ठेवणे महत्त्वाचे आहे. विश्वासाचे वातावरण तयार झाल्याशिवाय कोणतीही सुरक्षा आघाडी टिकू शकत नाही.

निष्कर्ष (Conclusion):

भारताचे इंडो-पॅसिफिक धोरण आणि क्वाडमधील सहभाग हा गुटनिरपेक्षतेपासून पूर्णपणे दूर जाणारा नाही; उलट तो राष्ट्रीय हितावर आधारित लवचिक आणि बहुपक्षीय संतुलन धोरण आहे. चीनची वाढ, आशियातील राष्ट्रवाद आणि अमेरिका–चीन स्पर्धा या बदलत्या भू-राजनीतिक परिस्थितीत भारताने स्वतःच्या सुरक्षेसाठी आणि आर्थिक हितसंबंधांसाठी नव्या

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भागीदाऱ्या शोधणे आवश्यक झाले आहे. क्वाडचे भविष्य हे आर्थिक आणि सुरक्षा पातळीवरील पर्यायी व्यवस्थांवर अवलंबून राहील.

संदर्भ (References):

1. *Brewster, D. (2021). India and the Indo-Pacific: A New Era of Strategic Relations. Routledge.*
2. *Mohan, C. R. (2019). Modi's World: Expanding India's Sphere of Influence. HarperCollins.*
3. *Pant, H. V., & Joshi, Y. (2020). The US–China Rivalry and India's Strategic Choices. Journal of Strategic Studies, 43(4).*
4. *Smith, S. (2021). "The Quad and the Future of Asian Security." Asia-Pacific Security Review, 12(3).*
5. *Roy, M. S. (2022). India's Foreign Policy: Continuity and Change. Oxford University Press.*
6. *Ministry of External Affairs, Government of India. (2023). India and the Indo-Pacific: Policy Framework. New Delhi.*

Cite This Article:

***डॉ. नन्नावरे सं. पुं.* (2025).** *भारत, इंडो-पॅसिफिक प्रदेश आणि क्वाड : पारंपरिक गुटनिरपेक्ष धोरणापासून बदलणारा प्रवास.*

In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI), pp. 120–126.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारताची मुक्त व्यापाराविषयी भूमिका : ऐतिहासिक विश्लेषण

*** प्रा. लगड सुरेखा रामदास,**

* रा. ब. नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर, इतिहास विभाग.

गोषवारा :

या संशोधनात भारताच्या मुक्त व्यापार धोरणाचा ऐतिहासिक, आर्थिक आणि धोरणात्मक दृष्टीने सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. जागतिकीकरणाच्या युगात मुक्त व्यापार म्हणजे वस्तू, सेवा आणि भांडवलाचा मुक्त प्रवाह सुलभ करण्याची प्रक्रिया असून, त्याद्वारे देश आर्थिक विकास साधतात. स्वातंत्र्यानंतर भारताने संरक्षणवादी धोरण अवलंबले, परंतु १९९१ नंतरच्या आर्थिक उदारीकरणाने भारताचे व्यापार दृष्टिकोन बदलले. या परिवर्तनामुळे भारताने अनेक द्विपक्षीय आणि प्रादेशिक मुक्त व्यापार करार केले, ज्यामुळे निर्यात-आयात वाढली, परकीय गुंतवणूक प्रवाह वाढला. आणि भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक बाजाराशी जोडली गेली.

संशोधनाचा प्रमुख उद्देश भारताच्या मुक्त व्यापार धोरणातील संधी आणि आव्हानांचे विश्लेषण करणे हा आहे. या अभ्यासात असे निदर्शनास आले की, मुक्त व्यापारामुळे भारताच्या निर्यातीला नवीन बाजारपेठा मिळाल्या, परंतु स्थानिक उद्योगांवर परकीय स्पर्धेचा दबावही वाढला. काही क्षेत्रांमध्ये व्यापार तुटवडा आणि रोजगारातील अस्थैर्य दिसून येते. तथापि, योग्य धोरणात्मक उपाययोजना आणि पायाभूत सुधारणा केल्यास मुक्त व्यापार भारताच्या सर्वांगीण विकासासाठी उपयुक्त ठरू शकतो.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना:

जागतिकीकरणाच्या या युगात जगातील सर्व अर्थव्यवस्था परस्परावलंबी झाल्या आहेत. व्यापार हा केवळ वस्तूंच्या देवाणघेवाणी पुरता मर्यादित न राहता, तो आता गुंतवणूक, सेवा, तंत्रज्ञान हस्तांतरण, आणि रोजगार निर्मिती पर्यंत पोहोचला आहे. दोन किंवा अधिक राष्ट्रांमधील आयात आणि निर्यात कर कमी करणारा करार मुक्त व्यापार करार म्हणून ओळखला जातो. या परिप्रेक्ष्यात “मुक्त व्यापार” ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची ठरते. मुक्त व्यापार म्हणजे देशांमधील व्यापार व्यवहारांवर असणारे टॅरिफ, शुल्क, आणि प्रतिबंध हटवून वस्तू, सेवा आणि भांडवलाचा स्वच्छ प्रवाह सुलभ करणे. आंतरराष्ट्रीय सीमा

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

ओलांडून व्यापार मुक्त व्यापार करार (FTA) द्वारे होऊ शकतो ज्यामध्ये सरकारी शुल्क, कोटा किंवा अनुदानांवर फारसे किंवा कोणतेही बंधन नाही.

भारताची मुक्त व्यापारावरील भूमिका गेल्या सात दशकांत महत्त्वपूर्णरीत्या विकसित झाली आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने संरक्षणवादी (Protectionist) धोरण स्वीकारले होते. स्थानिक उद्योगांचे संरक्षण आणि स्वावलंबन हे त्यावेळचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. परंतु १९९१ नंतरच्या आर्थिक उदारीकरणाने भारताच्या व्यापार धोरणात आमूलाग्र बदल घडवून आणला."लिबरलायझेशन,प्रायव्हेटायझेशन आणि ग्लोबलायझेशन" या त्रिसूत्रीमुळे भारताने आंतरराष्ट्रीय बाजारात सक्रिय सहभाग घेतला.

जागतिकीकरण आणि परस्परावलंबनाच्या युगात, मुक्त व्यापार करार (FTA) आर्थिक वाढीला चालना देण्यासाठी, राजनैतिक संबंधांना चालना देण्यासाठी आणि जागतिक व्यापार नेटवर्क मजबूत करण्यासाठी एक शक्तिशाली साधन म्हणून उदयास आले आहेत. जागतिक उत्पादन आणि सेवा केंद्र बनण्याच्या आकांक्षा असलेल्या वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थेसाठी, मुक्त व्यापार करार (FTA) संधी आणि आव्हाने दोन्ही सादर करतात. महामारीनंतर आणि बदलत्या भू-राजकीय गतिमानतेमध्ये देश आपल्या व्यापार धोरणांचे पुनर्मूल्यांकन करत असताना, भारताच्या आर्थिक भविष्यात मुक्त व्यापार करार (FTA) ची भूमिका वाढत्या महत्त्वाचा विषय आहे.

मुक्त व्यापार करार हे दोन किंवा अधिक देशांमधील आंतरराष्ट्रीय करार आहेत. ज्यांचा उद्देश टॅरिफ, आयात कोटा आणि निर्यात निर्बंध यांसारखे व्यापार अडथळे कमी करणे किंवा दूर करणे आहे. हे करार द्विपक्षीय (दोन देशांमधील) किंवा बहुपक्षीय (अनेक देशांमधील) असू शकतात. आणि ते बहुतेकदा वस्तू, सेवा, गुंतवणूक, बौद्धिक संपदा आणि ई-कॉमर्सचा समावेश करतात. या ठिकाणी आपण भारताच्या मुक्त व्यापार धोरणाचा ऐतिहासिक, आर्थिक आणि धोरणात्मक संदर्भात अभ्यास करणार आहोत. या अभ्यासाचा उद्देश केवळ भारताची भूमिका समजावून घेणे नसून, त्या भूमिकेमुळे निर्माण झालेल्या संधी व आव्हानांचे शास्त्रीय विश्लेषण करणे देखील महत्वाचे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

१. भारताच्या मुक्त व्यापार धोरणाचा ऐतिहासिक विकास व त्यातील प्रमुख टप्पे स्पष्ट करणे
२. भारताने केलेल्या मुक्त व्यापार करारांचा (Free Trade Agreements - FTAs) निर्यात, आयात व उद्योग विकासावर झालेला परिणाम तपासणे.
३. मुक्त व्यापार धोरणामुळे निर्माण झालेल्या आर्थिक संधी आणि सामाजिक आव्हानांचे विश्लेषण करणे.
४. भविष्यात भारतासाठी उपयुक्त ठरतील अशा धोरणात्मक शिफारसी सुचवणे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संशोधनाची गृहीतके

१. भारताच्या मुक्त व्यापार करारांमुळे देशाची निर्यात वाढली आहे.

२. मुक्त व्यापार धोरणामुळे स्थानिक उद्योगांना स्पर्धात्मक दबावाचा सामना करावा लागत आहे.

३. भारताच्या मुक्त व्यापार धोरणात अजूनही संतुलित दृष्टिकोनाची गरज आहे, ज्यामुळे आर्थिक विकास अधिक व्यापक होईल.

४. मुक्त व्यापार धोरणामुळे भारताच्या जागतिक व्यापारातील सहभागात वाढ झाली आहे.

५. योग्य धोरणात्मक सुधारणा केल्यास भारत जागतिक मूल्यसाखळ्यांमध्ये (Global Value Chains) अधिक प्रभावीपणे सहभागी होऊ शकतो.

भारताचे मुक्त व्यापार धोरणाची ऐतिहासिक व धोरणात्मक पार्श्वभूमी:

स्वातंत्र्यानंतर भारताने समाजवादी दृष्टिकोन स्वीकारला. नियोजन आयोग, सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूक, आणि परकीय व्यापार नियंत्रण ही धोरणात्मक तत्त्वे होती. त्यानुसार भारताने आयात-प्रतिस्थापन (Import Substitution) धोरण स्वीकारले. यामुळे परदेशी वस्तूंवर शुल्क, आयात परवाने आणि नियंत्रण लागू करण्यात आले. परंतु १९८० च्या दशकाच्या अखेरीस भारतीय अर्थव्यवस्था मंदावली. चालू खात्यात तूट, परकीय चलनाचा तुटवडा, आणि वाढता कर्जभार यामुळे भारताला आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीकडून (IMF) कर्ज घ्यावे लागले. यानंतर १९९१ मध्ये डॉ. मनमोहन सिंग यांनी आर्थिक उदारीकरणाची घोषणा केली. यानंतर भारताने हळूहळू मुक्त व्यापाराकडे वाटचाल सुरू केली.

१९९५ मध्ये भारत विश्व व्यापार संघटनेचा (WTO) सदस्य झाला. यामुळे व्यापार नियमांचे उदारीकरण, बौद्धिक संपदा हक्क, आणि सेवा व्यापार या क्षेत्रात भारताने सक्रिय भूमिका घेतली. त्यानंतर भारताने अनेक द्विपक्षीय (Bilateral) आणि प्रादेशिक (Regional) मुक्त व्यापार करार केले. यामध्ये भारत-सिंगापूर CECA (2005), भारत-जपान CEPA (2011), भारत-दक्षिण कोरिया CEPA (2010), भारत-ASEAN FTA (2009) यांचा समावेश आहे.

भारतातील मुक्त व्यापाराचे आर्थिक परिणाम:

मुक्त व्यापारामुळे भारतीय निर्यातीला नवे बाजार मिळाले. माहिती-तंत्रज्ञान, औषध निर्मिती, आणि सेवा क्षेत्राने जागतिक बाजारात ठसा उमटवला. “मेक इन इंडिया”, “स्टार्ट-अप इंडिया” यांसारख्या कार्यक्रमांनी उत्पादन क्षेत्राला प्रोत्साहन मिळाले, तसेच मुक्त व्यापाराचे काही नकारात्मक परिणामही दिसून आले. काही स्थानिक उद्योगांना परदेशी वस्तूंच्या स्पर्धेत टिकणे अवघड गेले. विशेषतः लघु व मध्यम उद्योगांवर आयात वाढीचा परिणाम झाला. कृषी क्षेत्रात परदेशी उत्पादनांच्या आयातीमुळे दर कपात झाली. भारताचा व्यापार तुटवडा (Trade Deficit) सातत्याने वाढत राहिला. उदाहरणार्थ, भारत-

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

चीन व्यापार संबंधांमध्ये भारताचा तुटवडा मोठा आहे. २०२३ मध्ये भारताने चीनकडून सुमारे १०० अब्ज डॉलरची आयात केली, तर निर्यात केवळ १५ अब्ज डॉलर इतकी होती. तरीही मुक्त व्यापाराने गुंतवणूक प्रवाह वाढवला आहे. FDI (Foreign Direct Investment) मध्ये मोठी वाढ झाली आहे IT, सेवा, आणि वाहन उद्योगात भारताने प्रगती केली आहे मुक्त व्यापारामुळे स्पर्धात्मकता वाढल्याने उत्पादन क्षमतेतही सुधारणा झाली

जागतिक व्यापारा संदर्भात भारताची भूमिका:

भारताचे मुक्त व्यापार धोरण हे "संरक्षणवाद" आणि "उदारीकरण" यांच्यातील संतुलन साधणारे आहे. WTO च्या नियमांनुसार भारत विकसनशील देशांच्या हितांचे प्रतिनिधित्व करतो. भारताने कृषी सबसिडी, औषध निर्मितीतील पेटंट हक्क, आणि सेवा क्षेत्रातील कामगार स्थलांतर या विषयांवर विकसनशील देशांच्या बाजूने ठाम भूमिका घेतली आहे. भारतीय सरकारने अलीकडे "आत्मनिर्भर भारत" धोरण राबवले, ज्यामध्ये "मुक्त पण स्वावलंबी" असा दृष्टिकोन दिसतो. म्हणजेच, भारत जागतिक व्यापारात सहभाग ठेवत असतानाच स्थानिक उत्पादन व उद्योगांचे संरक्षण करतो.

भारत एफटीए मध्ये सहभागी होण्याची कारणे:

१. बाजारपेठेतील प्रवेश

एफटीए मुळे भारतीय वस्तू आणि सेवांसाठी नवीन बाजारपेठा खुल्या होतात, विशेषतः कापड, औषध निर्माण, आयटी सेवा आणि शेती यासारख्या उच्च मागणी असलेल्या क्षेत्रांमध्ये.

२. व्यापार विविधीकरण

एफटीए मुळे भारताला काही पारंपारिक बाजारपेठांवरील (जसे की अमेरिका किंवा मध्य पूर्व) अवलंबित्व कमी करण्यास मदत होते, ज्यामुळे भू-राजकीय जोखीम किंवा आर्थिक मंदीपासून बचाव होतो.

३. गुंतवणूक आकर्षण

उदार व्यापार वातावरणामुळे अनेकदा थेट परकीय गुंतवणूक (FDI) वाढते, विशेषतः जेव्हा FTA मध्ये गुंतवणूक संरक्षण कलमे समाविष्ट असतात.

४. धोरणात्मक युती मजबूत करणे

एफटीए राजनैतिक आणि धोरणात्मक हेतू देखील पूर्ण करतात, भारताला प्रमुख आर्थिक शक्तींशी जोडतात. आणि चीनसारख्या प्रतिस्पर्ध्यांच्या प्रभावाचे प्रतिसंतुलन साधतात.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

मुक्त व्यापारातील संधी व आव्हाने:

संधी:

१. निर्यात वृद्धी – मुक्त व्यापारामुळे भारताला नवे बाजार उपलब्ध झाले आहेत, विशेषतः दक्षिण-पूर्व आशियाई देशांमध्ये.

२. तंत्रज्ञान हस्तांतरण – परकीय गुंतवणुकीमुळे भारतीय उद्योगांना नवे तंत्रज्ञान प्राप्त झाले.

३. रोजगारनिर्मिती – सेवा क्षेत्र, IT, आणि उत्पादन क्षेत्रात रोजगार संधी वाढल्या.

४. जागतिक मूल्यसाखळीतील सहभाग – भारत अनेक उत्पादन क्षेत्रांत जागतिक पुरवठा साखळीचा भाग बनला आहे.

आव्हाने:

१. व्यापार तुटवडा – आयात वाढल्याने व्यापार तुटवडा वाढतो आह.

२. स्थानिक उद्योगांवरील दबाव – लघु उद्योगांना परकीय स्पर्धेमुळे अडचणी.

३. कृषी क्षेत्रावर परिणाम – स्वस्त परकीय उत्पादनांमुळे शेतकऱ्यांना आर्थिक नुकसान.

४. धोरणात्मक असमतोल – भारताचे व्यापार करार काही क्षेत्रांपुरते मर्यादित आहेत; सर्वसमावेशक धोरणाचा अभाव आहे.

मुक्त व्यापार कराराचे महत्त्व:

१. एफटीए सदस्य राष्ट्रांमधील कंपन्यांना त्यांच्या संसाधनांचा सर्वोत्तम वापर करणाऱ्या उत्पादनांच्या उत्पादन आणि विपणनावर लक्ष केंद्रित करण्यास प्रोत्साहित करतात, तर इतर कंपन्या अशा वस्तू आयात करतात ज्या देशात शोधणे कठीण आहे किंवा उपलब्ध नाही.

२. एफटीए मुळे जागतिक स्तरावर व्यापार होणाऱ्या वस्तूंचे उत्पादन आणि वापर वाढतो कारण ते प्रत्येक देशाला कमी किमतीत विशिष्ट वस्तूंचा संच तयार करण्यास सक्षम करतात.

३. एफटीए मुळे देशांतर्गत उत्पादन आणि परदेशी व्यापार एकत्र करणे सोपे होते, ज्यामुळे आर्थिक वाढीला चालना मिळते.

४. एफटीए खर्च कमी करून आणि अधिक कंपन्यांसाठी सीमापार व्यवसाय व्यवहार सुलभ करून पुरवठा साखळी विविधीकरणात योगदान देतात.

५. ग्राहकांच्या दृष्टिकोनातून, मुक्त व्यापार करार (FTA) दोन्ही देशांच्या ग्राहकांना उत्पादनांची विविधता आणि परवडणारी क्षमता वाढवून फायदेशीर ठरतील.

६. राष्ट्रांमधील संबंध मजबूत करण्यासाठी मुक्त व्यापार करार (FTA) महत्त्वाचे आहेत.

७. एफटीए थेट परकीय गुंतवणुकीला (एफडीआय) प्रोत्साहन देतात, ज्यामुळे भांडवलाचा प्रवाह आणि नोकऱ्यांच्य विकासाला चालना मिळते.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

शिफारसी:

१. भारताने व्यापार करार करताना क्षेत्रवार परिणामाचा सखोल अभ्यास करावा.

२. स्थानिक उद्योगांना जागतिक स्पर्धेसाठी तयार करण्यासाठी तंत्रज्ञान-उन्नती, पायाभूत सुविधा आणि प्रशिक्षण वाढवावे.

३. "मेक इन इंडिया" आणि "आत्मनिर्भर भारत" धोरणांमध्ये मुक्त व्यापाराचा संतुलित समावेश करावा

४. WTO सारख्या आंतरराष्ट्रीय मंचांवर भारताने विकसनशील देशांच्या हिताचे ठोस प्रतिनिधित्व सुरू ठेवावे.

५. कृषी, MSME आणि सेवा क्षेत्रासाठी विशेष संरक्षण यंत्रणा विकसित करावी.

६. भविष्यातील मुक्त व्यापार करार अधिक संतुलित आणि परस्पर हितकारी असावेत.

निष्कर्ष:

भारताचे मुक्त व्यापार धोरण हे केवळ आर्थिक गरज नसून, एक धोरणात्मक आवश्यकता बनले आहे. जागतिक अर्थव्यवस्थेत भारताचे स्थान मजबूत करण्यासाठी व्यापार उदारीकरण आवश्यक आहे. परंतु या प्रक्रियेत स्थानिक उद्योग, शेतकरी, आणि कामगार वर्ग यांचे संरक्षण तितकेच महत्त्वाचे आहे. भारताची भूमिका ही संतुलित, विवेकी आणि धोरणनिष्ठ असावी ना पूर्ण संरक्षणवादी, ना पूर्ण उदार. भविष्यात "मुक्त व्यापार" हा भारतासाठी केवळ व्यापाराचा विषय न राहता, तो राष्ट्रीय विकास, सामाजिक समता आणि तंत्रज्ञानात्मक प्रगतीचा प्रमुख साधन होईल, असा विश्वास व्यक्त करता येतो.

इंग्रजी संदर्भ ग्रंथ :

1. *Dr. Manmohan Singh,* Economic Reforms of 1991: A Historical Perspective*, Economic and Political Weekly, Vol. 26, No. 35, 1991*
2. *भारताचा पहिला पंचवार्षिक आराखडा (Planning Commission, 1951).*
3. *आर्थिक उदारीकरणाचे धोरण, वित्त मंत्रालय अहवाल, 1991.*
4. *WTO सदस्यत्व, Ministry of Commerce, Government of India, 1995.*

मराठी संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ. गोखले, एस. एन. 'भारतीय अर्थव्यवस्था आणि उदारीकरण'. पुणे: निराली प्रकाशन, २०१९.
२. डॉ. पाटील, एम. व्ही. 'जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था'. नागपूर: विद्याभारती प्रकाशन,
३. डॉ. देशमुख, ए. बी. 'भारताची परकीय व्यापार धोरणे : एक अभ्यास'. मुंबई : विद्याप्रकाशन,
४. डॉ. कदम, एस. आर. 'भारताचा आर्थिक विकास आणि जागतिक व्यापार'. पुणे: सुवर्ण प्रकाशन,

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

५. *शिंदे राजेंद्र, 'उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरण' (एल.पी.जी. धोरणे), औरंगाबाद : महाराष्ट्र ग्रंथनिर्मिती मंडळ, २०१६.*

६. *डॉ. जोशी एस. डी. 'भारतीय परराष्ट्र धोरण आणि आर्थिक संबंध', मुंबई: हिमालय प्रकाशन, २०१५.*

७. *पाटील जयश्री, 'आर्थिक सुधारणांचा भारताच्या परकीय व्यापारावर परिणाम' सोलापूर : प्रगती प्रकाशन,*

८. *सावंत डी. व्ही. 'भारतीय अर्थव्यवस्था: वर्तमान प्रवाह आणि आव्हाने', पुणे: नूतन प्रकाशन, २०१९.*

९. *डॉ. कुलकर्णी एस. पी. 'भारत आणि WTO: एक समीक्षात्मक अभ्यास' कोल्हापूर: श्री प्रकाशन,*

१०. *महाजन, संजय. 'भारताचे जागतिकीकरणातील स्थान'. नाशिक : प्रगती प्रकाशन, २०१८.*

Cite This Article:

***प्रा. लगड सु. रा.* (2025).** *भारताची मुक्त व्यापाराविषयी भूमिका : ऐतिहासिक विश्लेषण प्रवास.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 127–133.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारत - रशिया संबंध

*** डॉ. चांगुणा विठ्ठल कदम,**

* बी. डी. काळे महाविद्यालय, घोडेगाव, ता. आंबेगाव, जि. पुणे.

गोषवारा :

भारत हा दक्षिण आशियातील एक मोठा देश आहे. जो जगातील सातव्या क्रमांकाचा सर्वात मोठा देश आहे. हा देश एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष आणि लोकशाही प्रजासत्ताक आहे. ज्याला हजारो वर्षांचा समृद्ध इतिहास लाभलेला आहे. भारताच्या उत्तरेकडे असलेले एक सामर्थ्यशाली साम्यवादी राष्ट्र व क्षेत्रफळानुसार जगातील सर्वात मोठा देश म्हणून रशिया या राष्ट्राची गणना केली जाते. रशियाचे अधिकृत नाव 'युनियन ऑफ सोव्हिएत सोशालिस्ट रिपब्लिकन' सामान्यतः रशिया किंवा क्रांतीनंतर सोव्हिएत युनियन असाही त्याचा उल्लेख केला जातो. जगाच्या एकूण भूभागाच्या क्षेत्रफळापैकी सुमारे एक सप्तमांश क्षेत्र रशियाने व्यापलेले आहे. क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने रशिया हा चीनच्या दुपटीपेक्षा मोठा, अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांपेक्षा अडीच पटीने तर भारताच्या सातपट मोठा आहे.

रशिया हा भारताचा दीर्घकाळ आणि विश्वासार्ह भागीदार आहे. भारत आणि रशिया यांच्यातील राजनैतिक संबंध भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वीच सुरू झाले होते. दोन्ही देशांच्या समान भूराजकीय आणि धोरणात्मक उद्दिष्टांनी त्यांच्या संबंधांचा पाया रचला. भारत आणि रशियामध्ये शस्त्रास्त्रांवर अवलंबून असलेले संबंध, बहुध्रुवीय आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था स्थापित करण्याचे समान ध्येय, धोकादायक शेजाऱ्यांविरुद्ध संतुलन साधण्याची इच्छा, अमेरिकेवरील सततचा अविश्वास या चार घटकांनी भारताचे रशियाशी असलेले संबंध जोडले गेले आहेत. विशेषतः चीन आणि पाकिस्तानच्या धोक्याचा सामना करणे 1960 आणि 1970 च्या दशकात महत्त्वाचे होते. अमेरिकेने पाकिस्तानला दिलेल्या पाठिंब्यामुळे आणि चीनशी असलेल्या संबंधांमुळे चीन आणि पाकिस्तानच्या वाढत्या धोक्याला प्रतिसाद म्हणून भारताने सोव्हिएत युनियनशी धोरणात्मक मैत्री करण्याचा विचार केला. भारत आणि रशियाचे संबंध दोन्ही देशांसाठी खूप महत्त्वाचे आहेत. या संबंधांच्या क्षेत्रात परस्पर लाभाचे सर्व महत्त्वाचे मुद्दे येतात. मग ते ऊर्जा व्यापार असो, तंत्रज्ञानाचा संयुक्त विकास असो किंवा रणनितीक हितसंबंध असोत. प्रगत तंत्रज्ञान पुरवठ्याबाबत बोलायचे झाल्यास रशिया अद्यापही भारताशी सर्वाधिक उदारपणे वागणारा देश आहे. एकूणच भारत आणि रशियाचे संबंध जागतिक व्यवस्थेच्या संरक्षणासाठी खूप महत्त्वाचे आहेत.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारत रशिया संबंधांचा विचार करता सुमारे 550 वर्षांची परंपरा त्याला लाभल्याचे दिसून येते. भारताला भेट देणारा पहिला रशियन प्रवासी अफनासी निकितीन यांनी इसवी सन १४७२ मध्ये भारताच्या भूमीवर पहिल्यांदा पाय ठेवला. भारतातील पूर्वाश्रमीच्या चोल - चंपावती नगरीमध्ये म्हणजे आजच्या रेवदंडा बंदरात प्रवेश केला. त्यांनी पाचशे वर्षांपूर्वीच्या भारतातील राजकीय आणि सामाजिक परिस्थितीचे अत्यंत विलोभनीय असे सविस्तर वर्णन लिहून ठेवले आहे. त्यातून त्यांनी भारताबद्दल नितांत आदर व्यक्त केला आहे. भारत रशिया संबंधांचा परराष्ट्र धोरणाच्या अनुषंगाने विचार करता, स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून ते स्वातंत्र्योत्तर कालखंडानंतरही उभय देशात मैत्रीपूर्ण संबंध आपणास पहावयास मिळतात. प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अनुषंगाने परराष्ट्र धोरणाचे सैद्धांतिक अधिष्ठान, स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारत रशिया संबंध, स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारत - रशिया संबंधांची मांडणी केलेली आहे.

बीजशब्द - *परराष्ट्र धोरण सैद्धांतिक अधिष्ठान, स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारत-रशिया संबंध, स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारत-रशिया संबंध*

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :

१) परराष्ट्र धोरणाचे सैद्धांतिक अधिष्ठान अभ्यासणे.

२) स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारत - रशिया संबंधांचा ऊहापोह करणे.

३) स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारत - रशिया संबंध अभ्यासणे.

गृहीतके :

१) भारत आणि रशिया संबंधांचा इतिहास दीर्घ आणि बहुआयामी आहे.

२) स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारत - रशिया संबंध सौहार्दपूर्ण दिसून येतात.

३) स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारत - रशिया संबंध व्यापक पातळीवर दिसून येतात.

संशोधनपद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

परराष्ट्र धोरण - सैद्धांतिक अधिष्ठान :

15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने आपले परराष्ट्रीय धोरण आखण्यास सुरुवात केली. कारण वसाहतवादी राजवटीत भारताचे परराष्ट्रीय धोरण इंग्रज आपले हित सुरक्षित ठेवण्याच्या हेतूने आखत असत. इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून मुक्त होण्यासाठी भारतीयांनी जी स्वातंत्र्य चळवळ उभी केली, त्या चळवळीचा ऐतिहासिक वारसा

व भारतीय संस्कृतीचा ठसा स्वातंत्र्यानंतरच्या भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर पडलेला दिसून येतो. याशिवाय इंग्रजांच्या काळातील भारतीय प्रतिनिधींनी विशेषतः पंडित नेहरूंनी परराष्ट्र धोरणासंबंधी घेतलेले निर्णय व सिद्धांताचा परराष्ट्र धोरण आखाताना विचार करण्यात आला. स्वातंत्र्यानंतर भारत संयुक्त राष्ट्रसंघाचा सभासद बनला. संयुक्त राष्ट्राच्या शांतता या संकल्पनेवर भारताचा पूर्ण विश्वास असून जगातील सर्वच राष्ट्रांबरोबर भारताने मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करण्यावर भर देण्याचे वेळोवेळी जाहीर केलेले आहे.

परराष्ट्रीय धोरण म्हणजे एका राष्ट्राने दुसऱ्या राष्ट्राशी केलेला व्यवहार किंवा वर्तन होय. परराष्ट्रीय धोरणाची आखणी करताना प्रत्येक राष्ट्र आपल्या वैयक्तिक हितसंबंधांच्या हिताच्या दृष्टीने आखणी करत असते. परराष्ट्रीय धोरणाबाबत चार्लस मार्शल असे म्हणतात की, "परराष्ट्रीय धोरण म्हणजे राज्यसत्तेने आपल्या क्षेत्राबाहेरील परिस्थितीला प्रभावित करण्यासाठी केलेल्या कृतीचा क्रम होय."१ तर कार्ल मार्क्स यांच्या मते परराष्ट्रीय धोरण म्हणजे विरोध, विकास व दबलेल्या आर्थिक प्रवाहाचा अविष्कार असतो.

आजच्या युगातील जागतिक व्यवस्था सर्व राज्यांना परस्परांशी संबंध ठेवण्यास बाध्य करीत असते. आज जगात कोणतेही राष्ट्र स्वयंपूर्ण नाही. पृथक राहून कोणतेही राष्ट्र आपला विकास घडवून आणू शकत नाही. सर्व राष्ट्रांना परस्परांशी सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय इत्यादी प्रकारचे संबंध ठेवावे लागतात. प्रत्येक राष्ट्राला त्यांच्या परराष्ट्र धोरणामुळे एक निश्चित दिशा प्राप्त होऊन त्यानुसार उद्दिष्टे साध्य करता येतात. याशिवाय "राज्याच्या कृतीची स्वहितासाठी जुळवणी करून घेणे हा परराष्ट्र धोरणाचा उद्देश असतो असे मत जॉर्ज मॉडेल्स्की व्यक्त करतात."२ नॉर्मन हिल यांच्या मते, "राष्ट्रीय हित हे परराष्ट्र धोरणाचे प्रारंभस्थान आहे."३

अलिप्तता हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे मूलभूत तत्व मानले जाते. पंडित नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणातील सर्वात महत्त्वाचा व परिणामकारक घटक म्हणून अलिप्ततेच्या धोरणाचा उल्लेख केला जातो. अलिप्ततावाद हा शब्दप्रयोग नेहरुंच्या काळात परराष्ट्र व्यवहार पाहणारे व्ही. के. कृष्णमेनन यांनी प्रथम केला होता. विशेषतः भारताने अलिप्ततावादाचे धोरण जाहीर केल्यानंतर पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंतांनी या धोरणास तटस्थता, हस्तक्षेपविरहित धोरण असे संबोधण्यास सुरुवात केली. त्यावेळी पंडित नेहरूंनी भारताच्या अलिप्ततेच्या धोरणाचे स्पष्टीकरण करताना विशद केले की, "By non-alignment,I mean, non- alignment either of the two - military blocs.It is not isolution from what concerns freedom in any part of the world."४

अलिप्ततावाद पूर्णतः वेगळ्या स्वरूपाचा असतो. अलिप्ततेच्या धोरणात आंतरराष्ट्रीय संबंधात योग्य वाटणारी कृती करण्याचे स्वातंत्र्य असते. हे धोरण विधायक, क्रियाशील व निश्चित स्वरूपाचे असते. नव स्वतंत्र राष्ट्रांना जागतिक सत्तास्पर्धेच्या

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

राजकारणापासून अलग राहणे आपल्या विकासासाठी आवश्यक असते. मात्र भारतासारख्या स्वतंत्र, सार्वभौम लोकशाही राष्ट्रास इतर राष्ट्रांनी चालविलेल्या स्वातंत्र्य आंदोलनापासून अलिप्त राहणे योग्य नसते तसे पंडित नेहरूंनी वारंवार स्पष्ट केले आहे. अलिप्ततेच्या धोरणाची लष्करी संघटना व लष्करी करारापासून अलिप्तता, शांततेचे धोरण, स्वातंत्र्य व सार्वभौमत्व यावर आधारलेले धोरण, प्रसंगानुरुप कारवाई करण्याचे स्वातंत्र्य असलेले धोरण, निर्भयतेचे धोरण, सहकार्याचे व सहजीवनाचे धोरण इत्यादी वैशिष्ट्ये असलेली दिसून येतात. अशिया व आफ्रिका खंडातील राष्ट्रांशी भारताचे विशेष स्वरूपाचे सहकार्य असलेले दिसून येते. कारण भारताप्रमाणेच आशिया व आफ्रिकेतील सर्वच राष्ट्रे युरोपियनांच्या गुलामगिरीत होती. स्वतंत्र होताच सर्वप्रथम भारताने आशिया व आफ्रिका खंडातील राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्य आंदोलनाला पाठिंबा दिला. त्यांना स्वातंत्र्याचा मार्ग दाखविला. इतकेच नव्हे तर स्वातंत्र्यानंतर या कालखंडातील राष्ट्रांच्या परिषदा, अधिवेशने आयोजित करून त्यांच्यात ऐक्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. याच प्रयत्नातून अलिप्त राष्ट्रांचा गट मोठा होण्यास मदत झाली. साहजिकच अलिप्ततेच्या माध्यमातून भारताने या दोन्ही खंडातील राष्ट्रांबरोबर विशेष मैत्री संबंध प्रस्थापित केलेले दिसून येतात.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारत - रशिया संबंध -

स्टॅलिनच्या मृत्यूनंतर दोन्ही राष्ट्रांमधील घनिष्ठ सहकार्याचे संबंध अधिक चांगले झाले. भारत आणि रशिया यांच्यातील राजनैतिक संबंध भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वीच 13 एप्रिल 1947 रोजी सुरू झाले होते. भारत आणि सोविएत युनियनने 13 एप्रिल 1947 रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वीच पहिली राजदूत विजयालक्ष्मी पंडित आणि किरील नोविकोव्ह यांची नियुक्ती करून राजनैतिक संबंध प्रस्थापित केले होते. भारताचे असंलग्न राष्ट्र आणि शीतयुद्धाचा संबंध यामुळे सोव्हिएत गटाशी जवळ जवळ संबंध निर्माण झाले होते.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारत - रशिया संबंध :

1950 आणि 1960 च्या दशकात भारत आणि सोव्हिएत युनियनने प्रामुख्याने संरक्षण आणि आर्थिक सहकार्यामध्ये मजबूत संबंध निर्माण केले. शीतयुद्धाच्या काळात भारत आणि सोव्हिएत युनियनने आशियातील युनायटेड स्टेट्सच्या प्रभावाचा सामना करण्यासाठी मजबूत धोरणात्मक लष्करी, आर्थिक आणि राजनैतिक भागीदारी कायम ठेवली. 1951 मध्ये युएसएसआरने भारताच्या समर्थनार्थ काश्मीर वादावर आपला व्हेटो पॉवर वापरला. 1953 मध्ये जोसेफ स्टॅलिन यांनी सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांना सांगितले की, "तुम्ही आणि श्रीमान नेहरू दोघेही अशा व्यक्ती आहात ज्यांना आम्ही आमचे शत्रू मानत नाही हे आमचे धोरण कायम राहील आणि तुम्ही आमच्या मदतीवर विश्वास ठेवू शकता."५ हे संबंध 1955 पर्यंत मजबूत झाले आणि अलिप्त राष्ट्र चळवळीतील देशांशी घनिष्ठ संबंध वाढवण्याच्या सोव्हिएत प्रयत्नांचे यशस्वी प्रतिनिधित्व

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

केले. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासूनच भारत रशिया यांच्यातील राजनैतिक संबंध सुरू झाले होते. याच प्रयत्नांना यश येत भारत पाकिस्तान दरम्यान तत्कालीन सोव्हिएत युनियनमधील ताश्कंद येथे करार प्रस्थापित झाला. 1950 च्या दशकात भारताला पोलाद, संरक्षण, रेल्वे बांधकाम उपकरणे, धातू आणि खाणकाम, पेट्रोल, केमिकल्स इत्यादी सारख्या अनेक औद्योगिक क्षेत्रांमध्ये सोयीचे सहाय्य आणि तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरण झाले. 1962 च्या भारत - चीन युध्दादरम्यान सोविएत युनियनने भारताला भरीव आर्थिक आणि लष्करी मदत दिली. 1960 पर्यंत भारताला चीन पेक्षा जास्त सोव्हिएत मदत मिळाली.

1962 मध्ये सोव्हिएत युनियनने भारतामध्ये मिकोयान गुरेविच मिग 21जेट फायटरचे सह उत्पादन करण्यासाठी तंत्रज्ञान हस्तांतरित करण्याचे मान्य केले. सोव्हिएत युनियनने 1965 च्या भारत पाकिस्तान युद्धानंतर दोन्ही देशांच्या दरम्यान शांतता मध्यस्थ म्हणून यशस्वीरित्या काम केले. सोव्हिएत पंतप्रधान अलेक्सी कोसिगिन यांनी भारत आणि पाकिस्तानच्या प्रतिनिधींची भेट घेतली आणि त्यांना काश्मीरवरील लष्करी संघर्ष संपवण्यासाठी वाटाघाटी करण्यास मदत केली. 9 ऑगस्ट 1971 रोजी दोन्ही राष्ट्रांनी मैत्री आणि सहकार्य करारावर स्वाक्षरी केली. ज्यामुळे त्यांची भागीदारी आणखी मजबूत झाली. या करारामध्ये दोन्ही देशांमधील परस्पर संरक्षण, सहकार्य आणि सल्लामसलत, आर्थिक आणि वैज्ञानिक सहकार्य आणि सांस्कृतिक देवाण-घेवाण यांचा समावेश होता. सोव्हिएत युनियनने नेहमीच काश्मीर बाबत भारताच्या भूमिकेचे समर्थन केले आहे आणि विविध आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर राजनैतिक समर्थन दिले आहे. दोन्ही देश संयुक्त लष्करी सराव करतात. ज्यामुळे परस्पर सहकार्य वाढते.भारत आणि रशियामध्ये दीर्घकालीन आणि वैविध्यपूर्ण संरक्षण सहकार्य आहे. या सहकार्यात प्रगत संरक्षण तंत्रज्ञानाचे संयुक्त संशोधन विकास आणि उत्पादन समाविष्ट आहे.

भारत आणि रशियामधील लष्करी सरावांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे. इंद्रा 2017 ही पहिली त्रिकोणी सेवा व्लादिवोस्तोक येथे पार पडली. इंद्र नेव्ही 2018 आणि इंद्र 2019 सारख्या पुढील सरावांचा उद्देश दोन्ही देशांच्या सशस्त्र दलांमध्ये सहकार्य आणि कौशल्य सुधारणा हा होता. भारत आणि रशियामध्ये द्विपक्षीय विज्ञान आणि तंत्रज्ञान सहकार्य चालविणारी तीन मुख्य यंत्रणा विज्ञान आणि तंत्रज्ञानावरील कार्यगट, एकात्मिक दीर्घकालीन कार्यक्रम आणि मूलभूत विज्ञान सहकार्य कार्यक्रम, दोन्ही देशांच्या विज्ञान अकादमी वैज्ञानिक संशोधनात बदल करण्यास देखील मदत करतात. जून 2017 मध्ये वैज्ञानिक आणि तांत्रिक सहकार्यासाठी एक नवीन यंत्रणा स्थापन करण्यात आली. ज्यावर रशियामध्ये पहिला प्रोटोकॉल स्वाक्षरी करण्यात आला. या क्षेत्रातील उपक्रमांमध्ये भारत रशिया नाविन्यपूर्णतेचा पूल, दूरसंचार सहकार्य, पारंपरिक ज्ञान डिजिटल लायब्ररी,GIAN आणि विद्यापीठांच्या रशिया भारत नेटवर्क यांचा समावेश आहे. रशिया भारताच्या नागरी अणुऊर्जा

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

कार्यक्रमाचा सतत समर्थक राहिला आहे. कुडनकुलम अणुऊर्जा प्रकल्प भारतातील सर्वात मोठा अणुऊर्जा प्रकल्प. हा रशियासोबतचा एक सहयोगी प्रकल्प आहे.

2016 मध्ये भारताच्या वाणिज्य आणि उद्योग मंत्री निर्मला सीतारामन यांनी रशियाच्या सर्वात मोठ्या औद्योगिक व्यापार मंच Innoprom ला 110 कंपन्यांचे प्रतिनिधित्व केले. रशियाच्या उद्योग आणि व्यापार मंत्रालयाने भारताला औद्योगिक उत्पादनात जागतिक आघाडीवर बनवण्याचा उद्देशाने भारताच्या मेक इन इंडिया कार्यक्रमात सहभागी होण्याची वचनबद्धता व्यक्त केली. 2025 पर्यंत द्विपक्षीय गुंतवणूक 50 अब्ज अमेरिकन डॉलर्स आणि द्विपक्षीय व्यापार 30 अब्ज अमेरिकन डॉलर्स पर्यंत वाढवण्याचे उद्दिष्ट आहे. भारत आणि रशियाने उपग्रह प्रक्षेपणासह अंतराळ संशोधनास सहकार्य केले आहे. दोन्ही राष्ट्रांमध्ये सोव्हिएत काळापासून अंतराळ सहकार्याचा इतिहास आहे. दोन्ही देश जलद हेतूंसाठी अंतराळ संशोधनात सहकार्य करत आहे. 1987 मध्ये स्थापन झालेला एकात्मिक दीर्घकालीन कार्यक्रम भारत आणि रशियामधील द्विपक्षीय विज्ञान आणि तंत्रज्ञान सहकार्यासाठी संस्थात्मक यंत्रणा म्हणून काम करतो. दोन्ही देशांमध्ये सांस्कृतिक संबंध, आदान प्रदान उत्सव आणि शैक्षणिक सहकार्याद्वारे मजबूत केले जातात. रशियन साहित्य आणि कला यांचे भारतात आणि व्हर्सामध्ये अनुयायी आहेत. सुमारे वीस रशियन संस्था हिंदी, तमिळ, मराठी, गुजराती, बंगाली, उर्दू, संस्कृत आणि पाली यासारख्या भाषा सुमारे पंधराशे रशियन विद्यार्थ्यांना शिकवतात. रशियन लोकांना नृत्य, संगीत, योग आणि आयुर्वेदासह भारतीय संस्कृतीत खोलवर रस आहे.

भारत आणि रशियामध्ये 20 शिखर परिषदा वेळोवेळी पार पडलेल्या दिसून येतात. या शिखर परिषदांदरम्यान व्यापार, गुंतवणूक, संरक्षण सहकार्य, रस्ते, वाहतूक आणि तेल आणि वायु क्षेत्रे अशा अनेक क्षेत्रात सामंजस्य करारावर स्वाक्षरी करण्यात आली. पंतप्रधान मोदी आणि राष्ट्रपती पुतीन यांनी मे 2018 मध्ये सोची येथे त्यांची पहिली अनौपचारिक शिखर परिषद आयोजित केली होती. ज्यामध्ये त्यांच्या मैत्रीचे महत्त्व जाणून घेण्यात आले होते आणि आंतरराष्ट्रीय आणि प्रादेशिक मुद्द्यांवर चर्चा करण्यात आली होती. भारत आणि रशियामधील विविध मंत्र्यांनी आणि अधिकाऱ्यांनी युवा व्यवहार संरक्षण पर्यावरण आणि इतर अनेक क्षेत्रांमध्ये द्विपक्षीय भेटी आणि संवाद साधले आहेत. शेवटी शीतयुद्धाच्या काळात भारत रशियात संबंध लक्षणीयरीत्या विकसित झाले आहे. धोरणात्मक आणि संरक्षण भागीदारी मजबूत असताना दोन्ही राष्ट्रे आर्थिक आणि पारंपरिकता संबंध वाढवण्यासाठी काम करत आहेत. सामायिक राजकीय आणि धोरणात्मक हितसंबंध प्रादेशिक आणि जागतिक मुद्द्यांवर त्यांचे सहभाग वाढवत आहेत. ज्यामुळे हे संबंध भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा एक महत्त्वाचा आधारस्तंभ बनतात.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

गेल्या एक दशकापासून आर्थिक, व्यापारी आणि लष्करी क्षेत्रांमध्ये चीनच्या वाढत्या सामर्थ्याने भारत आणि रशियाला आव्हान दिले आहे. चीनच्या वाढत्या सामर्थ्याचा आशियाई सत्तासमतोलावर विपरीत परिणाम झाला आहे. चीनच्या विस्तारवादी धोरणाने रशिया आणि भारताची चिंता वाढली आहे. मध्य आशियावर चीनचा वाढता प्रभाव रशियाला तर हिंदी महासागरात चिनी नौदलाचा प्रवेश भारतासाठी धोक्याचा आहे. त्यामुळे संयुक्त प्रयत्नांनी चीनच्या वाढत्या सामर्थ्याला नियंत्रित करणे हा भारत आणि रशियाच्या सहकार्यातील नवा संदर्भ आहे. शीतयुध्दाच्या काळातही चीनचा घटक भारत आणि सोव्हिएत रशियाला एकत्र आणण्यात महत्त्वाचा ठरला होता.

भारत आणि रशियामध्ये 1994, 1996, 1999 आणि 2003 मध्ये झालेल्या मैत्री व सहकार्य करारामध्ये दहशतवादाचा संयुक्त सामना करण्यावर भर देण्यात आला आहे. दहशतवादाच्या समस्येचा सामना करण्यासाठी रशिया, चीन आणि मध्य आशियातील तीन राष्ट्रांनी मिळून 1996 मध्ये शांघाय - ५ नावाच्या एका संघटनेची स्थापना केली. भारतही या संघटनेचा सदस्य बनण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. स्वतंत्र भारताच्या निर्मितीपासून भारत आणि रशिया यांच्यात असलेल्या मैत्री व सहकार्याचा विस्तार शीतयुद्धोत्तर काळात झालेला दिसतो. संरक्षण क्षेत्रातील सहकार्य आणि आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाचा संयुक्त सामना करण्याची राष्ट्रीय इच्छाशक्ती यामुळे द्विपक्षीय संबंधांना मजबुती प्राप्त झाली आहे. भारत - रशिया युती अमेरिकेच्या एकाधिकारशाहीलाच नाही तर चीनच्या विस्तारवादी धोरणांनाही निश्चित नियंत्रित करू शकेल. भारत - रशिया संबंध रशियाला पूर्णपणे चीनच्या प्रभावाखाली जाण्यापासून रोखतात

निष्कर्ष:

१) भारत रशिया संबंधांचा इतिहास दीर्घ आणि बहुआयामी आहे.

२) भारत - रशिया मैत्रीला फक्त विचारसरणीचा आधार नसून हितसंबंधांच्या पूर्ततेचा आधार आहे.

३) शीतयुद्ध काळापासून भारताचे रशिया बरोबरील मैत्री संबंध आजही तितकेच महत्त्वाचे आहेत.

४) 1990 च्या दशकापासून भारत आणि रशिया सहकार्यातील नव्या पर्वाला प्रारंभ झाला आहे.

५) भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरूपासून ते मनमोहनसिंगांपर्यंत सर्वांच्याच परराष्ट्र धोरणात रशियाबरोबरच्या संबंधांना अग्रक्रम देण्यात आला आहे.

६) भारत आणि रशियाचे संबंध केवळ या दोन देशांसाठी फायदेशीर नाही तर संपूर्ण जगासाठी लाभदायक आहेत.

संदर्भ टीपा:

१) डी.ए. मांढरे, पी. आर. पाटील व इतर (संपा.) भारताचे परराष्ट्र धोरण व राष्ट्रीय सुरक्षितता, प्रतिमा पब्लिकेशन्स, अहमदनगर, प्रथमावृत्ती, 2005, पृ.11.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

२) वसंत रायपूरकर, आंतरराष्ट्रीय संबंध, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, सहावी आवृत्ती, 2001, पृ. 175.

३) कित्ता, पृ. 178.

४) शैलेंद्र देवळाणकर, भारतीय परराष्ट्र धोरण सातत्य आणि स्थित्यंतर, प्रतिमा पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथमावृत्ती, 2007, पृ.40.

५) अरुणा पेंडसे, उत्तरा सहस्त्रबुद्धे, आंतरराष्ट्रीय संबंध शीतयुद्धोत्तर व जागतिकीकरणाचे राजकारण, ओरिएंट लाँगमन प्रायव्हेट लिमिटेड, मुंबई, प्रथम प्रकाशन,2008.

६) शांताराम भोगले, आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्या प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, 1991.

७) रा. ज. लोटे, आंतरराष्ट्रीय संबंध, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, पहिली आवृत्ती, 1995.

८) मनीषा टिकेकर, (संपा.), भारत आणि भारताचे शेजारी, साधना प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, 2009.

९) य. ना. कदम, आधुनिक भारत, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, 2005.

१०) बी. आर. जोशी, राज्यशास्त्र सामाजिक शास्त्रातील संज्ञा सिद्धांतांचा कोश, डायमंड पब्लिकेशन्स, प्रथमावृत्ती, 2007.

Cite This Article:

डॉ. कदम चां. वि. (2025). *भारत - रशिया संबंध.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 134–141.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संयुक्त राष्ट्रांच्या शांतता मोहिमांमध्ये भारताचे योगदान

*** डॉ. प्रमोद कोंडाजी चव्हाण,**

* *सह -प्राध्यापक, इतिहास विभाग, श्री सद्गुरू गंगागीर महाराज सायन्स, गौतम आर्टस अँण्ड संजीवनी कॉमर्स कॉलेज कोपरगाव.*

प्रस्तावना:

संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना १९४५ मध्ये जागतिक शांतता आणि सुरक्षा राखण्यासाठी झाली. या संघटनेच्या मूलभूत तत्त्वांवर आणि उद्दिष्टांवर ठाम विश्वास ठेवून, भारत हा संस्थापक सदस्य असल्यापासूनच शांतता प्रस्थापित करण्याच्या जागतिक प्रयत्नांमध्ये सर्वात मोठा आणि विश्वसनीय भागीदार राहिला आहे.

भारताचा शांतता मोहिमांमधील सहभाग केवळ सैन्यबळ पुरवण्यापुरता मर्यादित नाही, तर तो त्याग, व्यावसायिकता, नेतृत्व आणि मानवतावादी दृष्टिकोन यांचा संयुक्त मेळ आहे. १९५० मध्ये कोरियातील पहिल्या वैद्यकीय मोहिमेपासून ते आज दक्षिण सुदान, काँगो किंवा अबियी येथील आव्हानात्मक मोहिमांपर्यंत २,९०,००० हून अधिक भारतीय सैनिकांनी जगाच्या विविध भागांत सेवा दिली आहे. 'वसुधैव कुटुंबकम्' या भारतीय तत्त्वज्ञानात रुजलेला हा वारसा, भारताने शांतता रक्षणाच्या कार्यात महिला शांतीसैनिकांचा समावेश करून अधिक समृद्ध केला आहे. या मोहिमे मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या स्थापनेपासून ते आजपर्यंत शांतता आणि सुरक्षितता राखण्यासाठी भारताने दिलेल्या महत्त्वपूर्ण योगदानाचा सखोल आढावा घेतला आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

भारत आणि संयुक्त राष्ट्र यांचा प्रवास:

संयुक्त राष्ट्र ही दुसऱ्या महायुद्धानंतर **२४ ऑक्टोबर १९४५** रोजी जागतिक **शांतता, सुरक्षा आणि सहकार्य** प्रस्थापित करण्यासाठी स्थापन झालेली आंतरराष्ट्रीय संघटना आहे. भारत या संस्थेच्या **संस्थापक सदस्य** देशांपैकी एक आहे. भारताने **संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेचे** अस्थायी सदस्यत्व अनेक वेळा भूषवले आहे. जागतिक स्तरावर भारताच्या वाढत्या प्रभावामुळे आणि योगदानामुळे, भारत UNSC च्या कायम सदस्यत्वासाठी सातत्याने मागणी करत आहे.

भारत हा **संयुक्त राष्ट्र संघटनेचा संस्थापक सदस्य** आहे आणि संघटनेच्या उद्दिष्टांचे आणि तत्त्वांचे सुरुवातीपासूनच पुरस्कर्ता राहिला आहे. जागतिक शांतता, सुरक्षा आणि सहकार्य प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने भारताची भूमिका महत्त्वाची राहिली

आहे.

संयुक्त राष्ट्रात भारताची भूमिका आणि योगदान:

भारताला स्वतंत्र मिळाल्या पासून म्हणेज भारत १९४५ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघात सामील झालेला होता. महत्वाचे म्हणजे संयुक्त राष्ट्र संघटनेमध्ये भारताने नेहमीच जागतिक शांतता आणि सुरक्षिततेसाठी वचनबद्धता दर्शविली दिसून येत आहे. भारतानेज्या पद्धतीने वसाहतवादाचे चटके सहन केले होते त्या नुसार भारताने आशिया आणि आफ्रिकेतील देशांच्या वसाहतवाद-विरोधी चळवळींना आणि स्वयंनिर्णयाच्या अधिकाराला पाठिंबा दिला. हे करत असताना यांनी शीतयुद्धाच्या काळात, भारताने 'गुट निरपेक्ष आंदोलन' चा पाया रचला, ज्यामुळे भारताला महासत्तांच्या गटांपासून अलिप्त राहून स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण ठेवता आले. ह्या धोरणाने भारताने संपूर्ण जगाला अलिप्ततावाद हे वाक्य दिलेले आहे.[१] संयुक्त राष्ट्रांच्या शांतता मोहिमांमध्ये भारताचे योगदान हे केवळ संख्यात्मक नसून, ते नेतृत्वाचे, त्यागाचे आणि व्यावसायिकतेचे प्रतीक आहे. **१९५०** मध्ये पहिल्या सहभागापासून ते आजपर्यंत, भारताने जागतिक शांतता आणि सुरक्षितता राखण्यासाठी एक अग्रगण्य देश म्हणून भूमिका बजावली आहे.

शांतता मोहिमांमधील सक्रिय सहभाग :

भारताने आपली भूमिका कायम स्पष्ट ठेवलेली दिसून येते या मध्ये सर्वात मोठे योगदान म्हणजे संयुक्त राष्ट्रांच्या शांतता मोहिमांमध्ये सर्वाधिक सैनिक पाठवणाऱ्या देशांपैकी भारत एक आहे. १९५० पासून आजपर्यंत १.६ लाखाहून अधिक भारतीय सैनिक आणि अधिकारी ४० हून अधिक मोहिमांमध्ये सहभागी झाले आहेत. या कार्यात १६० हून अधिक भारतीय सैनिकांनी बलिदान दिले आहे, जे भारताच्या वचनबद्धतेचे प्रतीक आहे. भारतीय शांतता सैनिकांनी अनेक मोहिमांचे नेतृत्व केले आहे.

विद्यमान आणि सततची भूमिका:

विकसनशील देशांचा आवाज म्हणून भारतने 'गुट निरपेक्ष आंदोलन' आणि 'गट-७७' चा संस्थापक सदस्य म्हणून, भारत विकसनशील देशांच्या चिंता आणि आकांक्षा संयुक्त राष्ट्र संघात प्रभावीपणे मांडताने दिसून येते. संयुक्त राष्ट्रांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि तांत्रिक विकास कार्यक्रमांमध्ये भारताने महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. भारतने आपली भुमिक हि कायम दहशतवाद, हवामान बदल, दारिद्र्य निर्मूलन आणि आरोग्य यांसारख्या जागतिक समस्यांवर तोडगा काढण्यासाठी सक्रिय भूमिका घेताना दिसून येतो. भारत 'वसुधैव कुटुंबकम्' (एक पृथ्वी, एक कुटुंब, एक भविष्य) या तत्त्वानुसार जागतिक सहकार्यावर विश्वास ठेवतो.[२]

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारत संयुक्त राष्ट्र संघाच्या स्थापनेपासूनच त्याचा एक सक्रिय आणि वचनबद्ध भागीदार राहिला आहे, जो केवळ शांतता आणि सुरक्षितता राखण्यातच नाही, तर आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि विकासाला चालना देण्यातही महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. अनेक देशांच्या विविध आंतरराष्ट्रीय संघर्षांवर (युद्ध) भारताची भुमिक हि स्पष्ट दिसून येते (उदा. इस्रायल-हमास संघर्ष) भारताने शांततेची आणि नागरिकांच्या संरक्षणाची भूमिका ठामपणे मांडली आहे. भारताची भूमिका हि सर्व क्षेत्रात बघायला दिसून येते क्षयरोग उच्चाटनासाठी भारताने २०२५ पर्यंतचे लक्ष्य निश्चित केले आहे, जे जागतिक शाश्वत ध्येयाच्या पाच वर्षे आधीचे आहे. या प्रयत्नांना जागतिक स्तरावर महत्त्व आहे. भारताने पर्यावरण, शाश्वत विकास आणि डिजिटल परिवर्तन यांसारख्या जागतिक प्रयत्नांमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

सुरुवातीचा काळ भारताची आणि संयुक्त राष्ट्राची एकत्रित कार्य :

कोरिया (१९५०-१९५३)- हा संयुक्त राष्ट्रांच्या शांतता मोहिमेतील भारताचा पहिला सहभाग होता. भारताने येथे पॅराफिल्ड ॲम्ब्युलन्स युनिट (वैद्यकीय पथक) पाठवले होते, ज्याने युद्धकैद्यांची वैद्यकीय सेवा आणि अदलाबदल प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावली. जनरल के. एस. थिमय्या यांनी या मोहिमेत नेतृत्वाची धुरा सांभाळली होती.[३] गाझा आणि लेबनॉन (१९५६-६७) - भारताने या प्रारंभिक मोहिमांमध्येही मोठ्या संख्येने सैनिक पाठवून मध्यपूर्वेत शांतता राखण्यास मदत केली. काँगो (१९६०-१९६४) - काँगोमधील यादवी युद्धात शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी भारताने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. भारतीय तुकड्यांनी येथे मोठे शौर्य दाखवले.

शीतयुद्धानंतरचा काळ:

शीतयुद्ध संपल्यानंतर संयुक्त राष्ट्रांच्या शांतता मोहिमेची व्याप्ती वाढली. भारताचा सहभागही मोठ्या प्रमाणावर वाढला.

सोमालिया - यादवीने त्रस्त असलेल्या सोमालियात मानवतावादी मदत आणि शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी भारतीय सैन्याने काम केले. रवांडा - रवांडा हत्याकांडानंतर शांतता राखण्याच्या मोहिमेत भारताचा सहभाग होता.

मोझाम्बिक, एल साल्वादोर - यांसारख्या विविध प्रदेशांमधील गुंतागुंतीच्या संघर्षांचे निराकरण करण्यासाठी भारताने सक्रिय योगदान दिले.

'नारी शक्ती' आणि शांतता: शांतता मोहिमेतील भारताचे सर्वात मोठे गुणात्मक योगदान म्हणजे महिला शांतीसैनिकांचा समावेश. सर्व-महिला पोलिस युनिट २००७ मध्ये लिबेरिया येथे सर्व महिलांचे पोलिस युनिट तैनात करणारा भारत हा पहिला देश ठरला. यामुळे संघर्षग्रस्त भागात महिला आणि मुलांचा विश्वास संपादन करण्यात मोठी मदत झाली.[४]

भारतीय महिला अधिकारी मेजर सुमन गवानी आणि मेजर राधिका सेन (२०२३) यांना त्यांच्या उत्कृष्ट कार्यासाठी संयुक्त राष्ट्राचा 'मिलिटरी जेंडर ॲडव्होकेट ऑफ द इयर' पुरस्कार मिळाला आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

सेंटर फॉर यूएन पीस-कीपिंग - नवी दिल्लीत या केंद्राची स्थापना करण्यात आली आहे, जिथे केवळ भारतीयच नाही, तर १६०० हून अधिक परदेशी अधिकाऱ्यांनाही शांतता मोहिमेसाठी प्रशिक्षण दिले जाते. पारदर्शकता आणि तंत्रज्ञान - भारत संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेच्या कामकाजात पारदर्शकता आणि शांतता मोहिमांमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञान (उदा. स्वदेशी बनावटीची उपकरणे) वापरण्याची वकिली करतो, ज्यामुळे मोहिमा अधिक प्रभावी होतील.

संयुक्त राष्ट्राच्या शांतता आणि सुरक्षेच्या प्रयत्नांमध्ये भारत हा एक अविचल, विश्वसनीय आणि अतुलनीय देश म्हणून बघितले जाते.

निष्कर्ष:

भारत हा संयुक्त राष्ट्रांच्या शांतता मोहिमांमध्ये सुरुवातीपासूनच सर्वाधिक आणि सातत्याने योगदान देणाऱ्या देशांपैकी एक आहे. भारताचा हा सहभाग केवळ संख्यात्मक नसून, तो शांततेसाठी असलेल्या अटळ वचनबद्धतेचे प्रतीक आहे. भारतीय सैनिकांनी शांतता मोहिमांमध्ये केवळ सुरक्षा प्रदान केली नाही, तर त्यांनी वैद्यकीय, तांत्रिक आणि प्रशासकीय अशा बहुआयामी भूमिका यशस्वीरीत्या पार पाडल्या आहेत. यामुळे मोहिमांना व्यावसायिक गुणवत्ता प्राप्त झाली आहे. भारताचे योगदान हे केवळ लष्करी कर्तव्य नसून, ते 'वसुधैव कुटुंबकम्' (संपूर्ण जग एक कुटुंब आहे) या भारतीय मूल्यांचे आणि शांततावादी परराष्ट्र धोरणाचे प्रत्यक्ष प्रकटीकरण आहे. जागतिक स्तरावर शांतता आणि स्थैर्य राखण्यासाठी भारताने नेहमीच नैतिक आणि सक्रिय नेतृत्त्व दिले आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

1. *India and UN Peacekeeping: Through the Prism of Time, मेजर जनरल पी.के. गोस्वामी, व्हीएसएम, KW Publishers Private Limited 2001*
2. *Years of India's Contribution to UN Peacekeeping, मेजर जनरल पी.के. गोस्वामी, व्हीएसएम, Pentagon Press 2025*
3. *For the Honour of India – A History of Indian Peacekeeping, लेफ्टनंट जनरल सतीश नांबियार, पीव्हीएसएम, एवीएसएम, व्हीआरसी (निवृत्त) Lancer Publishers / KW Publishers (2000 / 2009*
4. *India and United Nations Peace Operations: Security Sector Reform, राजदूत अशोक मुकर्जी (निवृत्त) आणि लेफ्टनंट जनरल सी. प्रकाश (निवृत्त) United Service Institution of India (USI) 2016*

Cite This Article: ***डॉ. चव्हाण प्र. कों.*** **(2025).** *संयुक्त राष्ट्रांच्या शांतता मोहिमांमध्ये भारताचे योगदान.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 142–145.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

शिवकालीन परराष्ट्रीय धोरण विशेष संदर्भ –‘आरमार व्यवस्था’

** श्री. पारधी रविंद्र पुनाजी,*

** अण्णासाहेब आवटे महाविद्यालय, मंचर.*

प्रस्तावना:

छत्रपती शिवाजी महाराज (१६३०-१६८०) यांनी केवळ स्वराज्याची स्थापना केली नाही, तर त्यासोबत एक सुस्पष्ट परराष्ट्रनीतीही रचली. १७ व्या शतकातील भारतीय उपखंडातील भौ-राजकीय परिस्थिती, मुगल साम्राज्याची विस्तारवादी आक्रमणे, युरोपीय व्यापारिक सत्तांची आगमन आणि मराठा राज्याची भू-संकल्पना यांचा समन्वय साधून शिवाजी महाराजांनी “स्वराज्य” व “स्वदेशी” यांच्या मूलभूत सिद्धांतांवर आधारित एक बहु-आयामी विदेशनीती विकसित केली. या निबंधात शिवकालीन परराष्ट्रनीतीचे मूलभूत सिद्धांत, प्रमुख शत्रु-मित्र राष्ट्र, कूटनीतिक साधने, नौसैनिक नीती, व्यापार-व्यवस्था व त्याचा उत्तराधिकार यांचा विस्तृत विवेचन करण्यात आले आहे.

१६ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतीय उपखंडात मुगल साम्राज्याची सर्वत्री शक्ती प्रस्थापित झाली होती. शहाजहान व औरंगजेब यांच्या शासनकालात मुगलांचा विस्तार उत्तर-पूर्व, मध्य-भारत व दक्षिण-भारतापर्यंत पोहोचला. त्याच वेळी पोर्तुगीज, डच, इंग्रेज व फ्रांस यांसारख्या युरोपीय व्यापारिक सत्ता भारताच्या किनाऱ्यावर ठाण मांडू लागल्या. या परिस्थितीत मराठा राज्याला आपली स्वतंत्रता टिकवून आर्थिक व सैन्य स्वावलंबन प्राप्त करण्यासाठी एक चतुर परराष्ट्रनीतीची आवश्यकता होती.

शिवाजी महाराजांनी १६५७ मध्ये रायगड किल्याची स्थापना करून “हिंदवी स्वराज्य” जाहीर केले. त्यानंतर त्यांनी कूटनीती, सैन्य, नौदल व आर्थिक नीती यांचा समन्वय साधत एक सर्वात्मक विदेशनीती रचली.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

परराष्ट्रनीतीचे मूलभूत सिद्धांत

1. **स्वराज्य व स्वदेशी** – सर्व निर्णयांचा मूलाधार स्वराज्याची सुरक्षा व स्वदेशी अर्थव्यवस्थेचा विकास हा होता. विदेशी व्यापाराला तेव्हाच परवानगी दिली जाई, जेव्हा तो मराठा हिताशी सुसंगत असे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

2. **संतुलन नीती (Balance of Power)** – एका शत्रूला दुसऱ्या शत्रूच्या विरुद्ध वापरून शत्रूंची संख्या कमी करणे. उदाहरणार्थ, मुगलांच्या विरुद्ध पोर्तुगीज व डच यांच्याशी संधी करणे.
3. **शक्ती संतुलन (Power Equilibrium)** – स्थलीय सेना व नौसैनिक बल यांच्यात संतुलन राखून दोन्ही मोर्चांवर प्रभावी कार्यवाही करणे.

कूटनीतिक साधने:

1. **राजदूत व प्रतिनिधी**

   शिवाजी महाराजांनी विश्वासू सहयोगींना विविध दरबारात पाठवले. राजदूत शिवराम भट्ट मुगल दरबारात, नारायणराव पोर्तुगीज दरबारात, तर हंबीरराव मोहिते इंग्रेज़ दरबारात उपस्थित होते. त्यांनी संधि व व्यापार करारांच्या शर्ता ठरवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली.

2. **व्यापार समझौता व सागरी कर**

   शिवाजी महाराजांनी "सागरी कर" (Maritime Tax) लागू करून विदेशी जहाजांपासून शुल्क वसूल केले. पोर्तुगीज व डच यांच्याशी केलेल्या व्यापार करारांमुळे मसाल्यांचा निर्यात, कापूस व रेशम आयात यात सुविधा निर्माण झाली.

3. **नौसैनिक नीती**

   आरमर (नौदल ठिकाणे) व किल्यांच्या माध्यमातून समुद्री मार्गांवर नियंत्रण स्थापित केले. सिंधुदुर्ग, विजयदुर्ग येथे स्थापित नौदल ठिकाणांमुळे मराठा नौसेना अरबी समुद्रमध्ये सक्रिय झाली.

आरमार व्यवस्था:

छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी जंजिऱ्याच्या सिद्दीशीं अनेक वेळां युद्धप्रसंग करून त्याचा बराच मुलूख त्यांनी हस्तगत केला होता. व तेथे नवे किल्ले बांधून त्यात आपली कायमची ठाणी बसविली होती. परंतु त्याचा जंजिरा फार मजबूत असून त्यास त्याच्या आरमाराचा आश्रय असल्यामुळे तो महाराजांच्या हाती देईना. त्याचें आरमार नेहमी समुद्रात फिरत असून संधी साधेल तेव्हा महाराजांच्या ताब्यातील किनाऱ्यावरच्या गांवांस वारंवार त्रास देत असे. जमिनीवरून त्याच्या किल्ल्यात दाणावैरण वगैरे सामुग्री जाण्याचे बंद करून त्यावर हवे तितके दिवस मारा करीत राहिले तरी त्यास तो जुमानीत नसे. आरमाराच्या साहाय्याने त्याला दूरच्या बंदरांतून लागेल ती सामुग्री आणविता येत असे. ह्यामुळे किल्ला हवे तितके दिवस लढविण्याचे सामर्थ्य त्यास प्राप्त झाले होते. जंजिरा हाती आल्यावाचून त्याचा त्या किनाऱ्यावरील उपद्रव नाहीसा होत नाही हे लक्षात येऊन महाराजांनी असा विचार केला की, शिद्दीचे सगळे बळ काय ते आरमारात आहे, तेव्हा त्याच्या सारखे आपलेही आरमार

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

असावे, म्हणजे त्याच्याशी आपणां पाण्यातून युद्ध करिता येऊन जंजिरा सहज हस्तगत होईल. व त्याचे आरमार आपल्या प्रांतास उपद्रव द्यावयास आले असता त्यास आपल्या आरमाराच्या साहाय्यानें हुसकून लावता येईल. त्याप्रमाणेच सिद्दी जो आज इतका सक्षम झाला आहे तो समुद्रांतून होणाऱ्या व्यापारावर आरमाराच्या साहाय्याने त्यास शह ठेवता येतो म्हणून होय. व्यापाऱ्यांची जहाजे लुटून त्यास जास्त धन मिळविता येते. यास्तव अशा प्रबळ शत्रूशीं आपणास लढावयाचे म्हणजे त्याच्यासारखे आपलेही आरमार अवश्य असले पाहिजे. असा विचार करून त्यांनी चोहोकडून कारागीर बोलावले व लहान मोठी अशी चार-पाचशे जहाजे तयार करून घेतली. ती पुढीलप्रमाणे गुराबा, तरांडर्डी, गलबते, दुबारे, शिबाडे, महागिऱ्या, पडाव, मचवे, बाथोर, तिरकटी, पाल इ. हीं तयार करावयास सुमारें दहा लाख रुपये खर्च झाला. त्यावर तोफा वगैरे लढाऊ सामान चढवून तीं सज्ज केली व त्यावर राहून लढणारे लोक पुष्कळ तयार केले. कोळी, चांचे, भंडारी वगैरे जे लोक जहाजे चालविण्याच्या कलेत निष्णात असून ज्यास पश्चिम किनाऱ्याची माहिती चांगली होती असे लोक जिकडून तिकडून आणवून त्यांस ह्या जहाजांवर ठेवले. ह्या आरमाराचें सेनाधिपत्य दर्यासारंग या सरदारांस दिले होते. पुढे काही मुसलमान खलाशीही त्यांनी आपल्या जहाजांवर ठेविले. हबसाणच्या शिद्दीवर नाराज होऊन मिस्त्री व दौलतखान असे दोघे सरदार महाराजांच्या आरमारावर नोकरीस राहिले.

ह्याप्रमाणें आरमार तयार होऊन ते समुद्रात जिकडेतिकडे फिरू लागले आणि त्याने मोगलाई, फिरंगी, फारशी व इंग्रज तारवांवर हल्ले करून तीं लुटण्याचा सपाटा चालविला. ह्यामुळे महाराजांस नाना प्रकारच्या वस्तू मुबलक मिळू लागल्या व आरमाराचा अवाढव्य खर्च बाहेरच्या बाहेर भागू लागला. सिद्धीला चांगलीच दहशत बसली. त्याच्या व महाराजांच्या आरमाराच्या चकमकी वारंवार झडू लागल्या. फिरंगी, इंग्रज वगैरे व्यापाऱ्यांस मोठी दहशत वाटून आपली जहाजे समुद्रांतून सुरक्षितपणे जावी-यावी ह्यासाठी ते महाराजांस वार्षिक खंड देऊं लागले. ह्याप्रमाणे महाराजांची सत्ता पश्चिम समुद्रावर हळूहळू बसत चालली व शिद्दीचे महत्त्व कमी होत गेले.

आपल्या आरमारास निवाऱ्याच्या जागा मिळाव्या म्हणून त्यांनी समुद्रकिनाऱ्याच्या कित्येक किल्ल्यांची डागडुजी करण्याचे मनात आणले. कुलाबा किल्ला पूर्वीचा होता. तो ताब्यांत घेऊन त्याची चांगली दुरुस्ती केली व हे आरमाराचे मुख्य ठाणे केले. सर्व ठिकाणच्या जहाजांची झडती येथे होत असे. त्याप्रमाणेच सुवर्णदुर्ग, विजयदुर्ग वगैरे किल्ल्यांची डागडुजी करून ते चांगले मजबूत केले. ह्या सर्व ठिकाणच्या आश्रयाने त्यानी आपले आरमार नेहमी जय्यत ठेवले. फिरंग्यांनी जेव्हा पाहिले की, महाराजांच्या आरमारापुढे आपला निभाव लागणार नाही, तेव्हां त्यांनी महाराजांकडे आपला वकील पाठवून स्नेहाचे बोलणे लाविले. त्यावरून महाराजांनी त्यांच्याकडून काही तोफा, दारूगोळा व इतर लढाऊ सामान प्रतिवर्षी देण्याचे कबूल करून घेऊन त्यास उपद्रव द्यावयाचा नाही असा करार केला. हा करार ते त्यांच्याकडून प्रतिवर्षी नवा करून घेत असत. इंग्रजांशीही

त्यांचा असाच करार झाला होता असे कित्येक ठिकाणी लिहिलेले आढळते.

महाराजांच्या आरमाराची यादी चित्रगुप्तानें दिली आहे. ती खरी मानल्यास त्यांत गुराबा ३०, गलबते १००, महागिऱ्या १५०, लहान गुराबा ५०, होड्या १०, लहान होड्या १५०, तारखे ६०, पाल २५, जूग १५, मचवे ५०, एवढी होती. इंग्रज लोकांनी त्यांच्या आरमाराच्या याद्या वेळोवेळी लिहून ठेविलेल्या आढळतात. तीसपासून एकशें पन्नास टनपर्यंत वजनाची ८५ जहाजे, व तीन मोठी जहाजे होती. अशा प्रकारे आरमार तयार करून मोंगल, शिद्दी, फिरंगी, इंग्रज, डच वगैरे लोकांच्या पश्चिम किनाऱ्याजवळून जाणाऱ्यायेणाऱ्या जहाजांना शह देऊनच महाराज राहिले नाहीत, तर त्यांच्यासारखा आपणही परदेशांशी स्वतंत्रपणे व्यापार सुरु करण्याचा त्यांचा इरादा होता असे त्यावेळच्या सुरत, कारवार वगैरे ठिकाणच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या लेखांवरून स्पष्ट दिसते. उत्तर कोंकणच्या किनाऱ्यावरील बंदरे त्यांच्या ताब्यात आल्यावर त्यांनी हा व्यापार सुरु केला असे दिसून येते. राजापूर येथे अफझुलखानाची जी जहाजे त्यांनी हस्तगत केली.

निष्कर्ष:

शिवकालीन परराष्ट्रनीती ही केवळ सैन्य विजयावर आधारित नव्हती; ती एक बहु-आयामी रणनीती होती, ज्यात कूटनीती, आर्थिक सहयोग, नौसैनिक शक्ति व सांस्कृतिक आदान-प्रदान यांचा समावेश होता. "स्वराज्य" व "स्वदेशी" यांच्या मूलभूत सिद्धांतांवर आधारित ही नीती, संतुलन नीती व शत्रु-शत्रु सिद्धांताद्वारे शत्रुंची संख्या कमी करण्यावर केंद्रित होती. शिवाजी महाराजांनी स्थापित केलेली ही नीती आजच्या भारताच्या विदेशनीतीमध्ये देखील प्रेरणा स्रोत ठरते. शक्ति संतुलन, आर्थिक सहयोग व समुद्री सुरक्षा यांसारखे आधुनिक सिद्धांत शिवकालीन नीतीतून उद्भवले आहेत. अशा प्रकारे, शिवकालीन परराष्ट्रनीती न केवल १७ व्या शतकातील भारतात, तर समकालीन परराष्ट्रीय संबंधांमध्ये देखील एक महत्त्वपूर्ण अध्याय म्हणून पाहणे महत्वाचे ठरते.

संदर्भ सूची:

1. गोल्डन, डि. (1995). Shivaji: The Warrior King. Cambridge University Press.

2. सिंह, आर. (2003). मराठा साम्राज्याची विदेश नीती. दिल्ली: प्रकाशन विभाग.

3. पाटील, एस. (2010). शिवकालीन नौसैनिक शक्ति. मुंबई: महाराष्ट्र इतिहास संशोधन संस्थान.

4. कुंडले, पी. (2015). भारत में यूरोपीय व्यापार और मराठा कूटनीति. जर्नल ऑफ इंडियन हिस्ट्री, 92(4), 567-589.

5. शर्मा, वी. (2018). शिवाजी महाराजांची कूटनीति. कोलकाता: भारतीय इतिहास अकादमी.

Cite This Article: ***श्री. पुनाजी पा. र.* (2025).** *शिवकालीन परराष्ट्रीय धोरण विशेष संदर्भ –'आरमार व्यवस्था'.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 146–149.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारत–श्रीलंका राजकीय संबंध: विशेष संदर्भ तमिळ अस्मिता

प्रा. पवार किरण सर्जेराव ,

**श्री सद्गुरू गंगागीर महाराज सायन्स, गौतम आर्टस अॅण्ड संजीवनी कॉमर्स कॉलेज, कोपरगाव.*

सारांश:

भारत आणि श्रीलंका या दोन देशांमधील संबंध प्राचीन, सांस्कृतिक व ऐतिहासिक दृष्ट्या अत्यंत निकट असले तरी आधुनिक काळात या नात्याचे राजकीय आयाम अत्यंत गुंतागुंतीचे बनले आहेत. या द्विपक्षीय संबंधांच्या केंद्रस्थानी 'तमिळ अस्मिता' हा मुद्दा प्रामुख्याने राहिला आहे. श्रीलंकेतल्या तमिळ समुदायाने भाषिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय अधिकारांच्या मागणीसाठी केलेल्या संघर्षामुळे केवळ श्रीलंकेच्या अंतर्गत राजकारणात नव्हे, तर भारत-श्रीलंका नात्यातही दीर्घकालीन परिणाम झाले आहेत. सन १९५६ मधील 'Sinhala Only' या कायद्यानंतर श्रीलंकेतील तमिळ समुदायाची राजकीय असुरक्षितता वाढली, ज्यातून 'तमिळ इलम' चळवळीचा आणि लिबरेशन टायगर्स ऑफ तमिळ ईलम (LTTE) सारख्या संघटनांचा उदय झाला. या संघर्षाच्या पार्श्वभूमीवर सन १९८७ मध्ये भारत-श्रीलंका करार झाला. परंतु त्याच्या अंमलबजावणीत निर्माण झालेल्या अडचणींमुळे दोन्ही देशांमध्ये तणाव वाढला. तसेच, तमिळनाडू राज्याच्या राजकारणाने भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर परिणाम घडवला, कारण भारतातील तमिळ समाजाला श्रीलंकेतील तमिळांचे प्रश्न भावनिकदृष्ट्या जवळचे वाटतात. परिणामी, "तमिळ अस्मिता" हा भारताच्या 'शेजारी प्रथम धोरण' (Neighbourhood First Policy) आणि श्रीलंकेच्या सार्वभौमत्वामधील संतुलनाचा महत्त्वाचा घटक ठरला आहे. सन २०२२ ते २०२४ च्या दरम्यान श्रीलंकेच्या आर्थिक संकटाच्या काळात भारताने दिलेल्या मानवीय आणि आर्थिक मदतीने द्विपक्षीय संबंधांना नवा आयाम प्राप्त झाला; त्याचबरोबर उत्तर-पूर्व श्रीलंकेतील तमिळ प्रदेशांच्या पुनर्बांधणीमध्ये भारताच्या सहभागाने तमिळ अस्मितेला विकासात्मक दिशा मिळाली आहे.

प्रस्तुत अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की, तमिळ अस्मिता हा केवळ भाषिक किंवा सांस्कृतिक मुद्दा नसून, दक्षिण आशियातील क्षेत्रीय राजकारण, मानवी हक्क, आणि प्रादेशिक सहकार्य यांचा एक संवेदनशील घटक आहे. भारत-श्रीलंका संबंधांच्या स्थैर्यासाठी आवश्यक आहे ते म्हणजे दीर्घकालीन राजकीय समावेश, आर्थिक पुनर्बांधणी, आणि तमिळ समाजाच्या ओळख-स्वीकाराचा सखोल सन्मान होय. प्रस्तुत शोधनिबंधात भारत-श्रीलंका संबंधांचा ऐतिहासिक मागोवा घेताना तमिळ अस्मितेच्या विकासाची आणि राजकीय व सामाजिक परिमाणांची तसेच द्विपक्षीय संबंधावरील तिच्या प्रभावाची सखोल चर्चा करण्यात आली आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

प्रस्तावना:

भारत आणि श्रीलंका हे दोन दक्षिण आशियाई देश इतिहास, संस्कृती, धर्म आणि व्यापाराच्या दृष्टीने शतकानुशतकांपासून एकमेकांशी जोडलेले आहेत. दोन्ही देशांमध्ये समुद्राच्या अरुंद पट्ट्याने विभक्त असले तरी लोकांमधील परस्पर संबंध प्राचीन काळापासून सतत सुरू राहिले. तथापि, स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात या दोन्ही देशांतील राजकीय वास्तव, जातीय संघटनांचे स्वरूप आणि राष्ट्रनिर्मितीची प्रक्रिया यांमुळे संबंधात गुंतागुंती निर्माण झाली. 'तमिळ अस्मिता' या तणावाचे केंद्रस्थान श्रीलंकेतील तमिळ जनसमूहाची ओळख, भाषा, अधिकार आणि स्वायत्ततेसाठीचा संघर्ष बनले. श्रीलंकेत १९५६ मध्ये लागू झालेल्या 'सिन्हाळा ओन्ली ॲक्ट' मुळे तमिळ भाषिक जनतेमध्ये उपेक्षेची भावना निर्माण झाली. त्यातूनच तमिळ अस्मितेचा राजकीय आणि सामाजिक संघर्ष वाढत गेला. पुढे सन १९७० ते १९९० या काळात एल.टी.टी.ई. (Liberation Tigers of Tamil Eelam) चळवळीच्या माध्यमातून हा संघर्ष सशस्त्र स्वरूप धारण करू लागला. भारताने मानवी आणि राजनैतिक पातळीवर या प्रश्नात मध्यस्थी केली; सन १९८७ च्या भारत-श्रीलंका कराराने दोन्ही देशांना जवळ आणले, पण त्याच वेळी आंतरिक राजकीय मतभेदही वाढले.

तमिळनाडू राज्याचे राजकारण आणि भारतीय जनमानसातील तमिळ भावनांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर कायम प्रभाव टाकला आहे. त्यामुळे भारताला श्रीलंकेशी संबंध राखताना तमिळ अस्मिता, मानवी हक्क, सार्वभौमत्व आणि प्रादेशिक स्थैर्य या सर्वांमध्ये संतुलन राखावे लागते. अलीकडील श्रीलंकेच्या आर्थिक संकटाच्या काळात भारताने दिलेल्या मदतीमुळे द्विपक्षीय नाते नव्या पायावर उभे राहिले असून तमिळ समुदायाच्या पुनर्वसनासाठी नवी संधी निर्माण झाली आहे. त्यामुळे भारत-श्रीलंका संबंधांचा अभ्यास करताना तमिळ अस्मिता हा केवळ ऐतिहासिक नव्हे, तर समकालीन राजकीय वास्तव समजून घेण्यासाठी महत्त्वपूर्ण घटक ठरतो.

१. भारत–श्रीलंका संबंधांची ऐतिहासिक पृष्ठभूमी:

भारत आणि श्रीलंका हे दोन नैसर्गिक शेजारी देश आहेत. फक्त ३० किलोमीटरचा पाल्क सामुद्रधुनी या दोन देशांना विभक्त करते. भौगोलिक जवळीक आणि ऐतिहासिक नाती यामुळे या देशांमध्ये सहकार्य आणि संघर्ष या दोन्ही गोष्टी आढळतात. इतिहासाच्या दृष्टीने पाहिल्यास भारत–श्रीलंका संबंधांचे मूळ इ.स.पूर्व ३ रे शतक या काळात सापडते. सम्राट अशोकाने आपला पुत्र महेंद्र आणि कन्या संगमित्रा यांना बौद्ध धर्मप्रसारासाठी श्रीलंकेत पाठवले. यामुळे बौद्ध धर्म श्रीलंकेत स्थायिक झाला आणि भारताशी आध्यात्मिक नाते दृढ झाले. महावंश या प्राचीन सिंहली ग्रंथात याचा उल्लेख आढळतो.[१] मध्ययुगीन काळात दक्षिण भारतातील चोळ राजांनी श्रीलंकेवर अनेकदा आक्रमण केले. इ.स. १०१७ मध्ये राजेंद्र चोळ पहिला याने श्रीलंका जिंकली आणि काही काळ ती चोळ साम्राज्याचा भाग राहिली. या काळात दोन्ही देशांमध्ये

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढली. १६व्या शतकात पोर्तुगीज, त्यानंतर डच आणि शेवटी ब्रिटिश सत्तेने श्रीलंकेवर वर्चस्व गाजवले. ब्रिटिशांनी दोन्ही देशांना साम्राज्याच्या अंतर्गत जोडले, ज्यामुळे प्रशासनिक आणि व्यापारिक संपर्क प्रस्थापित झाला. भारताने १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी आणि श्रीलंकेने ४ फेब्रुवारी १९४८ रोजी स्वातंत्र्य मिळवले. सुरुवातीच्या काळात दोन्ही देशांमध्ये शांतता, व्यापार आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण यावर भर होता. सन १९५० मध्ये पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू आणि श्रीलंकेचे पंतप्रधान डी.एस. सेनानायक यांनी 'भारत-सिलोन करार' वर स्वाक्षरी करून दोन्ही देशांतील स्थलांतरित भारतीयांच्या प्रश्नावर तोडगा काढला.[२]

सन १९५६ मध्ये श्रीलंकेच्या पंतप्रधान एस.डब्ल्यू.आर.डी. बंडारनायके यांनी 'Sinhala Only Act' लागू केला. या कायद्यामुळे तमिळ भाषिक जनतेमध्ये असंतोष वाढला आणि भारतातील तमिळनाडू राज्यात श्रीलंकेतील तमिळ बांधवांसाठी सहानुभूती निर्माण झाली. पुढील काही दशकांत हा मुद्दा भारत–श्रीलंका संबंधांतील सर्वात संवेदनशील घटक ठरला. आकडेवारीनुसार, आज श्रीलंकेची लोकसंख्या सुमारे २ कोटी २० लाख आहे, त्यापैकी ११–१२% तमिळ समुदाय आहे. या समुदायाचे भारताशी, विशेषतः तमिळनाडू राज्याशी, घनिष्ठ सांस्कृतिक आणि कौटुंबिक संबंध आहेत. त्यामुळे श्रीलंकेतील तमिळ प्रश्न हा केवळ आंतरराष्ट्रीय नव्हे तर सांस्कृतिक आणि भावनिक प्रश्न म्हणून भारतासमोर उभा राहिला. सध्याच्या काळात भारत–श्रीलंका संबंधांमध्ये राजकीय संवाद, सागरी सुरक्षाविषयक सहकार्य, तसेच व्यापार वाढविण्यावर भर आहे. सन २०२३–२४ मध्ये दोन्ही देशांमधील व्यापार ६.२ अब्ज अमेरिकी डॉलर इतका झाला आहे.[३] ही वाढ आर्थिक नात्याच्या बळकटीचे द्योतक आहे. त्याच वेळी तमिळ अस्मिता, मच्छीमार वाद आणि निर्वासित प्रश्न हे विषय अजूनही या संबंधांच्या संवेदनशील बाजू आहेत. या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा सखोल अभ्यास केल्यास पुढील टप्प्यांतील तमिळ अस्मितेचा संघर्ष आणि भारताची भूमिका अधिक स्पष्टपणे समजते.

२. श्रीलंकेत तमिळ अस्मितेचा उदय आणि विकास:

श्रीलंकेतील तमिळ समाज हा तेथील सर्वात मोठा अल्पसंख्यांक समुदाय आहे. २०२४ च्या आकडेवारीनुसार, श्रीलंकेची लोकसंख्या सुमारे २ कोटी २० लाख असून त्यातील ११.२% तमिळ भाषिक आहेत. या समुदायाचे मूळ दोन प्रमुख गटांत विभागले जाते. श्रीलंकन तमिळ हे जाफना आणि उत्तरेकडील भागात राहणारे आहेत आणि इंडियन तमिळ जे १९व्या शतकात ब्रिटिशांनी चहा बागांमध्ये कामासाठी दक्षिण भारतातून आणलेले कामगार होते. या दोन्ही गटांच्या सांस्कृतिक ओळखी आणि सामाजिक मागण्या भिन्न आहेत, तरी 'तमिळ अस्मिता' या समान धाग्याने ते जोडले गेले आहेत.[४] तमिळ अस्मिता म्हणजे केवळ भाषिक ओळख नव्हे, तर सांस्कृतिक, धार्मिक आणि राजकीय स्वाभिमानाचा एकत्रित भाव. १९४८ मध्ये स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सिंहली समाजाने राष्ट्रवाद हा राज्याच्या ओळखीचा मुख्य घटक बनवला. परिणामी तमिळ

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

समाज बाजूला पडू लागला. १९५६ मध्ये पंतप्रधान एस.डब्ल्यू.आर.डी. बंडारनायके यांनी 'Sinhala Only Act' लागू केला, ज्यामुळे तमिळ भाषा प्रशासनातून वगळली गेली. या कायद्याने तमिळ अस्मितेला नवे राजकीय स्वरूप दिले आणि तमिळ समाजात विरोधाची चळवळ पेटली.

१९७२ मध्ये श्रीलंकेचे नवीन संविधान आले, ज्यात बौद्ध धर्माला "प्रमुख स्थान" देण्यात आले. या निर्णयाने तमिळ समाजातील धार्मिक असंतोष वाढवला. पुढे १९७६ मध्ये Tamil United Liberation Front (TULF) या संघटनेने "स्वतंत्र तमिळ ईलम राष्ट्र" निर्माण करण्याची मागणी केली. १९८३ मध्ये 'काळा जुलै' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या दंगलींमध्ये हजारो तमिळांचा मृत्यू झाला आणि लाखो लोक विस्थापित झाले. या घटनेने श्रीलंकेच्या इतिहासात निर्णायक वळण आणले.[५] याच काळात लिबरेशन टायगर्स ऑफ तमिळ ईलम (LTTE) या संघटनेचा उदय झाला. या संघटनेचे नेतृत्व व्हेलुपिल्लई प्रभाकरन याने केले. LTTE ने सशस्त्र लढा सुरू करून उत्तर आणि पूर्व भागात स्वतंत्र तमिळ राष्ट्राची मागणी पुढे रेटली. या लढ्यामुळे श्रीलंकेत १९८३ ते २००९ या काळात सुमारे १ लाखाहून अधिक लोकांचा बळी गेला.[६] तमिळ अस्मितेचा हा विकास केवळ आंतरिक सामाजिक बदलांचा परिणाम नव्हता, तर भारताशी असलेल्या ऐतिहासिक संबंधांमुळे या चळवळीला आंतरराष्ट्रीय अधिष्ठान मिळाले. भारतातील तमिळनाडू राज्यात श्रीलंकन तमिळांबद्दल सहानुभूती होती, ज्यामुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर सतत प्रभाव पडत गेला. सन २००९ मध्ये श्रीलंकेच्या सैन्याने LTTE ला पराभूत केले आणि दीर्घकाळ चाललेला गृहयुद्धाचा शेवट झाला. तरीही तमिळ अस्मिता आजही तिथल्या राजकीय चर्चेचा केंद्रबिंदू आहे. आज या समुदायाच्या समान नागरिकत्व, भाषिक हक्क आणि प्रादेशिक स्वायत्तता या प्रमुख मागण्या आहेत.

३. भारताची भूमिका आणि तमिळनाडू घटक:

भारत आणि श्रीलंका यांच्यातील संबंधांना ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि भौगोलिक पार्श्वभूमी लाभली आहे. मात्र, श्रीलंकेतील तमिळ प्रश्नाच्या संदर्भात भारताची भूमिका नेहमीच संवेदनशील राहिली आहे. विशेषतः तमिळनाडू राज्य हे भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर प्रभाव टाकणारे महत्त्वाचे राजकीय व सामाजिक केंद्र ठरले आहे. भारताच्या दक्षिण किनाऱ्यापासून फक्त ३० किलोमीटर अंतरावर असलेले श्रीलंकेचे जाफना द्वीप तमिळनाडूशी ऐतिहासिक आणि भाषिक नात्याने जोडलेले आहे. सन १९८० च्या दशकात श्रीलंकेत सुरू झालेल्या यादवी संघर्षात तमिळनाडूतील जनतेने आणि राजकीय पक्षांनी तमिळ बंधुता आणि मानवतावादी दृष्टिकोनातून श्रीलंकन तमिळांचा पाठिंबा केला. एम.जी. रामचंद्रन यांच्या काळात एआयएडीएमके सरकारने एल.टी.टी.ई. ला अप्रत्यक्ष मदत दिली असल्याचे काही अभ्यासकांनी नमूद केले आहे. याच काळात भारताच्या केंद्र सरकारने श्रीलंकेसोबत शांततेचा मार्ग शोधण्याचा प्रयत्न केला आणि सन १९८७

मध्ये भारत–श्रीलंका करार करण्यात आला. या करारानुसार भारताने Indian Peace Keeping Force (IPKF) श्रीलंकेत पाठवली. पण या कारवाईला तमिळनाडूतील अनेक राजकीय नेत्यांचा विरोध झाला, कारण त्यांना असे वाटले की भारतीय सैन्य तमिळांच्या विरोधात लढत आहे. सन १९९० मध्ये भारतीय सैन्य माघारी परतले, पण या काळात भारतातील आणि श्रीलंकेतल्या तमिळांमध्ये मानसिक अंतर वाढले. सन १९९१ मध्ये पंतप्रधान राजीव गांधी यांची झालेली हत्या या संबंधातील निर्णायक घटना ठरली.[७]

सन २००० नंतर भारताने श्रीलंकेच्या अंतर्गत राजकारणात थेट हस्तक्षेप न करता मानवतावादी मदतीवर आणि पुनर्निर्माणावर आधारित धोरण स्वीकारले. युद्धोत्तर काळात भारताने श्रीलंकेच्या उत्तर आणि पूर्व भागात ५०,००० पेक्षा अधिक घरे, रस्ते, रुग्णालये आणि शैक्षणिक संस्था उभारल्या.[८] तमिळनाडू घटक आजही भारताच्या परराष्ट्र धोरणात महत्त्वाची भूमिका बजावतो. श्रीलंकेतील तमिळांवरील मानवी हक्कांच्या प्रश्नावर चेन्नई, मदुराई आणि कोयंबतूर येथील नागरी समाज संघटना आणि राजकीय पक्ष सातत्याने आवाज उठवतात. या दबावामुळे भारताला श्रीलंकेसोबतचे व्यापार आणि सामरिक हित यामध्ये संतुलन राखावे लागते. त्यामुळे तमिळनाडू हा केवळ प्रादेशिक नव्हे तर दक्षिण आशियाई परराष्ट्र धोरणातील एक प्रभावी घटक म्हणून उदयास आला आहे.

४. श्रीलंका यादवी संघर्षाचे भारत–श्रीलंका संबंधांवरील परिणाम:

श्रीलंकेत १९८३ ते २००९ या कालावधीत चाललेला यादवी संघर्ष हा दक्षिण आशियातील सर्वात दीर्घकालीन आणि भीषण गृहयुद्धांपैकी एक मानला जातो. तमिळ ईलमच्या मागणीपासून सुरू झालेल्या या संघर्षाने श्रीलंकेच्या अंतर्गत राजकारणासोबतच भारत–श्रीलंका संबंधांवरही खोलवर परिणाम केले. या संघर्षामुळे दोन्ही देशांतील राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक आणि सुरक्षा क्षेत्रातील धोरणांमध्ये मोठे बदल झाले. सन १९८० च्या दशकात श्रीलंकेत वाढणाऱ्या हिंसाचारामुळे सुमारे १ लाखाहून अधिक तमिळ निर्वासित भारतात, विशेषतः तमिळनाडूत शरण आले. या मोठ्या स्थलांतरामुळे भारतावर आर्थिक व सामाजिक भार वाढला. भारताने मानवीय दृष्टिकोन स्वीकारत या निर्वासितांना आश्रय दिला, पण या प्रक्रियेमुळे श्रीलंका सरकारने भारतावर "हस्तक्षेप" केल्याचा आरोप केला. या पार्श्वभूमीवर १९८७ मध्ये भारत-श्रीलंका करार झाला, ज्याने द्विपक्षीय संबंधांना नवे रूप दिले. या करारानुसार भारताने Indian Peace Keeping Force (IPKF) श्रीलंकेत पाठवली. परंतु स्थानिक सिंहली जनतेने या उपस्थितीला परकीय हस्तक्षेप मानले, तर तमिळ गटांनी त्यावर विश्वास ठेवला नाही. परिणामी IPKF ला दोन्ही बाजूंनी विरोध सहन करावा लागला. या घडामोडींमुळे भारत–श्रीलंका संबंध तणावग्रस्त झाले आणि १९९० मध्ये भारतीय सैन्य माघारी बोलावले गेले.[९]

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

१९९१ मध्ये पंतप्रधान राजीव गांधींची हत्या ही या संबंधांवरील निर्णायक घटना ठरली. या घटनेनंतर भारताने श्रीलंकेतील अंतर्गत संघर्षात थेट हस्तक्षेप टाळण्याचे धोरण स्वीकारले. मात्र, २००९ मध्ये श्रीलंकेने LTTE वर अंतिम विजय मिळविल्यानंतर भारताने पुनर्निर्माण, आर्थिक सहकार्य आणि मानवी हक्कांच्या संरक्षणावर आधारित धोरण स्वीकारले. भारत आज श्रीलंकेच्या उत्तर आणि पूर्व प्रांतांमध्ये घरे बांधणी, रस्ते विकास, रेल्वे दुरुस्ती यासारख्या प्रकल्पांद्वारे स्थैर्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत आहे. या युद्धाने भारत–श्रीलंका संबंधांमध्ये संवेदनशीलता आणि परस्पर अवलंबित्वाचे नवे समीकरण तयार केले. भारताला आता आपल्या परराष्ट्र धोरणात श्रीलंकेच्या सार्वभौमत्वाचा आदर राखून, तमिळ जनतेच्या हक्कांचे संरक्षण करणे आवश्यक ठरले आहे. म्हणूनच श्रीलंका यादवी संघर्ष हा केवळ आंतरराष्ट्रीय विषय नसून, भारतीय परराष्ट्र धोरणातील एक महत्वपूर्ण वळणबिंदू ठरला आहे.

५. भारत–श्रीलंका संबंधांचे वर्तमान परिप्रेक्ष्य आणि तमिळ अस्मितेची भविष्यातील दिशा

२१व्या शतकाच्या तिसऱ्या दशकात भारत–श्रीलंका संबंध नवीन स्वरूपात उभे राहिले आहेत. २००९ मध्ये यादवी युद्ध संपल्यानंतर श्रीलंकेने आर्थिक पुनर्बांधणी, पर्यटन आणि प्रादेशिक सहकार्य यावर लक्ष केंद्रीत केले. भारतानेही आपल्या 'शेजारी प्रथम धोरण' अंतर्गत श्रीलंकेसोबत सहकार्य वृद्धिंगत करण्यावर भर दिला. मात्र, या संबंधांमध्ये तमिळ प्रश्न अजूनही एक संवेदनशील आणि अपूर्ण अध्याय आहे. श्रीलंकेतील उत्तर आणि पूर्व भागातील तमिळ समाज आजही सामाजिक न्याय, जमीन हक्क आणि पुनर्वसनाच्या प्रश्नांवर संघर्ष करत आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी अधिकार संघटना (UNHRC) च्या २०२३ च्या अहवालानुसार, युद्धोत्तर काळातही सुमारे १.२ लाख लोक अजून विस्थापित आहेत. भारताने या पार्श्वभूमीवर आंतरराष्ट्रीय मंचावर संतुलित भूमिका घेतली आहे, ती म्हणजे श्रीलंकेच्या सार्वभौमत्वाचा आदर राखत, तमिळ जनतेच्या हक्कांसाठी सौम्य पण ठोस भूमिका मांडली आहे.[१०] तमिळनाडू सरकार आणि दक्षिण भारतीय नागरी संघटना आजही श्रीलंकेतील तमिळ समुदायाशी सातत्याने संवाद ठेवतात. २०२१ मध्ये भारताने ५०० दशलक्ष डॉलर्सचे विकास सहाय्य पॅकेज श्रीलंकेला दिले, ज्यामध्ये जाफना व मुल्लैतीवु जिल्ह्यांतील घरे, शाळा आणि वैद्यकीय केंद्रांचा समावेश होता. यामुळे भारताचा प्रभाव वाढला असला तरी चीनच्या वाढत्या आर्थिक उपस्थितीमुळे श्रीलंकेच्या परराष्ट्र धोरणात नवीन गुंतागुंत निर्माण झाली आहे. त्यामुळे भारताला 'सामरिक हित आणि मानवतावादी मूल्ये' यामध्ये संतुलन राखणे आवश्यक झाले आहे.

भविष्यात तमिळ अस्मिता केवळ जातीय किंवा प्रादेशिक मुद्दा न राहता सांस्कृतिक स्वाभिमान आणि अधिकारांच्या मान्यतेचा व्यापक संघर्ष बनू शकतो. श्रीलंका सरकारने जर समावेशक राजकीय धोरण स्वीकारले तर तमिळ समाज राष्ट्रनिर्मितीत सक्रीय भूमिका घेऊ शकतो. भारतासाठी ही एक कूटनीतिक संधी आहे , कारण तमिळ जनतेचा विकास

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

आणि समाधान हेच दक्षिण आशियाई स्थैर्याचे गाभा ठरू शकतात. त्यामुळे भारत–श्रीलंका संबंधांचे भविष्य 'मानवी संवेदनशीलतेसह सामरिक भागीदारी' या सूत्रावर उभे आहे. तमिळ अस्मिता ही केवळ इतिहासातील भाग नाही, तर भविष्याच्या शांतता, विकास आणि मानवी मूल्यांच्या स्थापनेचा एक महत्त्वपूर्ण पाया आहे.

६. समारोप:

भारत–श्रीलंका संबंधांचा इतिहास हा केवळ दोन शेजारी देशांच्या राजनैतिक व्यवहारांचा न राहता, सांस्कृतिक, धार्मिक, भाषिक आणि सामाजिक परस्परावलंबित्वाचा आहे. या संबंधामध्ये 'तमिळ अस्मिता' ही संकल्पना सतत दृगोचर होत राहिली आहे. प्राचीन काळात या द्वीपदेशात भारतातून गेलेल्या बौद्ध आणि हिंदू संस्कृतीने मैत्रीचे सेतू निर्माण केले, तर आधुनिक काळात हाच सेतू जातीय आणि राजकीय संघर्षाच्या पाशात अडकला. सन १९४८ नंतर श्रीलंकेने स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून प्रवास सुरू केला, पण सिंहली भाषेला प्राधान्य देणाऱ्या धोरणांमुळे तमिळ समाजात असंतोष निर्माण झाला. 'सिंहला ओन्ली ॲक्ट' पासून 'ईलम चळवळी'पर्यंत तमिळ अस्मिता ही उपेक्षेच्या प्रतिक्रियेतून स्वाभिमानाच्या राजकारणात परिवर्तित झाली. या संघर्षाने भारताला नैतिक आणि सामरिक दोन्ही दायित्वे दिली. भारताने एका बाजूला तमिळ भावनांचा आदर राखत मानवतावादी भूमिका घेतली, तर दुसऱ्या बाजूला श्रीलंकेच्या सार्वभौमत्वाचे रक्षण केले, हीच या संबंधांची मूलभूत द्विधास्थिती आहे. सन १९८७ चा 'भारत–श्रीलंका करार' आणि नंतरच्या IPKF मोहिमेने द्विपक्षीय संबंधांना कठीण वळण दिले, पण युद्धोत्तर काळात भारताने पुन्हा विकासात्मक सहकार्यावर भर दिला. आज भारत श्रीलंकेच्या उत्तर व पूर्व भागात पुनर्निर्माण, शिक्षण, आरोग्य आणि पायाभूत सुविधांच्या क्षेत्रात महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. या भूमिकेमुळे भारताचा दक्षिण आशियातील प्रभाव अधिक दृढ झाला, तर तमिळ जनतेलाही विकासाच्या प्रवाहात सहभागी होण्याची संधी मिळाली.

तथापि, चीनसारख्या परकीय शक्तींची वाढती उपस्थिती आणि श्रीलंकेतील राजकीय अस्थिरता यामुळे भारत–श्रीलंका संबंधांना नवीन आव्हाने निर्माण झाली आहेत. तमिळ प्रश्न अजूनही पूर्णतः सुटलेला नाही. तो केवळ भाषिक अल्पसंख्यकांचा प्रश्न नसून, दक्षिण आशियातील मानवी अधिकार आणि प्रादेशिक स्थैर्याचा केंद्रबिंदू ठरला आहे. त्यामुळे श्रीलंकेच्या सार्वभौमत्वाचा आदर राखत तमिळ जनतेच्या न्याय्य मागण्यांना पाठिंबा देणे हे भारतासमोरचे आव्हान दुहेरी आहे . भविष्यातील भारत–श्रीलंका संबंधांची दिशा सामरिक सहकार्य, आर्थिक परस्परावलंबित्व आणि मानवतावादी संवेदनशीलता या तिन्ही आधारांवर ठरणार आहे. तमिळ अस्मिता ही संघर्षाची नव्हे, तर संवाद आणि सहअस्तित्वाची नवी दिशा देणारी असावी, हेच या संशोधनाचा मूलभूत निष्कर्ष ठरतो.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संदर्भ:

१. *Basham, A. L., The Wonder That Was India, Picador Classics, London, 1967, p. 122.*

२. *Karunaratne, T., Sri Lanka's Foreign Relations in the Cold War Era, Vijitha Yapa Publications, Colombo, 1998, p. 47.*

३. *Ministry of External Affairs, India–Sri Lanka Bilateral Trade Report, Government of India, New Delhi, 2024, p. 15.*

४. *Karunaratne, T., Sri Lanka's Foreign Relations in the Cold War Era, Vijitha Yapa Publications, Colombo, 1998, p. 102.*

५. *नंदकुमार, के., भारतीय उपखंडातील सांस्कृतिक देवाणघेवाण, राष्ट्रीय प्रकाशन, नवी दिल्ली, २०१४, पृ. १०५.*

६. *Perera, M., Civil War and Ethnic Conflict in Sri Lanka, Routledge, London, 2012, p. 188.*

७. *मिश्रा, अरुण, भारत-श्रीलंका संबंधों का राजनीतिक विश्लेषण, राजकमल प्रकाशन, नयी दिल्ली, २०१०, पृ. १७८.*

८. *Ministry of External Affairs, India–Sri Lanka Bilateral Trade Report, Government of India, New Delhi, 2024, p. 27.*

९. *Subramanian, N., Ethnicity and Politics in Sri Lanka and Tamil Nadu, University of California Press, California, 2005, p. 142.*

१०. *मिश्रा, अरुण, भारत-श्रीलंका संबंधों का राजनीतिक विश्लेषण, राजकमल प्रकाशन, नयी दिल्ली, २०१०, पृ.२३५.*

Cite This Article:

***प्रा. पवार कि. स.* (2025).** *भारत–श्रीलंका राजकीय संबंध: विशेष संदर्भ तमिळ अस्मिता.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 150–157.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

परराष्ट्र धोरणातील भारतीय संस्कृती, भाषा आणि पंरपरा – एक ऐतिहासिक विश्लेषण

*** प्रा. मंगेश माधव देवडे,**

*इतिहास विभाग, रा. ब. नारायणराव बोरावके कॉलेज, श्रीरामपूर, ता.श्रीरामपूर, जि. अहिल्यानगर.

सारांश:

भारताचा सांस्कृतिक वारसा आणि पंरपरा या शांतता, कल्याण आणि सर्वांगीण जीवनाच्या मूल्यांचा प्रचार करुन सांस्कृतिक देवाणघेवाण करण्याचे मुख्य कार्य करतात. परराष्ट्र धोरणामध्ये योगदान देतात. भारतीय संस्कृतीमधील विविधता आणि विविधतेतील एकता या देशाच्या अस्मिता आहेत. सांस्कृतिक वारसा पंरपरा आणि भाषा राष्ट्रांना सामाईक करण्यात आणि संवाद मजबूत करण्यासाठी मदत करतात. जागतिक प्रेक्षकांसमोर देशाच्या अनोख्या चालीरिती, सण आणि वारसा सादर करुन सांस्कृतिक मुत्सद्दीपणा वाढविला जातो. परराष्ट्राशी संबध वाढविण्यासाठी आणि सहज संवाद होण्यासाठी सांस्कृतिक सेतू म्हणून भाषा व सांस्कृतिक देवाण-घेवाण कार्यक्रमाव्दारे सकारात्मक राष्ट्रीय प्रतिमा तयार होताना दिसते. योग, भाषा, पंरपरा आणि सांस्कृतिक वारसा देशाच्या जागतिक उपस्थितीला आकार देण्यास सहाय्यभूत होतात. राष्ट्राची संस्कृती, कला, शिक्षण, भाषा आणि पंरपरा या इतर राष्ट्रांशी संमजसपणा आणि आदराची भावना निर्माण करतात.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना :

आंतरराष्ट्रीय संबध निर्माण करताना त्याचा उद्देश आणि महत्व समजून घेताना त्या राष्ट्राच्या सांस्कृतिक पंरपरा, वारसा, भाषा आणि संस्कृती समजून घ्यावी लागते. कारण सांस्कृतिक मुत्सद्देगिरीमध्ये वरील गोष्टी राष्ट्राची ओळख दर्शवितात. पर्यटन, व्यापार आणि भागीदारी यांना प्रोत्साहन मिळण्यासाठी या बाबी गरजेच्या आणि महत्वाच्या आहेत. भारताच्या विविध प्रांतामध्ये नांदत असलेल्या वेगवेगळ्या संस्कृती आणि या पंरपरांचा समन्वय म्हणजेच भारतीय संस्कृती होय. संस्कृती या संज्ञेला इंग्रजीमध्ये कल्चर आणि सिव्हीलायझेशन अशा दोन प्रतिसंज्ञा आहेत. कल्चर या संज्ञेने धर्म, कला, विज्ञान, भाषा आणि तत्वज्ञानाच्या पंरपरा सूचित होतात तर सिव्हीलायझेशन म्हणजे भौतिक प्रगती सूचित केली जाते. संपूर्ण जगामध्ये विविध देशांमधील संस्कृतीमध्ये भारतीय संस्कृतीला पाच हजार वर्षांची पंरपरा आहे. भारतामध्ये विविध भाषा, विविध धर्मपंथ, त्यांच्या विविध जीवनपध्दती असणारे लक्षावधी लोक राहतात. त्यांचे वेगवेगळे धर्म, पंथ, गट, समूह आणि त्यांच्या संस्कृतीचे संमिलित रुप म्हणजे भारताचा सांस्कृतिक वारसा होय.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारतीय संस्कृती एक प्राचीन व वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती आहे. तसेच भारताला एक सांस्कृतिक वारसा आहे. वेरुळ, अंजिठा, ताजमहाल, कोणार्क, खजुराहो याबरोबरच दक्षिण भारतातील पट्टदकल, ऐहोळे, बदामी, महाबलीपूरम् येथील वास्तूशिल्पे आणि लेणीसमूह हा भारताचा सांस्कृतिक वारसा आहे. कथ्यक, मणिपुरी, भरतनाट्य, लावणी हे नृत्यकलाविष्कार तसेच पोवाडा, यक्षगान आणि दशावतार इत्यादी नाट्यपंरपरा ही भारतीचा सांस्कृतिक ओळख आहे. संस्कृत भाषा तसेच या भाषेतील वेद, उपनिषदे, पुराणे रामायण, महाभारत ही महाकाव्ये आणि इतर संस्कृत काव्ये आदी साहीत्य परस्पर देशांमधील दुवा जोडण्यासाठी आणि सांस्कृतिक देवाण-घेवाणीसाठी वारसा स्वरुपात महत्वाचे ठरतात. सांस्कृतिक वारसा हा पर्यटनाचे उत्कृष्ट साधन आहे. मुळातच पर्यटनाचा उद्देश हा केवळ भटकणे अथवा फिरणे असा नसून पर्यटन हे आनंददायी, सांस्कृतिक, सामाजिक, धार्मिक आणि ऐतिहासिक माहीती सर्वांपर्यंत पोहचविणारे असावे. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी आणि पर्यटनासाठी उत्तेजन मिळावयास हवे.

आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि पर्यटन या दोन वेगळ्या बाबी असल्या तरी आपण एक गोष्ट लक्षात घ्यावयास हवी की, सिंधू संस्कृतीपासून भारताचा व्यापार परराष्ट्रांशी होत होता. हडप्पा संस्कृतीमध्ये शेती करण्याची सुरुवात झाल्यावर प्रथम सिंधू खो-यात कापूस उत्पादन सुरु झाले, त्यामुळे ग्रीक लोक कापसाला सिंध या नावावरुन सिदॉन असे म्हणत असत. हडप्पा संस्कृतीचे व्यापारी इजिप्त देशाला मलमलीच्या कापडाचा पुरवठा करीत. हडप्पा व मोहजोंदारो ही प्राचीन नगरे व्यापाराची प्रमुख केद्रें होती. याचा पुरावा म्हणजे मेसोपोटेमियाचा सम्राट पहिला सार्गन याच्या एका लेखात हा उल्लेख आपणास पाहवयास मिळतो. मध्य आशिया, अफगाणिस्तान, बहारीन, ओमान, इराण, बलुचिस्तानचा किनारा ते हडप्पा असा व्यापार होत असे.

प्राचीन काळी हडप्पामधून तांबे, हस्तिदंताच्या वस्तू, मातीची भांडी, इंद्रनील, लाजवर्दी, गोमेद मणी, कापड, चामडयाच्या वस्तू याबरोबरच माकडे, मोर हे प्राणी मेसोपोटेमियात निर्यात केले जात असत. इजिप्तच्या राजघराण्यातील व्यक्ती मृत पावल्यास त्यास निळया वस्त्रात गुंडाळले जात असे. या निळया वस्त्रासाठी वापरण्यात येणारी निळ हडप्पाचे व्यापारी निर्यात करीत असत. मेसोपोटेमियातील विविध ठिकाणी हडप्पा संस्कृतीच्या वस्तू सापडल्या आहेत तर हडप्पा संस्कृतीच्या अनेक स्थळांमध्ये मेसोपोटेमियातील वस्तू सापडल्या आहेत.

परराष्ट्र धोरण आणि सांस्कृतिक पर्यटनः

आशिया खंडातील भारत हा एक मोठा देश आहे. विपूल लोकसंख्या, विविधतेतून एकता, लोकशाही शासनप्रणाली, समृध्द नैसर्गिक वारसा भारत देशाला लाभला आहे. परराष्ट्र धोरण केवळ देशांच्या सीमा आणि सुरक्षितता यापुरते मर्यादीत न ठेवता त्यामधून आर्थिक समृध्दी आणि सांस्कृतिक देवाण-घेवाण होणे आवश्यक आहे. सांस्कृतिक पर्यटनाच्या माध्यमातून हे शक्य

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

आहे. वैदीक कालखंडापासून आपणांस पर्यटनाचे उल्लेख मिळतात. वैदीक कालखंड, मोर्ये कालखंड, शक, सातवाहन, वाकाटक, राष्ट्रकूट तसेच गुप्त व गुप्तोत्तर कालखंडात भारताचा परकीय देशांशी व्यापार होता. व्यापाराच्या निमित्ताने पर्यटन होत असे. बौध्द धर्माच्या प्रसारासाठी सम्राट अशोकाने प्रवास केल्याची नोंद सापडते. मध्ययुगीन कालखंडात अल्बेरुनी, इब्नतुता, फ्रान्सिस बर्निअर, निकोलस मनूची, विलियन हॉकीन्स हे परकीय प्रवासी भारतात आले होते.

सांस्कृतिक पर्यटनामुळे परस्परांची जीवनपध्दती, चालीरीती, विचार समजून घेण्यास मदत होते. ऐतिहासिक स्मारकांना भेटी, किल्ले, मंदीरे व लेण्या यांना भेटी दिल्याने परस्परांना इतिहासाची माहीती होते. संगीत, नृत्य व पंरपरा याची माहीती मिळते. एकमेकांच्या भाषांची माहीती मिळते. सांस्कृतिक पर्यटनातून आपण विदेशातील उच्च राहणीमानाचा अनुभव घेतो. त्यांच्या व आपल्या जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोनातील फरक लक्षात येतो. पंढरपूरला आषाढी व कार्तिकी यात्रेला विदेशी पर्यटक थांबून वारकरी संप्रदायाचा अभ्यास करताना दिसून येतात. सांस्कृतिक पर्य़टनाच्या माध्यमातून एकमेकांना दुस-ऱ्याच्या देशातील धर्म, देवदेवता, रुढी-पंरपरा व संस्कृती यांची थोडयापार प्रमाणात ओळख होते. आंतरराष्ट्रीय मैत्रीभाव व आदराची भावना निर्माण होते.

पहिल्या जागतिक महायुध्दानंतर पर्यटनास सुरुवात झाल्याचे दिसून येते. दुस-या महायुध्दानंतर प्रामुख्याने वसाहतवादाच्या उच्चाटनानंतर आशिया आणि आफ्रिका खंडातील देशांना स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर पर्यटनाचे क्षेत्र अधिक व्यापक झाले. परराष्ट्रीय धोरणाचा एक भाग म्हणून भारताने पर्यटकांची संख्या वाढावी व पर्यटनातून अधिक उत्पन्न मिळावे म्हणून पर्यटनास चालना देण्याचा प्रयत्न केला. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत पर्यटनासाठी २९०० कोटी रुपयांची तरतूद भारत सरकारने केली होती. त्यापैकी ९१ टक्के म्हणजेच २४०० कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. ११ व्या पंचवार्षिक योजनेत साधारणपणे एक कोटी आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांना आकर्षित करण्याचे धोरण ठरविण्यात आले होते.

भारतामध्ये विविध जातीपंथाचे, विविध भाषा बोलणारे लोक राहतात. आंतरराष्ट्रीय संबधामध्ये कोणत्याही भाषेचा अडथळा न येता सांस्कृतिक सेतू म्हणून भाषेची भूमिका महत्वाची ठरते. कोणत्याही देशाची भाषा ही त्यांची राष्ट्रीय अस्मिता असते. यासाठी सास्कृतिक कार्यक्रमाव्दारे भाषांची देवाण-घेवाण केल्यास परस्पर देशांना त्या देशांमधील भाषेची माहीती होईल, एवढेच नव्हे तर सांस्कृतिक उत्सव, प्रदर्शने, वारसा कार्यक्रमाव्दारे भाषांची ओळख झाल्यास आंतरराष्ट्रीय संबध मजबूत होतीलच तसेच परस्पर देशांच्या भाषा आणि सांस्कृतिक पंरपरांची ओळख एकमेकांना झाल्यामुळे आदराची भावना तयार होईल. देशाची संस्कृती, भाषा आणि पंरपरा देशाच्या जागितक उपस्थितीला आकार देण्यास मदतच करतात हे आपल्या लक्षात येईल.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संदर्भसूचीः

१. डॉ. एस.एस. गाठाळ – इतिहासाच्या शाखा, कैलास पब्लिकेशन पुणे, २०१५.

२. डी. डी. कोसंबी – प्राचीन भारतीय संस्कृती व सभ्यता, डायमंड पब्लिकेशन पुणे २००६.

३. डॉ. गो.ब. देगलूरकर – प्राचीन भारत- इतिहास आणि संस्कृती अपरांत प्रकाशन पुणे, २०१५.

४. डॉ. म.के. ढवळीकर – भारताची कुळकथा, राजहंस प्रकाशन पुणे, २०१७.

५. संपादक –डॉ. अरुणचंद्र पाठक, इतिहासः प्राचीन काळ (खंड१)

६. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर, दर्शनिका विभाग महाराष्ट्र शासन, २०१०

Cite This Article:

***प्रा. देवडे मं. मा.* (2025).** *परराष्ट्र धोरणातील भारतीय संस्कृती, भाषा आणि परंपरा – एक ऐतिहासिक विश्लेषण.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 158–161.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारत-पाकिस्तान संबंध : इतिहास आणि भू-राजकारणाच्या संदर्भात अभ्यास

*** डॉ. प्रकाश बुवाजी पांढरमिसे व **डॉ. स्वप्निल दिलीप सातपुते,***

** इतिहास विभागप्रमुख, **भूगोल विभाग, खडकी शिक्षण संस्थेचे, टिकाराम जगन्नाथ महाविद्यालय (स्वायत्त) खडकी, पुणे 3*

प्रस्तावना:

भारतीय उपखंडातील राजकीय आणि सांस्कृतिक वारसा हजारो वर्षांचा प्राचीन आहे. या उपखंडाने वेगवेगळ्या संस्कृती, धर्म आणि साम्राज्यांचा अनुभव घेतला आहे. १९४७ मध्ये ब्रिटिश साम्राज्याच्या समाप्तीनंतर झालेल्या विभाजनाने भारत आणि पाकिस्तान ही दोन स्वतंत्र राष्ट्रे म्हणून उदयास आले. परंतु या विभाजनाने केवळ भौगोलिक सीमा आखल्या नाहीत, तर मानसिक, सामाजिक आणि धार्मिक विभाजनाचा दुभंग निर्माण केला. या विभाजनाचा परिणाम आजही दक्षिण आशियाच्या राजकारणावर खोलवर पडलेला आहे. भारत-पाकिस्तान संबंध हे नेहमीच तणाव, संघर्ष आणि अविश्वासाच्या छायेत गुंतलेले राहिलेले आहेत.

भारत पाकिस्तान विभाजनानंतर लगेचच काश्मीर प्रश्न उद्भवला आणि दोन्ही राष्ट्रांमध्ये पहिला सशस्त्र संघर्ष झाला. यानंतरच्या दशकांत १९६५, १९७१ आणि १९९९ च्या कारगिल युद्धांनी या द्विपक्षीय संबंधांवर खोलवर परिणाम घडवला. भू-राजकारणाच्या दृष्टीने पाहता भारत आणि पाकिस्तान हे केवळ शेजारी राष्ट्र नाहीत, तर ते दोन भिन्न विचारसरणींचे प्रतिनिधित्व करतात भारत एक धर्मनिरपेक्ष लोकशाही आणि दुसरा इस्लामी प्रजासत्ताक असणारा पाकिस्तान. त्यामुळे या संबंधांमध्ये केवळ राजकीय नव्हे तर वैचारिक संघर्ष देखील गुंतलेला आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि बहुध्रुवीय राजकारणाच्या युगात, दक्षिण आशियातील स्थैर्य हे भारत-पाकिस्तान संबंधांवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे. चीन, अमेरिका, रशिया यांसारख्या महासत्तांच्या हस्तक्षेपामुळे हे संबंध अधिक गुंतागुंतीचे झाले आहेत. त्यामुळे भारत-पाकिस्तान संबंधांचा अभ्यास केवळ ऐतिहासिक किंवा राजकीय दृष्टिकोनातून नव्हे, तर भू-राजकारणाच्या व्यापक परिघात करणे आवश्यक ठरते.त्या अनुषंगाने सदर संशोधन लेखामध्ये सखोल विवेचन करण्यात आले आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संशोधन उद्दिष्टे:

1. भारत-पाकिस्तान संबंधांचा ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा सखोल अभ्यास करणे.
2. भारत आणि पाकिस्तान या दोन्ही देशांमधील युद्धे, संघर्ष आणि शांतता प्रयत्नांचा आढावा घेणे.
3. भारत आणि पाकिस्तान या भू-राजकारणाच्या दृष्टिकोनातून भार यादोन्ही देशाच्या संबंधांचे महत्त्व स्पष्ट करणे.
4. दक्षिण आशियातील स्थैर्यासाठी भारत-पाकिस्तान सहकार्याचे महत्त्व अधोरेखित करणे.
5. भारत आणि पाकिस्तान संबंधांवरील जागतिक महासत्तांच्या भूमिकेचे विश्लेषण करणे.

विषयविवेचन :

भारत-पाकिस्तान संबंधांचा प्रवास मूलतः१९४७ पासून जुना असणारा सांस्कृतिक आणि सामाजिक इतिहास सामायिक करत असताना, आधुनिक काळातील राजकीय वास्तव मात्र संघर्षमय, अविश्वासपूर्ण आणि भू-राजकारणाने व्यापलेला दिसून येतो. १९४७ मधील भारत-विभाजन हा केवळ एका उपखंडाचा राजकीय नकाशा बदलणारा घटनाक्रम नव्हता; तो असंख्य लोकांच्या वेदना, हिंसा, रक्तपात आणि मनात निर्माण झालेल्या अविश्वासाचा स्रोतही होता. ब्रिटिशांच्या 'फ़ोडा आणि राज्य करा' या नीतीचा परिपाक म्हणून धर्माच्या आधारावर दोन भारत आणि पाकिस्तान या दोन स्वतंत्र राष्ट्रांची निर्मिती झाली. परंतु या राष्ट्रांचे भौगोलिक विभाजन झाले तरी लोकांच्या मनाचे विभाजन कधीच पूर्ण झाले नाही. या रक्तरंजित सुरुवातीनेच दोन्ही देशांच्या संबंधांवर गडद सावल्या पडल्या, ज्यातून पुढे अनेक युद्धे, संघर्ष आणि राजकीय तणाव उगम पावले.

भारतीय स्वातंत्र्यानंतर लगेचच काश्मीर प्रश्न हा दोन्ही देशांच्या संबंधांचा केंद्रबिंदू बनला. जम्मू-काश्मीर हे स्वतंत्र संस्थान होते. पाकिस्तान समर्थित मंडळींनी हल्ला चढविल्यानंतर महाराजा हरिसिंह यांनी भारताशी विलिनीकरणाचा करार केला आणि भारताने काश्मीरमध्ये सैन्य पाठवले. त्यानंतर १९४७-४८ मधील पहिल्या युद्धाला सुरुवात झाली. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या हस्तक्षेपाने युद्धविराम झाला, परंतु काश्मीरचा एक भाग पाकिस्तानकडे राहिला. काश्मीरचा तुकड्यात विभागलेला भूभाग पुढील अनेक दशकं भारत-पाकिस्तान तणावाचा प्रमुख आधार बनून राहिला. आजही काश्मीर हा या दोन राष्ट्रांमधील सर्वात संवेदनशील आणि राजकीय दृष्ट्या प्रज्वलित मुद्दा राहिला आहे.

इ. स.१९६५ मधील युद्धाने दोन्ही देशांमधील वैरभाव आणखी तीव्र केला. पाकिस्तानने घुसखोरीची नीती अवलंबून काश्मीरला अस्थिर करण्याचा प्रयत्न केला; प्रत्युत्तरादाखल भारतीय सैन्याने निर्णायक प्रतिकार केला. युद्धानंतर ताश्कंद येथे सोव्हिएत संघाच्या मध्यस्थीने करार झाला, परंतु पाकिस्तानात या कराराविषयी मोठ्या प्रमाणावर नाराजी निर्माण झाली. याच काळात झुल्फिकार अली भुट्टो आणि जनरल अयुब खान यांच्या नेतृत्वाखाली पाकिस्तानाने लष्करी आधुनिकीकरणाचा मार्ग स्वीकारला. हे आधुनिकीकरण पुढे भारत-पाकिस्तान संबंधांतील एक मोठा वळणबिंदू बनले.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

इ. स.१९७१ हे वर्ष भारतीय उपखंडाच्या इतिहासातील निर्णायक वर्ष ठरले. पूर्व पाकिस्तानात बंगाल्यांवर होत असलेल्या अन्यायाविरोधात भारताने मानवी आधारावर मदत केली. जनरल याह्या खान यांच्या दडपशाहीविरुद्ध उभे ठाकलेल्या शेख मुजीबुर रहमान यांच्या नेतृत्वाखालील स्वातंत्र्यलढ्याला भारताने नैतिक आणि प्रत्यक्ष साथ दिली. परिणामी भारत-पाकिस्तान युद्ध भडकले आणि भारतीय सैन्याने ऐतिहासिक विजय संपादन करत पूर्व पाकिस्तानला स्वतंत्र बांगलादेश म्हणून स्थापन केले. या घटनेमुळे पाकिस्तानच्या मनात भारताविषयी आणखी कटुता निर्माण झाली. पाकिस्तानच्या राष्ट्रीय ओळखीला मिळालेला हा धक्का त्यांच्या लष्कराने आणि राजकीय नेतृत्वाने कधीच विसरला नाही. तर दुसरीकडे भारताची आंतरराष्ट्रीय प्रतिष्ठा मोठ्या प्रमाणावर वाढली आणि दक्षिण आशियातील नेतृत्वस्थान अधिक दृढ झाले.

२० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आलेले कारगिल युद्ध हे भारत-पाकिस्तान संबंधांतील आणखी एक धोकादायक वळण होते. १९९९ मध्ये पाकिस्तानच्या सैन्याने गुप्तपणे नियंत्रण रेषा ओलांडत भारतीय भूभागात घुसखोरी केली. भारतीय सैन्याने अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीतही धैर्याने लढत कारगिल पर्वतश्रेणीतील उंच शिखरे पुन्हा हस्तगत केली. हे युद्ध अण्वस्त्र संपन्न दोन राष्ट्रांमधील संघर्ष असल्याने जगभरातील लक्ष या भागाकडे वेधले गेले. युद्धानंतर पाकिस्तानात लष्कराचे वर्चस्व अधिक बळकट झाले आणि नागरी सरकारांची पकड कमकुवत होत गेली. परिणामी भारत-पाक संवाद प्रक्रिया वारंवार तात्पुरती सुरू होऊन बंद पडणाऱ्या चक्रात अडकली.

२१ व्या शतकात दहशतवादाने भारत-पाकिस्तान संबंधांना सर्वाधिक हानी पोहोचवली. २००१ मधील भारतीय संसदेवरील हल्ला, २००८ मधील मुंबईवरील २६/११ दहशतवादी हल्ले, तसेच २०१९ मधील पुलवामा हल्ल्याने दोन्ही देशांमधील अविश्वास आणखी घट्ट केला. भारताने प्रत्येकवेळी कठोर पावले उचलली.राजनैतिक दबाव निर्माण केला, सीमापार सर्जिकल स्ट्राईक केले, आणि जागतिक पातळीवर पाकिस्तानावर दबाव आणण्यासाठी प्रयत्न केले. परंतु पाकिस्तानातील काही दहशतवादी संघटनांना मिळत असलेले राजकीय व लष्करी संरक्षण हे शांततेसाठी सर्वांत मोठे आव्हान ठरले. या घटनांनी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पाकिस्तानची प्रतिमा मलिन झाली, तर भारताने स्वतःच्या सुरक्षा हितांचे रक्षण करत जागतिक राजनैतिक स्थान मजबूत केले.

या संदर्भात भू-राजकारणातील बाह्य शक्तींचा प्रभावही महत्वाचा आहे. पाकिस्तानने सुरुवातीपासूनच अमेरिकेशी जवळीक ठेवली, विशेषतः थंडयुद्धाच्या काळात. नंतर चीन हा त्यांचा ‘ऑल-वेदर’ मित्र बनला. चीन-पाकिस्तान आर्थिक महामार्ग (CPEC) हा पाकिस्तानसाठी विकासाचा मार्ग मानला जात असला, तरी भारताच्या दृष्टिकोनातून तो काश्मीरच्या सार्वभौमत्वावर घाला आहे, कारण हा महामार्ग पाकिस्तान-अधिकृत काश्मीरमधून जातो. दुसरीकडे भारताने अमेरिकेसोबतची सामरिक भागीदारी मजबूत करत क्वाड सारख्या आंतरराष्ट्रीय गटांतून आपली भूमिका अधिक व्यापक

केली. या नव्या जागतिक समीकरणांनी दक्षिण आशियातील सत्ता-संतुलन सतत बदलत आहे.

राजकीय अस्थिरता असूनही दोन्ही देशांच्या लोकांमध्ये सांस्कृतिक, साहित्यिक, भाषिक आणि कलात्मक जिव्हाळा सदैव कायम आहे. उर्दू-हिंदी चित्रपटसृष्टी, संगीत, साहित्य, नाटक, क्रिकेट, लोककला या सर्व क्षेत्रांनी कधीही सीमा मानल्या नाहीत. एकमेकांच्या कलावंतांना, साहित्यिकांना आणि क्रीडापटूंना मिळणारे प्रेम ही उपखंडातील अद्वैताची खूण आहे. वाजपेयी-नवाज शरीफ यांच्या काळातील ‘लाहोर बस प्रवास’ हा या मैत्रीचा एक आशावादी क्षण होता. परंतु प्रत्येकवेळी आशेच्या फुलण्यापूर्वीच राजकीय संघर्ष, दहशतवाद किंवा सीमापार हिंसा संवादाला खिंडार घालते.

आर्थिक सहकार्याच्या बाबतीतही दोन्ही देशांमध्ये अपार क्षमता असताना व्यापार अत्यल्प राहिला आहे. जर आर्थिक स्थैर्य, व्यापार, उद्योग आणि पर्यटन या क्षेत्रात साहचर्य वाढले असते, तर संपूर्ण दक्षिण आशियाच्या विकासाला वेग आला असता. SAARC आणि BIMSTEC सारखी प्रादेशिक संस्थाने केवळ औपचारिक राहिली आहेत; वास्तवात राजकीय तणावामुळे त्यांचे उद्दिष्ट साध्य झाले नाही. शांततापूर्ण सहकार्याच्या दिशेने वाटचाल करण्यासाठी दोन्ही देशांना राजकीय धैर्य, स्थैर्य आणि प्रामाणिकता दाखवावी लागेल.

भविष्यातील भारत-पाकिस्तान संबंधांचा मार्ग कोणता असेल, हे अनेक घटकांवर अवलंबून आहे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे सीमापार दहशतवादाविरुद्ध ठोस आणि प्रामाणिक भूमिका. पाकिस्तानने अंतर्गत स्थैर्य, आर्थिक सुधारणा आणि दहशतवादमुक्तीचा मार्ग स्वीकारल्यासच दोन्ही देशांतील संवादाला खरे स्वरूप मिळू शकते. भारत आपल्या “नेबरहूड फर्स्ट” नीतीनुसार शांती आणि स्थैर्याकडे वाटचाल करण्यास कटिबद्ध आहे, परंतु ही प्रक्रिया दोन्ही बाजूंनी समानतेने, विश्वासाने आणि पारदर्शकतेने चालली पाहिजे. शैक्षणिक व सांस्कृतिक आदानप्रदान, जनस्तरीय संवाद, क्रीडा आणि साहित्यिक देवाणघेवाण या माध्यमातून शांततेचे पूल अधिक मजबूत करता येऊ शकतात.

एकूणच भारत-पाकिस्तान संबंधांचा इतिहास हा संघर्ष, आशा, निराशा आणि नव्या शक्यता यांचा गुंफलेला पट आहे. या संबंधांतील तणावाचा भूतकाळ जितका खोलवर रुजलेला आहे, तितकाच शांततेचा भविष्यकाळही शक्य आहे परंतु त्यासाठी दोन्ही देशांनी इतिहासाच्या कटुतांचे ओझे बाजूला ठेवून सहकार्याचा मार्ग स्वीकारणे आवश्यक आहे. दक्षिण आशियातील स्थैर्य, आर्थिक प्रगती आणि सामाजिक सलोखा या दोन्ही देशांच्या परस्पर सहकार्यावरच अवलंबून आहे.

भविष्यात भारत-पाकिस्तान संबंध सुधारण्यासाठी ‘ट्रॅक टू डिप्लोमसी’ (जनस्तरीय संवाद), शैक्षणिक आदानप्रदान, सांस्कृतिक कार्यक्रम आणि लोक-ते-लोक संबंध वाढवण्याची गरज आहे. दोन्ही देशांच्या सरकारांनी संवादासाठी धैर्य दाखवले पाहिजे आणि सीमापार दहशतवादावर शून्य सहनशीलतेची भूमिका घ्यावी. भारताने आपली “नेबरहूड फर्स्ट” नीती कायम ठेवून शांततेचा मार्ग अनुसरावा, तर पाकिस्तानने विकास आणि स्थैर्याकडे वाटचाल करावी.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

निष्कर्ष:

1. भारत-पाकिस्तान संबंधांचा इतिहास हा संघर्ष आणि सहकार्य यांच्या दरम्यान सतत हेलकावे खात राहिलेला आहे.
2. काश्मीर प्रश्न हा आजही या संबंधांतील मुख्य तणावाचा मुद्दा आहे.
3. दहशतवाद आणि सीमापार घुसखोरीमुळे द्विपक्षीय विश्वास कमी झाला आहे.
4. भू-राजकारणाच्या दृष्टीने चीन, अमेरिका आणि रशिया यांच्या भूमिका निर्णायक ठरतात.
5. दोन्ही देशांच्या लोकांमध्ये सांस्कृतिक नाते अजूनही जिवंत आहे, त्याचा उपयोग शांततेसाठी केला पाहिजे.
6. शाश्वत शांततेसाठी परस्पर संवाद, व्यापार आणि विश्वास पुनर्स्थापना गरजेची आहे.
7. १९४७ ते १९९९ पर्यंतची सर्व युद्धे दाखवून देतात की शस्त्रसंघर्षाने प्रश्न सुटत नाही; संवादच एकमेव मार्ग आहे.
8. दहशतवाद हा द्विपक्षीय तणावाचा मुख्य अडथळा ठरून प्रादेशिक शांततेला सर्वात मोठे आव्हान देतो.
9. भू-राजकारणात चीन-अमेरिका यांच्या हस्तक्षेपामुळे भारत–पाक संबंधांचे स्वरूप अधिक गुंतागुंतीचे बनले आहे.
10. सांस्कृतिक जवळीक आणि सामाजिक परंपरांची एकसूत्रता दाखवते की लोकांमधील नाते राजकीय सीमांपेक्षा अधिक मजबूत आहे.
11. व्यापार आणि आर्थिक सहकार्याची क्षमता प्रचंड असून ती प्रादेशिक समृद्धीचा नवा मार्ग उघडू शकते.
12. SAARC सारख्या प्रादेशिक मंचांची प्रभावीता दोन्ही देशांच्या राजकीय इच्छाशक्तीवर अवलंबून आहे.
13. कारगिल, १९७१ आणि १९६५ सारख्या युद्धांनी फक्त हानी वाढवली, परंतु शांतता प्रक्रियेची गरज अधिक तीव्र केली.
14. भारत–पाकिस्तान संबंधांचे स्थिर भविष्य परस्परविश्वास, संवाद आणि दहशतवादावरील शून्य-सहनशीलता या त्रिसूत्रीवरच उभारले जाऊ शकते

उपसंहार:

भारत–पाकिस्तान संबंधांचा इतिहास हा उपखंडातील सांस्कृतिक, धार्मिक आणि राजकीय घडामोडींनी आकारलेला अत्यंत गुंतागुंतीचा पट आहे. विभाजनाच्या रक्तरंजित आठवणी, निर्वासितांचे क्लेश, सीमारेषांवरील संघर्ष आणि न संपणारे अविश्वासाचे पदर यांनी या संबंधांना कायमच ताणलेले ठेवले. काश्मीरचा प्रश्न हा दोन्ही देशांच्या राष्ट्रीय ओळखीशी जोडला गेल्यामुळे त्याचे स्वरूप फक्त भूप्रादेशिक न राहता राष्ट्रीय अस्तित्वाच्या प्रतिष्ठेचा मुद्दा बनला. त्यामुळे युद्ध, शीतयुद्ध, सीमारेषेवरील गोळीबार, दहशतवाद आणि राजकीय तणाव ही चक्राकारपणे पुनरावृत्त होणारी वास्तवस्थिती बनली.

तरीदेखील सांस्कृतिक परंपरेचा, भाषा-संस्कृतीच्या नात्याचा आणि मानवी सहजीवनाच्या पायाचा प्रभाव कधीच मिटला नाही. दोन्ही देशांच्या सामान्य जनतेमध्ये मैत्रीची आणि संवादाची आस आजही तितकीच प्रबळ आहे. सीमापार व्यापाराच्या

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संधी, सांस्कृतिक देवाणघेवाण, क्रीडा-राजनैतिक संपर्क यांमधून अनेकदा शांततेकडे वाट खुली होते. जगातील बदलणारा सामरिक भूगोल, तंत्रज्ञानाचे आगमन, जागतिक कूटनीतीतील नवे समीकरण आणि आर्थिक परस्परावलंबित्व या नव्या शक्ती आता या दोन्ही देशांना वास्तववादी दृष्टिकोन स्वीकारण्यास प्रवृत्त करत आहेत.

भारतीय उपखंडातील शांततेचे भविष्य हे भारत–पाकिस्तानमधील विश्वास, संवाद आणि संयमावर अवलंबून आहे. वैचारिक दरी ओलांडणारे प्रयत्न, लोकशाही संस्थांचे बळकटीकरण, दहशतवादावरील कठोर भूमिका आणि आर्थिक सहकार्याची दृष्टी या गोष्टी निकट भविष्यात फार महत्त्वाच्या ठरणार आहेत. इतिहासाने दिलेल्या कटू धड्यांची जाणीव ठेवून दोन्ही देशांनी सहयोग, स्थैर्य आणि मानवी मूल्यांवर आधारित नवे पर्व सुरू करण्याची गरज आहे.

भारत–पाकिस्तान संबंधांचे मूळ विभाजनाच्या वेदनादायी अनुभवात दडलेले आहे. दोन राष्ट्रांच्या स्थापनेसह उभ्या राहिलेल्या सीमारेषांनी उपखंडातील राजकीय नकाशा बदलला, पण मानवी नाती, संस्कृती, भाषा आणि परंपरा मात्र तुटल्या नाहीत. या दोन्ही देशांचा इतिहास परस्परावलंबी आणि भावनिकदृष्ट्या गुंफलेला आहे. तरीही राजकीय हितसंबंध, धार्मिक ध्रुवीकरण, लष्करी धोरणे, परकीय शक्तींचा हस्तक्षेप आणि प्रादेशिक वर्चस्वाच्या स्पर्धेने तणाव वाढवला.

काश्मीर प्रश्न हा सातत्याने संघर्षाचा गाभा बनला असून त्याने दोन्ही देशांच्या राष्ट्रीय सुरक्षाविषयक धोरणांवर मोठा परिणाम केला. १९४७, १९६५ आणि १९७१ या युद्धांनी अविश्वासाची दरी वाढवली. कारगिल संघर्षाने अणुशस्त्रयुगातील धोक्यांचा पुनश्च इशारा दिला. दहशतवादी हल्ले, सीमारेषेवरील गोळीबार, सीमापार घुसखोरी आणि राजनैतिक संवादातील अडथळे यामुळे संबंध वारंवार तणावग्रस्त झाले.

तरीही सांस्कृतिक जवळीक, लोकांमधील आपुलकी, क्रीडा आणि कला यांमधून निर्माण झालेले बंध, तसेच शांततेची सर्वसामान्य जनतेतील प्रबळ इच्छा, या संबंधांना आशेची किरणे देतात. जगातील बदलती राजनैतिक समीकरणे, आर्थिक सहकार्याची गरज आणि प्रादेशिक स्थैर्याची अपरिहार्यताही दोन्ही देशांना विचारपरिवर्तनास भाग पाडत आहेत.

एकूणच, भारत–पाकिस्तान संबंधांचा इतिहास संघर्षमय असला तरी भविष्यातील मार्ग शांतता, संवाद आणि मानवी मूल्यांवर आधारित असू शकतो. या उपखंडाच्या स्थैर्यासाठी दोन्ही देशांनी कडवट इतिहास मागे ठेवत परस्परविश्वासाचे नवीन अध्याय लिहिणे आवश्यक आहे.

भारत-पाकिस्तान संबंध हे केवळ दोन राष्ट्रांमधील राजनैतिक प्रश्न नाहीत, तर संपूर्ण दक्षिण आशियाच्या स्थैर्याचा पाया आहेत. इतिहासाने दाखवून दिले आहे की युद्धातून केवळ विनाश मिळतो, तर संवादातूनच समाधानाचा मार्ग खुला होतो. आजच्या काळात जेव्हा जागतिक राजकारण बहुध्रुवीय बनले आहे, तेव्हा भारत आणि पाकिस्तान या दोन्ही देशांनी स्पर्धेपेक्षा सहकार्याचा मार्ग स्वीकारला पाहिजे.

शांती, संवाद, व्यापार आणि सांस्कृतिक आदानप्रदान हेच या दोन्ही राष्ट्रांना स्थैर्य आणि प्रगतीकडे नेऊ शकतात. भारताच्या 'नेबरहूड फर्स्ट' धोरणात पाकिस्तानलाही स्थान आहे, परंतु यासाठी परस्पर विश्वास आणि दहशतवादावरील कठोर भूमिका आवश्यक आहे. इतिहासाने दिलेले धडे आत्मसात करूनच भविष्यात नवी पहाट फुलू शकते.

संदर्भ सूची:

1. *आगरकर, गो. ग. भारताचे परराष्ट्र धोरण, पुणे: सकाळ प्रकाशन, २०१५.*
2. *घारे, शंकर, भारत आणि पाकिस्तान संबंधांचा इतिहास, नाशिक: प्रगती प्रकाशन, २०१२.*
3. *जोशी, म. र. आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील भारत, नागपूर: ज्ञानदीप, २०१६.*
4. *काकडे, अनिल, काश्मीर प्रश्नाचे भू-राजकारण, कोल्हापूर: विश्वशांती पब्लिकेशन, २०१७.*
5. *कदम, सुनील, भारताचे परराष्ट्र संबंध, मुंबई: लोकवाङ्मय गृह, २०१४.*
6. *खांडेकर, ह. स. भारतीय उपखंडाचे राजकीय भविष्य, पुणे: राजहंस प्रकाशन, २०२०.*
7. *देशमुख, स. र. दक्षिण आशियाचे भू-राजकारण, औरंगाबाद: एशिया पब्लिशिंग, २०१८.*
8. *नाईक, गजानन, भारत-पाकिस्तान युद्धाचा इतिहास, सोलापूर: शांती निकेतन, २०१३.*
9. *पाटील, एम. डी. दक्षिण आशियातील संघर्ष आणि शांतता, लातूर: विद्या प्रकाशन, २०१९.*
10. *राणे, शंकर, भारतीय परराष्ट्र नीतीचा विकास, ठाणे: नवभारत प्रकाशन, २०११.*
11. *सावंत, रवींद्र, दहशतवाद आणि दक्षिण आशिया, मुंबई: एकता बुक्स, २०१८.*
12. *शिंदे, राजेंद्र, आधुनिक भारताचे भू-राजकारण, पुणे: नवा क्षितिज प्रकाशन, २०२१.*
13. *हजारे, उमेश, भारत आणि पाकिस्तान : संवादाची दिशा, नागपूर: आशा पब्लिशिंग, २०१५.*

Cite This Article:
डॉ. पांढरमिसे प्र. बु. व डॉ. सातपुते स्व. दि. **(2025).** *भारत-पाकिस्तान संबंध: इतिहास आणि भू-राजकारणाच्या संदर्भात अभ्यास.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 162–168.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

कौटिल्यच्या अर्थशास्त्रातील परराष्ट्र धोरण राजमंडल सिद्धांताच्या विशेषसंदर्भासह

*** प्रा. राहुल राजेंद्र सरोदे,**

* अण्णासाहेब आवटे महाविद्यालय, मंचर.

प्रस्तावना:

कौटिल्यच्या मूळ राजकीय विचारांचे प्रतिनिधित्व अर्थशास्त्र हा ग्रंथ करतो. हा ग्रंथ प्रभावी सरकार चालवू इच्छिणाऱ्या राजांसाठी मार्गदर्शक आहे. या ग्रंथात राजाने अनुसरण्यासारख्या प्रत्येक कृतीबद्दल तपशीलवार चर्चा आहे. परंतु सर्वात प्रमुख चर्चा युद्ध आणि आंतरराष्ट्रीय सबंध हाताळणे यावर आहे. अर्थशास्त्र हा केवळ राजाचे दैनंदिन राज्यकारभार चालविण्यासाठीचा ग्रंथ नाही तर इतर देशांशी आंतरराष्ट्रीय संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी देखील मार्गदर्शक आहे. अर्थशास्त्रामध्ये अंतर्गत सुरक्षेला विशेष महत्त्व आहे. कौटिल्यचा राजमंडल सिद्धांत हा त्याच्या परराष्ट्र धोरणाचा पाया आहे, जो आज भारतीय परराष्ट्र धोरणकर्ते देखील पाळतात. कौटिल्यने लिहिलेला राजमंडल सिद्धांत हा जग जिंकण्याचा सिद्धांत आहे. समकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये, भारताच्या जलद आर्थिक विकासामुळे, व्यापक सांस्कृतिक प्रभावामुळे आणि मजबूत लष्करी भूमिकेमुळे आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये भारताची भूमिका खूपच मजबूत झालेली दिसते, ज्याची मुळे कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात दिसतात. अर्थशास्त्रात लिहिलेला कौटिल्यचा राजमंडल सिद्धांत २१ व्या शतकातील भारताच्या परराष्ट्र धोरणात विशेष प्रासंगिकता दर्शवतो. कौटिल्यचे परराष्ट्र धोरण केवळ राज्याचे रक्षण आणि इतर राज्यांशी मैत्रीपूर्ण संबंध राखण्यावर आधारित नाही तर ते राज्याच्या विस्तारावर देखील आधारित आहे. त्यांच्या मते प्रत्येक राज्याचे संपूर्ण जग जिंकण्याचे उद्दिष्ट असते आणि जर राज्य स्वतःच्या काही धोरणांचे पालन करीत असेल तरच हे शक्य आहे. या पार्श्वभूमीवर त्यांनी राजमंडल सिद्धांत मांडला.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

राजमंडल सिद्धांत:

तत्कालीन कालखंडात भारतीय उपखंड अनेक जनपदांमध्ये किंवा लहान राज्यांमध्ये विभागलेला होता. सर्व जनपद आकाराने इतके मोठे नव्हते परंतु त्यांचे एकमेकांशी खूप शत्रुत्वाचे संबंध होते. जनपद किंवा राज्ये एकमेकांशी युद्धात गुंतलेली होती. या नाजूक काळात राजाचे कर्तव्य केवळ त्याच्या राज्याचे रक्षण करणे नव्हते तर शेजारच्या राज्यांच्या शत्रुच्या राजाशी देखील व्यवहार करणे आणि त्याच्या स्वतःच्या राज्याच्या विस्ताराचा प्रयत्न करणे. राजमंडल सिद्धांत ही योजना किंवा आराखडा

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

होता ज्याचे पालन करून राजा त्याच्या विश्वविजयात यशस्वी होऊ शकतो. कौटिल्यच्या राजमंडल सिद्धांतामागील मूळ विचार असा आहे की, तुमचा शेजारी तुमचा शत्रू आहे आणि तुमच्या शेजाऱ्याचा शेजारी तुमचा मित्र आहे. कौटिल्यच्या मते प्रत्येक सार्वभौम राज्य अनेक समान सार्वभौम राज्यांनी वेढलेले असते. जरी सर्व राज्ये परस्परांत मैत्रीपूर्ण दिसत असले तरी ते खरे मित्र नाहीत आणि त्यांच्यावर विश्वास ठेवता येत नाही. या संदर्भात राजमंडल सिद्धांत स्पष्ट करतो की जर एखादे राज्य मध्यभागी असेल तर त्याचे निकटवर्तीय वर्तुळ त्याचा शत्रू असेल, निकटवर्तीय वर्तुळाचे पुढचे वर्तुळ मित्र असेल आणि हे तसेच चालू राहील. राजमंडल सिद्धांतामागील मुख्य उद्दिष्टे फक्त स्वतंत्र राज्यांमधील संबंध राखणे हे होते. कौटिल्यने या सिद्धांताला "राजमंडल सिद्धांत" असे नाव दिले कारण हा सिद्धांत राज्यांना मंडल किंवा गट म्हणून कार्य करण्याचा पुरस्कार करतो. राजमंडल संकल्पना अशी आहे, ज्यामध्ये मध्यबिंदूवर राजा आणि त्याच्या राज्यांसह मित्र आणि विरोधकांचे गट असतात. राजमंडल सिद्धांतात कौटिल्यने सुमारे १२ प्रकारच्या राजाच्या राज्यांचे समर्थन केले आहे. ते पुढीलप्रमाणे विजिगीषु (राजा), अरि (शत्रू), मित्र (मित्र), अरिमित्र (शत्रूचा मित्र), मित्रमित्र (मित्राचा मित्र), अरिमित्रमित्र (शत्रूचा मित्राचा मित्र), मध्यमा (मध्यस्थ शक्ती), उदासीन (निष्पक्ष), शरण (आश्रित राज्य), शत्रुशरण (शत्रूचा आश्रित), मित्रशरण (मित्राचा आश्रित), पार्श्व(भौगोलिक दृष्ट्या सीमावर्ती राज्य). तसेच राजमंडल सिद्धांतानुसार राज्यसंबंध सात गुणांनी नियंत्रित होतात, जे “षाड्गुण्य” म्हणून ओळखले जातात ते पुढीलप्रमाणे संधी, विग्रह, आसन, यान, द्वैध, संश्रय. म्हणून ओळखले जातात.

कौटिल्यच्या अर्थशास्त्रात 'राज्य' आणि परराष्ट्र धोरणाचे महत्त् :

कौटिल्यच्या मते राज्य ही दैवी उत्पत्तीच्या सिद्धांतानुसार देवाची निर्मिती नाही, तर ती मानवांनी केलेल्या सामाजिक कराराचे उत्पादन आहे. राज्याचे प्रमुख उद्दिष्ट नागरिकांना सुशासन प्रदान करणे आहे. कौटिल्यने राजकीय उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी धर्माला एक साधन म्हणून देखील महत्त्व दिले आहे. अर्थशास्त्रात कौटिल्यने राज्य आणि त्याच्या प्रजेची समृद्धी आणि कल्याण हे एकमेव उद्दिष्ट असलेल्या वेगवेगळ्या संकल्पनांचा पुरस्कार केला आहे. राज्याचे दैनंदिन प्रशासन, अंतर्गत आणि बाह्य सुरक्षा राखण्यात राजाची भूमिका व जबाबदाऱ्यांबद्दल त्यांनी तपशीलवार सांगितले आहे. राजाने आपल्या प्रजेबद्दल पितृत्त्वाचा दृष्टिकोन ठेवावा. अर्थशास्त्रात कौटिल्यने सुरुवातीला राज्याच्या सात घटकांचा उल्लेख केला आहे (सप्तांग सिद्धांत). हे स्वामी, अमात्य, जनपद, दुर्ग, कोश, दंड आणि मित्र आहेत. या सात घटकांशिवाय राज्य अस्तित्वात राहू शकत नाही. या सात घटकांपैकी 'राजा' हा सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे, जणू तो म्हणजे मेंदू आणि इतर सहा अवयव मेंदूच्या निर्देशानुसार कार्य करतात. या सर्व सात घटकांमध्ये योग्य समन्वय असल्याने एक राजा एक शक्तिशाली राज्य बनवू शकतो. एक व्यवहारिक राजकारणी असल्याने कौटिल्यला हे जाणवले की आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये नीतिमत्ता आणि धर्माला कोणताही वाव आणि मूल्य नाही. कारण सर्व राज्ये सत्ता जमा करण्यात व्यस्त असतात. आणि त्यांचे लक्ष त्यांच्या राष्ट्रीय

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

हिताच्या पूर्ततेवर असते. कौटिल्य त्याच्या शिकवणी आणि युक्तिवादांशी खूप प्रामाणिक होता आणि त्या काळात आंतरराज्यीय पातळीवर प्रत्यक्षात येणाऱ्या तत्त्वांचे पालन करत असे आणि त्यामुळे आधुनिक काळातही राजकारणी ही तत्त्वे पाळताना दिसतात.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणात राजमंडल सिद्धांताची प्रासंगिकता:

आंतरराष्ट्रीय संबंधात तुम्ही तुमचे मित्र बदलू शकता पण तुम्ही तुमचे शेजारी बदलू शकत नाही. जे असे सूचित करतात की भौगोलिक शेजारी संबंधात निश्चित घटक आहेत, ज्यामुळे भारत आंतरराष्ट्रीय संबंधात शेजारी देशावर विश्वास ठेवतो. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात सक्रिय घटक असल्याने भारताने नेहमीच समानता आणि परस्पर आदरांवर आधारित शांततापूर्ण आणि स्थिर शेजारधर्मावर भर दिला आहे. २१ व्या शतकातील भारताचे परराष्ट्र धोरण देखील काही तत्त्वांचे पालन करते परंतु भारताची ही रणनीती नेहमीच कार्य करत नाही. कारण चीन आणि पाकिस्तानसारखे शत्रू ज्यांचा हेतू नेहमीच आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात भारताच्या धोरणात्मक हितसंबंधांना हानी पोहोचवण्याचा असतो. जरी भारताने त्याच्या जवळच्या शेजाऱ्यांशी मैत्रीपूर्ण संबंध राखण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न केला परंतु त्या प्रयत्नात तो बऱ्याचदा अपयशी ठरताना दिसतो. भारताच्या सध्याच्या परराष्ट्र धोरणात कौटिल्यचा राजमंडल सिद्धांत सर्वत्र जाणवताना दिसतो. राजमंडलाच्या संदर्भात भारत मैत्रीपूर्ण आणि अमैत्रीपूर्ण अशा दोन्ही शेजाऱ्यांनी वेढलेला आहे. भारत एका बाजूला बांगलादेश, नेपाळ आणि भूतान सारख्या मैत्रीपूर्ण देशांनी तर पाकिस्तान, चीन व इतर शत्रू देशांनी वेढलेला आहे. हे प्रतिनिधित्व कायमचे नसते. आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणात परिस्थितीच्या मागणीनुसार ते बदलता येते. कौटिल्यच्या राजमंडल सिद्धांतात विजिगीषु (राजा) ज्या समस्येचा सामना करत होता तीच समस्या २१ व्या शतकात भारतालाही भेडसावत आहे. भारताचे शेजारील देशांमध्ये पाकिस्तान आणि चीन हे दोन विरोधी आहेत. त्यांचा समतोल साधण्यासाठी भारत, जपान, ऑस्ट्रेलिया, अमेरिका, व्हिएतनाम, सिंगापूर इत्यादींशी लष्करी सहकार्य विकसित करत आहे. जरी दक्षिण आणि आग्नेय आशियातील सर्व लहान राज्ये चीनच्या आर्थिक कर्जाच्या सापळ्यात अडकत असली तरी, भारताने या लहान राज्यांना खुष करण्यासाठी अर्थशास्त्रात नमूद केल्याप्रमाणे चार धोरणे लागू केली आहेत. हे चार धोरणे म्हणजे साम, दम, दंड, भेद. दक्षिण आशियाई राज्यांमध्ये चीनला तोंड देण्यासाठी, भारताला विजिगीषू म्हणून पाहिले जाते. राजमंडल सिद्धांताच्या दृष्टिकोनातून दक्षिण आशियातील राज्ये ही चीन विरुद्ध मित्र (सहयोगी) आहेत जी अरी (विरोधक) आहे. वरील दृष्टीने भारताने अमेरिकेच्या नेतृत्वाखालील भारताच्या शांततावादी धोरणाचा स्वीकार केला आहे, हे व्यापकपणे दिसून येते. भारताच्या इंडो-पॅसिफिकच्या दृष्टिकोनाची चौकट चीनच्या २१ व्या शतकातील सागरी रेशीम मार्गाचा सामना करण्यासाठी मित्राच्या शोधात पूर्वेकडील धोरणासह सागरी मंडल तयार करून निश्चित केली जाते. भारताने भूतान आणि नेपाळशी मैत्रीचा करार केला आहे, जेणेकरून चीनच्या व्यवहार्य उपस्थितीला तोंड

द्यावे लागेल. शेजारी प्रथम हा भारताच्या सध्याच्या परराष्ट्र धोरणाचा मुख्य केंद्रबिंदू आहे. दक्षिण आशियाई संदर्भात भारताने चार उपाय (साम, दम, दंड, भेद) लागू केल्याने भारताचे परराष्ट्र धोरण बळकट झाले आहे. २०२२ मध्ये भारतीय पंतप्रधानांनी नेपाळला भेट दिली आणि नेपाळमधील जनतेचे लक्ष वेधण्यासाठी 'महत्त्वाच्या वेगवेगळ्या धार्मिक ठिकाणी प्रार्थना' केली. दरम्यान, अचानक आलेल्या भूकंपामुळे नेपाळमध्ये आर्थिक संकट निर्माण झाले तेव्हा भारत हा पहिला देश होता ज्याने नेपाळला मदत केली.

भूतान हा भारत आणि चीनशी समान सीमा असलेला एक छोटासा देश आहे. पारंपारिकपणे राजेशाही असलेला भूतानने भारताशी मैत्रीपूर्ण संबंध राखले आहेत. परंतु २०१३ मध्ये असे दिसून आले की भूतान हळूहळू चीनच्या जवळ येत आहे. परिणामी, भारताने भूतानमध्ये राष्ट्रीय निवडणुकीपूर्वीच तेलाचा कृत्रिम तुटवडा निर्माण केला. यामुळे भूतानमध्ये राजकीय भूकंप झाला.

डोकलाम संघर्षाच्या बाबतीत, भारताने दृढ निश्चयाने भूतानची प्रादेशिक अखंडता चिनी घुसखोरीपासून वाचवली. दक्षिण आशियाई खंडातील इतर महत्त्वाचे घटक म्हणजे श्रीलंका, मालदीव, बांगलादेश, जे हळूहळू चीनकडे झुकत आहेत. येथे भारताचे या राज्यांबद्दलचे परराष्ट्र धोरण प्रामुख्याने तुष्टीकरणावर आधारित आहे. श्रीलंकेतील अलिकडच्या आर्थिक संकटांमध्ये, श्रीलंकेला तिची डळमळीत आर्थिक परिस्थिती टिकवून ठेवण्यासाठी आर्थिक सहाय्य पाठवणारा भारत हा पहिला देश आहे. श्रीलंकेने 'तुष्टीकरणाच्या धोरणाद्वारे' तिचे एक महत्त्वाचे बंदर हंबनटोटा हे चीनला ९९ वर्षांच्या भाडेपट्ट्यावर सोपवले आहे.

निष्कर्ष:

कौटिल्य, ज्याला चाणाक्य किंवा विष्णुगुप्त म्हणूनही ओळखले जाते, तो प्राचीन भारतातील एक राजकारणी आणि तत्वज्ञानी होता. तत्कालीन कालखंडामध्ये त्याने "अर्थशास्त्र" हा महाकाव्यात्मक ग्रंथ लिहला. अर्थशास्त्राचा अर्थ जरी संपत्ती मिळवण्याशी संबंधित असला तरी या पुस्तकाचा प्राथमिक उद्देश इतर राज्यांशी संबंध राखण्यासाठी राज्यकलेची राजनैतिक कूटनीति आणि रणनीती यावर आहे. अर्थशास्त्र हे पूर्णपणे राष्ट्रीय सुरक्षेच्या मुद्द्यांना समर्पित आहे. राष्ट्राची सुरक्षा हा अर्थशास्त्राचा प्रमुख विषय आहे, जो सप्तांग सिद्धांत आणि राजमंडल सिद्धांत म्हणून पद्धतशीरपणे वर्गीकृत केला आहे. राजमंडल सिद्धांत हा कौटिल्यच्या राज्य कारभाराच्या संकल्पनेच्या केंद्रस्थानी आहे. जो प्रामुख्याने राज्यांच्या सुरक्षिततेशी संबंधित आहे. ज्याची आजच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये व्यवहारिक प्रासंगिकता आहे. २१ व्या शतकातही, राजमंडलाचा सिद्धांत आणि तत्त्वे यांचा केवळ भारतच नाही तर जगातील इतर देश त्यांचे परराष्ट्र धोरण टिकवून ठेवण्यासाठी अनुसरण करतात. कौटिल्यचा परराष्ट्र धोरण आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधांचा राजमंडल सिद्धांत सध्याच्या परिस्थितीत जरी पूर्णपणे लागू

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

होत नसला, तरी आपण त्याची प्रासंगिकता दुर्लक्षित करू शकत नाही. परंतु हे खूप महत्त्वाचे आहे की भारताचे सध्याचे परराष्ट्र धोरण राजमंडल सिद्धांत आणि त्यासंबंधीच्या कुटिल गृहीतांवर आधारित आहे. भारताला जागतिक राजकारणात विजेता म्हणून पुढे येण्यासाठी एक मजबूत संस्थात्मक दृष्टिकोन स्वीकारण्याची वेळ आली आहे.

संदर्भसूची :

१) *शर्मा आर. एस., प्राचीन भारतातील राज्य आणि समाज. नवी दिल्ली: ओरिएंट ब्लॅकस्वॉन, 2010.*

२) *चांदुरकर माधव, कौटिल्य आणि त्यांचे अर्थशास्त्र. नागपूर: विदर्भ प्रकाशन, 2016.*

३) *देशपांडे शंकरराव, भारतीय राज्यशास्त्राचा इतिहास. पुणे: ज्ञानदेव प्रकाशन, 1998.*

४) *कौटिल्य, अर्थशास्त्र, अनुवाद – आर. शमशास्त्री. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास, 2000.*

५) *भांडारकर आर. जी., प्राचीन भारतीय राजकीय विचार. मुंबई: मराठी ग्रंथसंग्रह, 2005.*

६) *Singh Upinder, (2008). A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century. Delhi: Pearson Longman.*

७) *Kosambi D. D., (1956). An Introduction to the Study of Indian History. Bombay: Popular Prakashan.*

८) *Thapar R., (2002). Early India: From the Origins to AD 1300. New Delhi: Penguin Books.*

९) *Dharmakshethra. (n.d.). The Mandala Concept: Chanakya Mandala Concept Explained. https://dharmakshethra.com/chanakya-mandala-concept-explained/*

१०) *GK Today. (n.d.). Mandala Theory of Politics. https://www.gktoday.in/mandala-theory-of-politics/*

Cite This Article:

***प्रा. सरोदे रा. रा.* (2025).** *कौटिल्यच्या अर्थशास्त्रातील परराष्ट्र धोरण राजमंडल सिद्धांताच्या विशेषसंदर्भासह.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 169–173.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

जागतिकीकरण आणि मुक्त अर्थव्यवस्था

** प्रा. डॉ. सौ.अरुणा रविंद्र वाघोले,*

** सहयोगी प्राध्यापक, इतिहासविभाग प्रमुख, मा. बाळासाहेब जाधव क, वा, वि.महाविद्यालय , आळे, ता.जुन्नर. जि .पुणे. ४२२४११.*

सारांश:

२१ व्या शतकातील जागतिकीकरण आणि मुक्त अर्थव्यवस्था मोठ्या प्रमाणात विकसित झालेली दिसते. उदारीकरण, खासगीकरण आणि बाजार व्यवस्था स्वीकारणे हे सर्व सहभागी राष्ट्रांच्या हिताचे आहे. प्रामुख्याने विकसनशील राष्ट्रांच्या देशात हे करण्यात आले. यात गॅट करार, डंकेल प्रस्ताव, जागतिक बाजार संघटना यांचे स्थान महत्त्वाचे कार्य करेल.

मुक्त बाजार वैशिष्टये, पंचवार्षिक योजनेतील उद्दीष्टे यातून भावी काळातील उदारीकरण, मुक्त बाजार यातील भूमिका व कार्य, जागतिक साधनसामग्रीचा चोख पद्धतीने वापर करणे, जागतिकीकरणात लोकांचे राहणीमान वाढवणे, रोजगार, व्यवसाय, महसूल वाढविणे, वित्तीय आर्थिक धोरणातून व्यापार वाढ, रोजगार निर्मिती, स्वायत्तता, आंतरराष्ट्रीय व्यापारास गती मिळाली. 1) विचार विनिमय वाढला. 2) व्यापारातील भेदभाव नष्ट झाला. 3) आंतरराष्ट्रीय बाजारात वाढ होण्यास, व्यापारात वाढ होण्यास मदत झाली. 4) आयात व निर्यातीस चालना मिळाली. 5) डंकेल प्रस्तावातील तरतुदींचा स्वीकार करण्यात आला. शेती, व्यापार, पेटंट, सेवाक्षेत्र, सुती कापड, संगोपन, तंत्रज्ञान विकासाला चालना मिळाली.

अशाप्रकारे विकसित राष्ट्रांनी विकसनशील राष्ट्रांच्याद्वारे जागतिकीकरण व मुक्त बाजार धोरण राबविण्यात यशस्वी झाले. यातून आपापसात, राष्ट्राराष्ट्रांत आपलेपणा, जिव्हाळा, विकास, रोजगार व बाजार मतभेद दूर होण्यास मदत झाली.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रास्ताविक:

जागतिकीकरण म्हटले की, त्यात जगातील सर्व राष्ट्रांनी सहभागी व्हावे. उदारीकरण, खासगीकरण आणि बाजार व्यवस्था स्वीकारणे हे त्यांच्याच हिताचे आहे हे पटवून देण्याचा आटोकाट प्रयत्न होतो. हा प्रयत्न बडया राष्ट्रांनी विकसनशील देशांत केला.

“जागतिकीकरण म्हटले की त्यात गॅट करार, डंकेल प्रस्ताव, जागतिक व्यापार संघटना आपल्या डोळ्यासमोर येते”[१]

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

मुक्त व्यापार :

मुक्त व्यापार किंवा खुला व्यापार धोरण हे भांडवलशाही व्यवस्थेचे प्रतीक आहे. युरोपात भांडवलशाहीचा विकास घडवून आल्यानंतर मुक्त व्यापार धोरणाचा मोठया प्रमाणावर अवलंब केला जाऊ लागला. ब्रिटिशांनी भारताच्या संदर्भात देखील या धोरणाचा अवलंब केला.

ॲडम स्मिथ यांना खुल्या व्यापार धोरणाचा जनक किंवा प्रणेता म्हणून संबोधले जाते. ॲडम स्मिथ यांनी "शासन संस्थेने निर्हस्तक्षेपाचे धोरण स्वीकारावे व खुल्या व्यापाराचा अवलंब करावा असे विचार मांडताना खुल्या किंवा मुक्त व्यापार धोरणाचे समर्थन केलेले आढळते."

१) ज्या आंतरराष्ट्रीय व्यापार विषयक धोरणात देशी व विदेशी वस्तूंमध्ये कोणताही भेदभाव केला जात नाही.

२) विदेशी वस्तूंच्या आयातीवर कोणतीही बंधने किंवा निर्बंध लादले जात नाही.

३) त्याचप्रमाणे देशात उत्पादित होणाऱ्या वस्तू व सेवांच्या निर्यातीच्या बाबतीत कोणतीही विशेष सवलत दिली जात नाही.

शासन व्यवस्थेला महसूल उत्पन्न मिळवून देणे हा उद्देश असतो.

मुक्त व्यापाराची वैशिष्टये :

१) नैसर्गिक व्यापार.

२) निर्बंध नसतात.

३) लाभांचे स्वीकारण.

४) भेदभावरहित धोरण.

५) निवडीचे स्वातंत्र्य.

६) स्पर्धा दृष्टीकोनात वाढ.

७) सरकारकडून मदत नाही

८) भारताला स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने नियोजन आयोगाची स्थापना १९ जानेवारी १९५० रोजी केली. या आयोगाच्या कार्याला २० मार्च १९५० रोजी सुरुवात झाली. पंतप्रधान हा या आयोगाचा पदसिद्ध असतो. जागतिकीकरणातील भारताची प्रतिमा काय असेल हे पहावयाचे झाल्यास गॅट करार, डंकेल प्रस्ताव आणि जागतिक व्यापार संघटनेचे उद्दिष्ट लक्षात घेऊन नंतरच जागतिकीकरणातील भारताच्या प्रतिमेचा अंदाज करता येईल."[२] तसेच ६ एप्रिल १९४८ रोजी भारताच्या राष्ट्राच्या औद्योगिक नीतीबाबत संसदेत ठराव मंजूर करण्यात आला.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

पंचवार्षिक योजनेतील काही उद्दिष्टे :

एकूण नऊ उद्दिष्टे होती, त्यापैकी काही महत्त्वाची

१) राष्ट्रीय उत्पन्न व दरडोई उत्पन्न जलद गतीने वाढविणे.

२) कृषी क्षेत्रातील व औद्योगिक क्षेत्रातील विकासाचा समतोल विकास घडवून आणणे.

३) नैसर्गिक साधनांचा व उत्पादन घटकांचा उपयोग करून रोजगारात वाढ करणे.

४) लोकांचे जीवनमान वाढविण्यासाठी लोकांचे दारिद्र्य कमी करणे.

५) आर्थिक विकासासाठी औद्योगिक विकास जलद गतीने घडवून आणणे.

६) आयात कमी निर्यातीला उत्तेजन देणे.

७) देशात सामाजिक व आर्थिक न्याय प्रस्थापित करून मागासलेल्या लोकांची प्रगती करणे.

८) भारतात स्थैर्य व समृद्धी मिळवून देणे व भारताच्या सर्वांगीण विकास घडवून आणणे.[४]

१९८० साली इंदिरा गांधी पुन्हा सत्तेवर आल्यानंतर त्यांनी उदारीकरणाचे धोरण, औद्योगिक परवाना पद्धतीचे नियंत्रण आणि मक्तेदारी संस्थांवरील निर्बंध कमी करून राबविण्याचे प्रयत्न केले. हे दुसरे-तिसरे काही नसून मुक्त अर्थव्यवस्थेची ती सुरुवात होती. १९९१ नंतरच्या आर्थिक सुधारणांच्या तुलनेने हे उपाय जरी किरकोळ वाटले तरी टीकाकारांनीसुद्धा त्यास 'नवा मार्ग' असे म्हटले आहे. १९८४ साली जेव्हा राजीव गांधी सत्तेवर आले तेव्हा त्यांनी औद्योगिक निर्बंधीकरण, विनिमय दर, लवचीकता आणि आयात निर्बंध शिथिल करून सुधारणांचा वेग वाढविण्यास सुरुवात केली. राजीव गांधींनी आर्थिक सुधारणेचे जे प्रयत्न केले तेही बोफोर्स प्रकरणातून उद्भवलेल्या राजकीय वादळामुळे आणि व्ही.पी. सिंगसह अनेकांनी त्यांची साथ सोडल्यामुळे सोडून देण्यात आले.

आर्थिक सुधारणांची गरज जरी बऱ्याच आधी मान्य झाली होती तरी अनेक कारणामुळे त्या व्यापक व एकत्रितपणे राबविणे शक्य झाले नाही, सरकार जेव्हा दुर्बल स्थितीत असते (बोफोर्स घोटाळयात सापडलेले राजीव गांधी, पंजाब प्रश्नात अडकलेल्या इंदिरा गांधी आणि बाबरी मशीद पाडली गेल्यामुळे नरसिंह रावांची झालेली अडचण) तेव्हा वित्तीय शिस्त, श्रम कायद्यात बदल यांसारखी सुरुवातीला क्लेशदायक वाटणारी अप्रिय धोरणे अमलात आणणे त्रासदायक असते,

१९९१ साली जेव्हा देशाची आर्थिक पत धोक्यात येण्याचे संकट उभे राहिले तेव्हा सुधारणांना होणाग्र सैद्धान्तिक व हितसंबंधी विरोध अगदी क्षीण झाला होता. त्याचा फायदा नरसिंह राव सरकारला घेता आला आणि परंपरावादी दृष्टिकोन मोडून त्यांनी अभूतपूर्व अशा सर्वसमावेशक आर्थिक सुधारणांना सुरुवात केली. अर्थात, या आर्थिक सुधारणांना तसा उशीरच झाला होता,

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

तरीही चीनने नवे आर्थिक धोरण स्वीकारल्यापासून सुमारे तेरा वर्षांनी का होईना भारताने १९९१ साली आर्थिक सुधारणांना सुरुवात केली.

१९९१ साली सुरू झालेल्या आर्थिक सुधारणा प्रक्रियेत इतर गोष्टींबरोबर ताबडतोब वित्तीय क्षेत्रात सुधारणा, विनिमय दर बाजारदराजवळ वास्तवपूर्ण रीतीने ठेवणे (सुरुवातीलाच रुपयाचे २० टक्के अवमूल्यन झाले), व्यापार व औद्योगिक उदारीकरण, मुक्त आयात, मक्तेदारी कायदा मोडीत काढणे आणि परवाना पद्धती काढून टाकणे, टप्प्याटप्प्याने खासगीकरणासह सरकारी क्षेत्राची सुधारणा, वित्तीय क्षेत्र व भांडवल बाजारात सुधारणा, परकीय भांडवल व बहुराष्ट्रीय कंपन्यांवरील बहुतांश नियंत्रणे उठवणे व प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणुकीचे स्वागत इत्यादी महत्त्वाच्या गोष्टींचा समावेश होता. थोडक्यात, अर्थव्यवस्थेला गुदमरून टाकणाऱ्या बंधनांपासून मुक्त करणे आणि तिला हितकारक ठरेल अशा रीतीने जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सहभागी करून घेणे यासाठीचा हा प्रयत्न होता.

अनेक समस्या आणि आव्हाने जरी कायम असली तरी सुरुवातीच्या काळात या सुधारणा सर्वच दृष्टीने प्रशंसनीय होत्या. अतिशय गंभीर अशा स्थूल अर्थशास्त्रीय अरिष्टातून भारताने अतिशय वेगाने सुटका करून घेतली.

जागतिकीकरण सर्व राष्ट्रांनी मान्य करावे व त्यात सहभागी व्हावे या उद्देशाने जागतिकीकरणाच्या जमेच्या बाजूंचा प्रचार बड्या भांडवलवादी राष्ट्रांनी केला. उदारीकरण, खासगीकरण आणि बाजार व्यवस्था स्वीकारणे हे त्यांच्याच हिताचे आहे हे सर्व पटवून देण्याचा आटोकाट प्रयत्न बड्या राष्ट्रांनी विकसनशील देशांत केला. भारताने देखील जागतिकीकरण हे वास्तव व अनिवार्य आहे हे ओळखून १५ डिसेंबर, १९९३ रोजी डकेल प्रस्तावावर सही केली. भारताने जागतिकीकरणात भाग घेताना मुक्त अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार केला त्यामुळे अशा अर्थव्यवस्थेमुळे भारत खाचखळगे पार करीत जागतिकीकरणात आपली प्रगती साध्य करण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

जागतिकीकरण म्हटले की, त्यात गॅट करार, डंकेल प्रस्ताव आणि नंतर जागतिक व्यापार संघटना आपल्या डोळयांसमोर येते. या सर्वांना एकत्रितपणे जागतिकीकरण किंवा जागतिकीकरणाची प्रक्रिया असे संबोधले जाते. या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून भारताची सुटका होणे शक्य नव्हते. त्यामुळे योग्य वेळ येताच भारतही जागतिकीकरणाच्या मागे नाही. त्यासाठी प्रसंगी भारताला खाचखळग्यांचा अनुभव घ्यावा लागतो.

व्यापार आणि जकातीसंबंधीचा सर्वसाधारण करार (General Agreement on Trade and Tariff) (GATT):

पहिल्या महायुद्धात प्रचंड प्रमाणावर मानवहानी व वित्तहानी घडून आली. या महायुद्धातून जग सावरते न सावरते तोच १९२९ साली प्रथम मंदी अमेरिकेत निर्माण झाली, त्यातून जागतिक महामंदी निर्माण झाली. या मंदीपासून घडा घेऊन मुक्त व्यापाराचे महत्त्व कमी होऊन संरक्षित व्यापाराच्या धोरणास सुरुवात झाली. परंतु पुढे त्याचा प्रतिकूल परिणम आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

होऊ लागला, आंतरराष्ट्रीय व्यापारात भाग घेणाऱ्या देशांमध्ये अधिक सामंजस्य निर्माण व्हावे यासाठी व्यापारात सहकार्य वाढावे यासाठी कृत्रिम स्वरुपाची नियंत्रणे कमी करण्याचे जे प्रयत्न झाले त्यातूनच 'व्यापार आणि जकातीसंबंधीचा सर्वसाधारण करार' (GATT) अस्तित्वात आला.

१९४७ साली जिनेव्हा येथे झालेल्या बैठकीत आतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ करावी असा निर्णय घेण्यात आला. सानुसार आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ व्हावी म्हणून व्यापारात भाग घेतलेल्या देशांना आयात-निर्यातीवरील निबंध मी करावेत असा सामूहिक निर्णय घेण्यात आला. जिनेव्हा येथील बैठकीत जे नियम तयार करण्यात आले त्यांचा समावेश गॅट करारात करण्यात आलेला आहे. गॅटचे मुख्य कार्यालय जिनेव्हा येथे आहे. गॅटची स्थापना झाली त्या त्याचे २३ सभासद होते. १९९५ पर्यंत ही सदस्य सख्या ८१ पर्यंत वाढली. १९९५ साली गॅटचे अस्तित्व सात येऊन त्याची जागा 'जागतिक व्यापार संघटनेने (WTO) घेतली आहे. गॅटचे कामकाज तीन तत्त्वांवर आधारित आहे. (१) आंतरराष्ट्रीय व्यापार भेदभावरहित चालावा, (२) व्यापारावरील संख्यात्मक निबंध (नियंत्रणे) सहावीत. (३) व्यापारामुळे निर्माण होणारे मतभेद विचारविनिमय करून मिटवावेत

गॅटची उद्दिष्टे:

१) मुक्त व्यापारास चालना देऊन व्यापारातील मतभेद दूर करावेत.

२) आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा विस्तार करणे,

३) करारात सामील झालेल्या देशांतील रोजगार वाढून जागतिक उत्पादन वाढेल या गोष्टीकडे लक्ष देणे,

४) जागतिक साधनसामग्रीचा योग्य पद्धतीने वापर करणे,

५) जगातील लोकांचे राहणीमान वाढेल यासाठी प्रयत्न करणे.

६) गॅट करारात सहभागी झालेल्या सदस्य देशांनी आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढावा यासाठी व्यापारावरील नियंत्रणे कमी करण्याचे आणि व्यापारातील भेदभाव नष्ट करण्याचे मान्य केले आहे. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ होण्यास मदत झाली आहे.

७) आंतरराष्ट्रीय व्यापार व जकातीवर सुलभ मार्ग काढता यावा व व्यापारास अधिक प्रोत्साहन मिळावे यासाठी गॅटच्या एकूण आठ परिषदा घेण्यात आल्या. प्रत्येक परिषदेत वैशिष्टचपूर्ण बदल करण्यात आले व जागतिक व्यापार अधिक सुलभ व्हावा यासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात आले.

८) **डंकेल प्रस्ताव (Dunkel Proposal)**

गॅटचे डायरेक्टर जनरल आणि व्यापार वाटाघाटी समितीचे चेअरमन ऑर्थर डंकेल यांनी जकाती आणि व्यापारासंबंधी एक प्रस्ताव लेखी स्वरूपात १९९१ साली सादर केला तोच 'डंकेल प्रस्ताव' या नावाने ओळखला जातो. डंकेल प्रस्ताव

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

हा तांत्रिक आणि कायदेशीर प्रस्ताव असून यात विविध बाबींवर एकूण सात करार करण्यात आले. त्यात (१) बाजारव्यवस्था, (२) शेती, (३) सुती कापड, (४) गॅटचे नियम, (५) व्यापारासंबंधी बौद्धिक संपदा हक्क, (६) सेवांचा व्यापार, (७) संस्थात्मक बाबी यांचा समावेश आहे.

वरील विषयांवर सभासद देशांमध्ये चार वर्षे वाटाघाटी करण्यात आल्या; परंतु अनेक बाबतीत सर्व सदस्यांमध्ये एकमत होऊ शकले नाही. विशेषतः शेतीक्षेत्र, सुती कापड, बौद्धिक संपदा आणि अवमूल्यनाविरुद्ध उपाययोजना यांसारख्या बाबतीत सदस्य राष्ट्रांत मतभेद होते. यातून मार्ग काढण्यासाठी ऑर्थर डकेल यांनी एक प्रस्ताव तयार केला की, जो सर्व सभासद राष्ट्रांनी जसाच्या तसा स्वीकारण्याचे मान्य केले. १५ डिसेंबर, १९९३ रोजी या प्रस्तावाचे कायद्यात रूपांतर करण्यात आले. भारताने मोरोक्को येथे १५ एप्रिल, १९९५ रोजी करारावर सही केली. भारताबरोबर विविध ११७ देशांच्या सभासदांनी करारावर सह्या केल्या आहेत.

डंकेल प्रस्तावातील प्रमुख तरतुदी (वैशिष्ट्ये)-

१) व्यापारात शेतीचा समावेश : प्रस्तावात शेतीच्या बाबतीत प्रमुख तीन तरतुदी करण्यात आल्या आहेत.

(अ) शेतमालाचा व्यापार : या पूर्वीच्या गॅट करारात शेतीमालाचा व्यापारात समावेश करण्यात आलेला नव्हता काल प्रस्तावानुसार शेतमालाचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार करताना त्यामधील जकाती कमी करून त्या कालांतराने रद्द करण्यात याव्यात.

(ब) शेतीविषयक धोरण : शेतीसंबंधीच्या धोरणाच्या बाबतीत करारात असे स्पष्ट करण्यात आले की, शैली उत्पावनासाठी दिली जाणारी आर्थिक मदत (अनुदान) १९९३ ते १९९९ या कालावधीत २०% नी कमी करण्यात याचे, परंतु शेतमालाच्या निर्यातीसाठी दिले जाणारे अनुदान बंद करण्यात यावे असा प्रस्ताव डंकेल यांनी मांडला आहे. या प्रस्तावात विकसनशील देशांना सवलती देण्यात आल्या आहेत.

(क) शेती उत्पादनासंबंधी पेटंटचा कायदा: शेती उत्पादनासाठी प्रथमच वापरली जाणारी बियाणे व रोपे यांच्या बाबतीत पेटंटचा कायदा लागू करण्यात आला आहे. यापुढे शेतीक्षेत्रातील कोणत्याही संशोधनास पेटंट कायद्याचे संरक्षण दिले जाईल, डकेलने दिलेला हा प्रस्ताव औद्योगिक क्षेत्रासाठीदेखील लागू केल्याचे प्रस्तावात स्पष्ट करण्यात आले आहे.

२) व्यापारात सेवाक्षेत्रांचा समावेश : डंकेल प्रस्तावात सेवाक्षेत्रांचा समावेश व्यापारात करण्यात आलेला आहे. सेवाक्षेत्रांत बँका, व्यवसाय सेवा, दळणवळण व वाहतूक, परकीय गुंतवणूक, विमा व्यवसाय, वृत्तपत्रे व तांत्रिक माहिती इत्यादींचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

३) **सुती कापड :** भारताच्या दृष्टीने सुती कापड व्यवसाय हिरव्या पेटीत समाविष्ट करण्यात आला आहे. नवीन करारामुळे भारताच्या सुती कापडाच्या निर्यातीत वाढ होण्यास मदत होईल. १९९०-९१ ते १९९२-९३ या कालावधीत भारताची सुती कापडाची निर्यात ९५५८ कोटी रुपयांवरून १८,६४३ कोटी रुपयांपर्यंत म्हणजे दुपटीने वाढली आहे. या उद्योगाचे आधुनिकीकरण केल्यास जागतिक बाजारपेठेत भारताच्या कापड व्यापारास अधिक संधी मिळू शकेल. परंतु चीन, मलेशिया, तैवान व पाकिस्तान या देशांशी भारताला स्पर्धा करावी लागेल.

४) **बौद्धिक संपदा हक्क :** आधुनिक अर्थव्यवस्थेत विविध क्षेत्रांतील संशोधनास व तंत्रज्ञान विकासाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. संशोधनामुळे उत्पादनाचा दर्जा उंचावतो व कमी वेळेत अधिक उत्पादन होते, म्हणून ज्याने नवीन संशोधन केले आहे त्यास संशोधनाचा हक्क प्राप्त होणे आवश्यक असते. ज्या संशोधकाने उत्पादनविषयक नवीन संशोधन केले आहे त्यास त्याचा वापर करण्याचा अधिकार जेव्हा प्राप्त होतो तेव्हा त्यास उत्पादनाचे पेटंट महटले जाते. एखाद्या संशोधकाने केलेल्या संशोधनाचा इतरांनी गैरवापर करू नये यासाठी प्रत्येक देशात कायदा करण्यात आलेला असतो. प्रगत देशांनी उत्पादनात नवनवीन संशोधन करून उत्पादनखर्च कमीत कमी करून जागतिक बाजारपेठेत महत्त्वाचे स्थान निर्माण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या बाबतीत अल्पविकसित व विकसनशील देश बरेच मागासलेले दिसून येतात, डंकेल प्रस्तावाचा मुख्य हेतू विविध देशांकडून आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर घातली जाणारी नियंत्रणे (निबंध) कमी कान किंवा ती पूर्णपणे काढून टाकणे आणि व्यापारात मुक्त (उदार) धोरणाचा स्वीकार करून आंतरराष्ट्रीय व्यापारात बाढ़ घडवून आणणे हा आहे. कारण आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ झाल्यास त्याचा फायदा व्यापारात भाग घेतलेल्या सर्वच राष्ट्रांना होत असतो असे डंकेल प्रस्तावात स्पष्ट करण्यात आले आहे.[५]

जागतिक व्यापार संघटना (World Trade Organisation - WTO):

१ जानेवारी, १९९५ रोजी जागतिक व्यापार संघटनेची स्थापना झाल्यामुळे गॅटचे अस्तित्व संपुष्टात आले आहे. जागतिक व्यापार संघटना हे नोटचे विस्तारित रूप मानले जाते. भारत गॅटचा संस्थापक सदस्य असल्याने तो व्यापार संघटनेचादेखील सदस्य बनला आहे. जागतिक व्यापार संघटनेचे मुख्य कार्यालय स्वित्झर्लंडमधील येथे आहे. जागतिक व्यापार संघटनेच्या स्थापनेमुळे जागतिक अर्थव्यवस्था अधिक मजबूत होऊन संपूर्ण रोजगार, उत्पादन आणि व्यापारामध्ये वाढ होण्यास मदत होईल, तसेच गॅटपेक्षा जागतिक व्यापार व्याप्ती मोठी असून सभासद संख्यादेखील अधिक आहे. गॅट करारामध्ये व्यापारात फक्त वस्तूचाच होता, पण जागतिक व्यापार संघटनेमध्ये व्यापारात वस्तूबरोबरच सेवांचादेखील समावेश करण्यात आला या संघटनेची सभासद संख्या १९९५ साली ७७ होती ती १९९६ साली १२७ पर्यंत वाढली होती. सध्या या संघटनेचे १४८ देश सभासद आहेत.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

जागतिक व्यापार संघटनेची उद्दिष्टे :

१) आंतरराष्ट्रीय व्यापारावरील जकाती व इतर निर्बंध कमी करणे.

२) आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील संबंधामधील भेदभावाचे धोरण नष्ट करणे.

३) सभासद देशांतील लोकांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी रोजगार पातळीत वाढ करणे.

४) विकसनशील देशाच्या आर्थिक विकासासाठी हातभार लावून त्यांच्या व्यापारात वाढ घडवून आणणे.

५) जागतिक साधनसंपत्तीचा योग्य वापर करून आर्थिक विकास साध्य करणे.

६) व्यापार पद्धती अधिक फायदेशीर आणि टिकाऊ बनविण्यासाठी प्रयत्न करणे.[६]

निष्कर्ष:

२१ व्या शतकातील जागतिकीकरण आणि मुक्त अर्थव्यवस्था मोठ्या प्रमाणात विकसित झालेली दिसते. उदारीकरण, खासगीकरण आणि बाजार व्यवस्था स्वीकारणे हे सर्व सहभागी राष्ट्रांच्या हिताचे आहे. प्रामुख्याने विकसनशील राष्ट्रांच्या देशात हे करण्यात आले. यात गॅट करार, डंकेल प्रस्ताव, जागतिक बाजार संघटना यांचे स्थान महत्त्वाचे कार्य करेल.

मुक्त बाजार वैशिष्ट्ये, पंचवार्षिक योजनेतील उद्दीष्टे यातून भावी काळातील उदारीकरण, मुक्त बाजार यातील भूमिका व कार्य, जागतिक साधनसामग्रीचा चोख पद्धतीने वापर करणे, जागतिकीकरणात लोकांचे राहणीमान वाढवणे, रोजगार, व्यवसाय, महसूल वाढविणे, वित्तीय आर्थिक धोरणातून व्यापार वाढ, रोजगार निर्मिती, स्वायत्तता, आंतरराष्ट्रीय व्यापारास गती मिळाली. 1) विचार विनिमय वाढला. 2) व्यापारातील भेदभाव नष्ट झाला. 3) आंतरराष्ट्रीय बाजारात वाढ होण्यास, व्यापारात वाढ होण्यास मदत झाली. 4) आयात व निर्यातीस चालना मिळाली. 5) डंकेल प्रस्तावातील तरतुदींचा स्वीकार करण्यात आला. शेती, व्यापार, पेटंट, सेवाक्षेत्र, सुती कापड, संगोपन, तंत्रज्ञान विकासाला चालना मिळाली.

अशाप्रकारे विकसित राष्ट्रांनी विकसनशील राष्ट्रांच्याद्वारे जागतिकीकरण व मुक्त बाजार धोरण राबविण्यात यशस्वी झाले. यातून आपापसात, राष्ट्राराष्ट्रांत आपलेपणा, जिव्हाळा, विकास, रोजगार व बाजार मतभेद दूर होण्यास मदत झाली.

संदर्भ ग्रंथ व तळटीपा :

१) आधुनिक भारत : ले. डॉ. एन. एस. तांबोळी, निराली प्रकाशन, पुणे. जून २००९ प्रथमावृत्ती पृ, क्र. ८.१८

२) आधुनिक भारत स्वातंत्र्योत्तर काळातील आर्थिक धोरण : कित्ता पृ. ८.२

३) आधुनिक भारत : कित्ता पृ. क्र. ८.२

४) आधुनिक भारत (१७५० ते १९८४) : ले. डॉ. एन. एस. तांबोळी, प्रा. व्ही. पी. पवार.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B)   Nov – Dec 2025

Original Research Article

५) प्रकाशक- निराली प्रकाशन प्रथमावृत्ती २००५ पृ.क्र. १५.१५

६) आधुनिक भारत : ले. डॉ. एन. एस. तांबोळी : कित्ता पृ. क्र. ८.२०

७) आधुनिक भारत : कित्ता पृ. क्र. ८.२७

Cite This Article:

प्रा. डॉ. सौ. वाघोले अ. र. (2025). *जागतिकीकरण आणि मुक्त अर्थव्यवस्था.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 174–182.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संयुक्त राष्ट्र आणि भारताची भूमिका

*** जाधव शंकर कुलदिप,**

* रयत शिक्षण संस्थेचे, आर.बी. नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर, अहिल्यानगर-४१३७०१.

सारांश:

या संशोधनात संयुक्त राष्ट्र (UN) आणि भारताची भूमिका यांचे ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून पायाभूत विश्लेषण करण्यात आले आहे. संयुक्त राष्ट्र निर्मितीच्या पार्श्वभूमीचे विश्लेषण प्राधान्याने केले आहे.

संशोधनाचा प्रमुख उद्देश, हा संयुक्त राष्ट्र संदर्भात मूलभूत माहिती आणि संयुक्त राष्ट्रांतील भारताच्या भूमिकेचे आणि योगदानाचे सिंहावलोकन करणे आहे. प्रामुख्याने, संयुक्त राष्ट्राच्या वैशिष्ट्यपूर्ण बाबी आणि संयुक्त राष्ट्रात अधिकारपद भूषविलेल्या भारतीयांच्या यादींचे संक्षिप्त दृष्टिकोनातून प्रस्तुतीकरण करण्यात आले आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना:

युरोपात शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी अगदी सतराव्या शतकापासून जे प्रयत्न केले गेले त्यात साधारणपणे १६४८ च्या वेस्टफलिया तहापासून ते पहिल्या महायुद्धानंतर निर्माण करण्यात आलेली राष्ट्रसंघ(League of Nations) पर्यंतची पार्श्वभूमी, संयुक्त राष्ट्राची(United Nations) निर्मिती करण्यात झाली.

राष्ट्रसंघाची(League of Nations) निर्मिती इ.स.१९१९ रोजी पॅरिस येथे करण्यात आली. पण राष्ट्रसंघातील अनेक दोषांमुळे ही संघटना युरोपातील राष्ट्रांमध्ये 'कायम शांततेची' कल्पना रुजवू शकली नाही. पण जागतिक स्तरावर 'संयुक्त राष्ट्रे(Union Nations)ची निर्मितीची संकल्पना निर्माण होण्यास मदत झाली. यातूनच ५१(सुरुवातीस ५० देश नंतर काही दिवसातच पोलंड ने सनद मंजूर केली)देशांनी स्वाक्षरी करून २४ ऑक्टोबर १९५४ रोजी अमेरिकेतील सॅन फ्रान्सिस्को येथे संयुक्त राष्ट्रसंघाची रीतसर स्थापना झाली.

संयुक्त राष्ट्राच्या स्थापनेच्या पूर्वी पासूनच भारताची जागतिक स्तरावरील भूमिका आंतरराष्ट्रीय सहयोगाची राहिली आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या संस्थापक राष्ट्रांपैकी भारत हा एक राष्ट्र आहे. त्यामुळे भारताची संयुक्त राष्ट्रसंघाची भूमिका आणि योगदान सद्यस्थितीत प्रमुख स्थानी आहे.

भारताचे प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंतचा प्रवास बघता, भारताने परराष्ट्रीय धोरणात मूलभूत परिस्थिती नुसार अमूलाग्र बदल केलेला दिसून येतो. तथागत गौतम बुद्धांपासून ते म.गांधी पर्यंतचा विचार करता विविध तज्ञांनी आणि

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

विद्वानांनी अहिंसेची आणि शांतताप्रिय तत्त्वांची मांडणी केलेली दिसून येते. भारताचे व संयुक्त राष्ट्राचे संबंध विश्वासाचे आणि सहकार्याचे आहे. भारताने संयुक्त राष्ट्रातील विविध परिषदा व समित्यांमध्ये जबाबदारीपूर्वक सहभाग घेऊन न्यायपूर्ण भूमिका साध्य केली आहे. भारताने आंतरराष्ट्रीय प्रश्न आणि सर्वांगीण व संतुलित विकास यांत कार्यात्मक भूमिका घेऊन विश्वगुरू बनण्याचे स्वप्न प्रभावी ठरत आहे.

२९ सप्टेंबर १९४६ ला पंडित जवाहरलाल नेहरूनी भारताची संयुक्त राष्ट्राविषयीची भूमिका स्पष्ट केली त्याप्रमाणे, "Indian attitude towards the UN is that of whole hearted cooperation and unreserved adherence in both spirit and letter to the charter governing UN" ही भारताची भूमिका असेल. स्वातंत्र्यपूर्वकाळातच स्पष्ट केलेल्या या भूमिकेशी आजही भारत बांधील आहे.[1]

भारताने संयुक्त राष्ट्रांच्या माध्यमातून पंचशील धोरण, शांती प्रस्थापना मोहिमा, मानवाधिकार संरक्षण, अण्वस्त्र नियंत्रण, पर्यावरण संवर्धन, आर्थिक व सामाजिक विकास तसेच दहशतवादाविरोधी कारवाई, निर्वसाहतीकरण आणि वंशवादविरोधी कारवाई इ. क्षेत्रांत मोलाचे योगदान दिलेले दिसून येते. भारताने लष्करी व नागरी उपाययोजनांचा वापर करून अनेक देशांमध्ये शांतता राखण्याचे काम केलेले आहे.

उद्दिष्टे:

1. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या स्थापनेचा ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यातून अभ्यास करणे.
2. संयुक्त राष्ट्रांमधील भारताच्या प्रारंभिक सहभागाचे विश्लेषण करणे.
3. संयुक्त राष्ट्रांच्या सुधारणा प्रक्रियेत भारताच्या प्रमुख भूमिकेचा ऐतिहासिक आढावा घेणे.
4. भारताचे संयुक्त राष्ट्र संघातील प्रमुख योगदान तपासणे.
5. संयुक्त राष्ट्रांतील भारतीय नेतृत्व आणि प्रतिनिधित्वाचा अभ्यास करणे.

गृहितके:

१. संयुक्त राष्ट्राच्या धोरणात्मक प्रक्रियेमध्ये भारताचा सहभाग सात्यतपूर्ण राहिला आहे.
२. संयुक्त राष्ट्रांतील भारताची भूमिका सतत नैतिक व मानवतावादी या तत्त्वांवर आधारित आहे.
३. भारताने संयुक्त राष्ट्रांच्या स्थापनेपासूनच जागतिक शांतता आणि जागतिक सुरक्षिततेचा पुरस्कार केला आहे.
४.भारताने संयुक्त राष्ट्र संघाच्या स्थापनेपासूनच सहकार्यात्मक,सात्यतपूर्ण आणि मानवतेच्या मूल्यांवर आधारित भूमिका घेतली आहे.
५.संयुक्त राष्ट्रांच्या शांतता मोहिमांमध्ये भारताची भूमिका ही प्रभावी आणि जबाबदारीपूर्ण राहिली आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संयुक्त राष्ट्र स्थापनेचे ऐतिहासिक संक्षिप्त विश्लेषण:

पहिल्या महायुद्धात(१९१४-१९१८) जगातील बहुतांश देशांनी सहभाग घेतला होता. या युद्धात प्रचंड हानी झाली होती. या युद्धामुळे लाखो लोकांचे जीव गेले तसेच सामाजिक आणि आर्थिक नुकसान मोठ्या प्रमाणावर झाले होते. यामुळेच परत या युद्धाची पुनरावृत्ती होऊ नये म्हणून शांतता राखण्यासाठी एक आंतरराष्ट्रीय संघटना स्थापन करण्याची कल्पना मांडण्यात आली. त्यानंतर राष्ट्रसंघाची(League of Nations) स्थापना झाली. जागतिक शांतता आणि युद्धे टाळून जागतिक सहकार्य वाढवणे ही या राष्ट्रसंघाची प्रमुख उद्धिष्टे होती परंतु, राष्ट्रसंघाला ही उद्धिष्टे पूर्ण करण्यात यश आले नाही. यानंतर अनेक कारणांनी ही संघटना इ.स.१९३९ रोजी नष्ट करण्यात आली आणि दुसऱ्या महायुद्धाची सुरुवात झाली.

दुसरे महायुद्ध(१९३९-१९४५) चालू असतानाच आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षितता टिकविण्यासाठी आणि जगाला तिसऱ्या महायुद्धाच्या(Third World War) धोक्यापासून वाचविण्यासाठी एका सक्षम आंतरराष्ट्रीय संघटना स्थापनेचा विचार पुढे आला. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळातील अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष रुझवेल्ट यांनी १ जानेवारी १९४२ ला संयुक्त राष्ट्रे (United Nations) या संकल्पनेची घोषणा केली.(स्थापनेच्यावेळी जरी संयुक्त राष्ट्र संघटना असे नाव असले तरी पुढे त्यात बदल होऊन संयुक्त राष्ट्र हा शब्दप्रयोग करण्यात येऊ लागला.)

संयुक्त राष्ट्राच्या कल्पनेचे मुळ हे इ.स.१९४१ च्या अटलांटिक सनदेत दिसून येते. अमेरिकेचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष रुझवेल्ट आणि ब्रिटनचे पंतप्रधान विन्स्टन चर्चिल यांच्या दरम्यान न्यूफाउंडलंडजवळील प्लेसेंटिया येथे **RMS Queen Mary** या युद्धनौकेत एक बैठक झाली. या बैठकीत युद्ध रणनीतीबरोबरच युद्धोत्तर विश्वरचनेत आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुव्यवस्थेसाठी उपाययोजनात्मक धोरणांची चर्चा झाली. तसेच, या बैठकीत झालेल्या चर्चेच्या आधारावर एक आठ कलमी सनद बनविण्यात आली. जी अटलांटिक सनद (Atlantic Charter of 1941) या नावाने ओळखली जाते. संयुक्त राष्ट्राच्या कल्पनेला स्पष्ट रूप डंबार्टन ओक्स संमेलनातून प्राप्त झाले. या संमेलनात संयुक्त राष्ट्रांसाठी मसुदा तयार करण्यात यश आले. संघटनेचे स्वरूप कसे असावे, या संघटनेच्या घटनेत कोणत्या तरतुदींचा समावेश असावा याविषयी सविस्तर चर्चा वॉशिंग्टन येथे २१ ऑगस्ट ते ७ ऑक्टोबर १९४४ यादरम्यान पार पडली. या चर्चेतून ज्या तरतुदींचा समावेश केला त्यांना पुढे संयुक्त राष्ट्राच्या घटनेत समाविष्ट करण्यात आले. ११ फेब्रुवारी १९४५ मध्ये याल्टा येथे अमेरिका(रुझवेल्ट), ब्रिटन(चर्चिल) आणि सोव्हिएत रशिया(स्टॅलिन)च्या प्रतिनिधींची एक परिषद झाली. या याल्टा परिषदेत विविध विषयांवर सविस्तर चर्चा होऊन सुरक्षा परिषदेमध्ये अमेरिका आणि सोव्हिएत रशियामध्ये सहमती झाली. सुरक्षा परिषदेतील कायम सदस्यांना नकाराधिकार(Veto Power) देण्याची कल्पना याच परिषदेत मांडण्यात आली. नकाराधिकाराच्या या विशेषाधिकाराचा समावेश पुढे संयुक्त राष्ट्राच्या घटनेत करण्यात आला आणि जर्मनीवर नियंत्रण ठेवण्याचे धोरण मान्य करण्यात आले. संयुक्त राष्ट्राच्या स्थापनेच्या

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

दिशेने अंतिम पाऊल पडले ते सॅन फ्रान्सिस्को परिषदेच्या रूपाने.

२२ एप्रिल ते २६ जून १९४५ या दरम्यान सॅन फ्रान्सिस्को येथे ही परिषद भरविण्यात आली. या परिषदेला ५० राष्ट्रांचे २८२ प्रतिनिधी उपस्थित होते. यात सुरक्षा परिषदेतील ५(अमेरिका, चीन, फ्रान्स, ब्रिटन आणि सोव्हियत रशिया) कायम सदस्य राष्ट्रांच्या नावांची निश्चिती झाली. सनदेतील बहुतांश भाग २/३ मतांनी मंजूर करण्यात आला. २४ ऑक्टोंबर १९४५ रोजी संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेवर स्वाक्षऱ्या करून त्याला मान्यता देण्यात आली. तसेच २४ ऑक्टोंबर १९४५ ला संयुक्त राष्ट्राची औपचारिकदृष्ट्या निर्मिती झाली.[1]

संयुक्त राष्ट्रसंघाविषयी मूलभूत माहिती:

अ)<u>अनुच्छेद:१</u>- <u>संयुक्त राष्ट्रांचे उद्दिष्टे (Purposes) स्पष्ट करतात.</u>

१. आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षा राखणे.

२. राष्ट्रांमध्ये मैत्रीपूर्ण संबंध विकसित करणे.

३.आंतरराष्ट्रीय सहकार्य प्रोत्साहित करणे.

४.या सामान्य उद्दिष्टांच्या साध्यतेसाठी राष्ट्रांच्या कृतींमध्ये सुसंवाद साधणारे केंद्र बनणे.[2]

ब)<u>अनुच्छेद:२</u>- <u>संयुक्त राष्ट्राचे मूलभूत तत्वांनुसार कार्य स्पष्ट करतात-</u>

१. ही संघटना तिच्या सर्व सदस्यांच्या सार्वभौम समानतेच्या तत्त्वावर आधारित आहे.

२.सदस्य राष्ट्रांची प्रामाणिक(जबाबदारी पूर्ण)बांधिलकी.

३.विवादांचे शांततामय निराकरण.

४.कोणत्याही राष्ट्राच्या प्रादेशिक अखंडतेवर किंवा राजकीय स्वातंत्र्यावर धमकी देणे किंवा बलाचा वापर करणे टाळावे.

५.संयुक्त राष्ट्रांना मदत करण्याचे बंधन.

६.शांततेच्या दृष्टीने गरज पडल्यास, असदस्य राष्ट्रांनीही या तत्त्वांचे पालन करावे.

७.अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप न करणे, परंतु आंतरराष्ट्रीय शांततेला धोका निर्माण करू नये.[3]

संयुक्त राष्ट्राच्या संदर्भात वैशिष्ट्यपूर्ण बाबी-:

१. १ जानेवारी १९४२ रोजी 'United Nations' हे नाव अमेरिकेचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष फ्रँकलिन डी. रुझवेल्ट यांनी दिले होते.

२. इंग्रजी आणि फ्रेंच या भाषा संस्थेच्या प्रमुख कार्यभाषा आहेत.

३. या व्यतिरिक्त, चिनी, स्पॅनिश, रशियन आणि अरबी या भाषांना अधिकृत मान्यता आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

४. घोषणापत्रात सुमारे, शब्द-१०,०००, अनुच्छेद-१११ आणि अध्याय-१९ आहेत.

५. महासचिव(Secretary General) हा संयुक्त राष्ट्र संघाचा प्रमुख प्रशासकीय अधिकारी असतो[4]

संयुक्त राष्ट्रात भारताची भूमिका:

भारताने संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या विभिन्न अंगात कार्यात्मक भूमिका घेऊन महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. भारत संयुक्त राष्ट्राच्या विविध समित्या आणि परिषदांवर सदस्य आहे. ३० ऑक्टोंबर १९४५ रोजी भारताचा संयुक्त राष्ट्र संघटनेचा ५१वा मूळ संस्थापक सभासद राष्ट्र म्हणून प्रवेश स्वीकारण्यात आला. त्यामुळे भारत संयुक्त राष्ट्राचा संस्थापक सदस्य आहे. भारत आणि संयुक्त राष्ट्रातील संबंध हे सहकार्यात्मक स्वरूपाचे दिसून येतात याचे कारण असे की, भारताचे वसुधैव कुटुंबकम तत्वज्ञान, अहिंसेचा आणि सहिष्णुतेचा विचार आणि प्रचार, तसेच शांततापूर्ण विचारसरणी इ. होय. त्यासोबतच तथागत गौतम बुद्धापासून ते म.गांधीपर्यंतचे विचारवंत हे अहिंसेचे आणि शांततापूर्ण विचारसरणींचे अनुकरण करण्यास प्रोत्साहन करतात. भारत ८ वेळा सुरक्षापरिषदेत अस्थाही सदस्य म्हणून निवडून आला आहे-(१९५०-१९५१,१९६७-६८,१९७२-७३,१९७७-७८,१९८४-८५,१९९१-९२,२०११-१२ आणि २०२१-२२). सद्यस्थितीत,भारताने या सुरक्षा परिषदेत पुनर्रचना करण्याची भूमिका दर्शवली आहे. संयुक्त राष्ट्राच्या शांतिसैनिक मोहिमांमध्ये(Peacekeeping Operations) भारताने मनुष्यबळाच्या रूपाने सर्वाधिक योगदान दिले आहे. भारताने या मोहिमांतर्गत ५० पेक्षा अधिक देशांत प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे योगदान दिले आहे. भारत हा महिला पोलिस पथक पाठवणारा पहिला देश ठरला आहे. भारताने Unite Aware हा डिजिटल प्लॅटफॉर्म सुरू करण्यास मदतीची भूमिका दाखवली असून, या मुळे शांतिसैनिक मोहिमा अधिक पारदर्शक आणि सुरक्षित झाल्याचे दिसून येते.

जून,१९५४ ला भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरू आणि चीनचे पंतप्रधान झोऊ-एन-लाई यांनी संयुक्तपणे पंचशील धोरणाची घोषणा केली. भारताचे शांततामय सहजीवनाचे तत्व या पंचशील धोरणाचा आधार आहे आणि हे धोरण संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेत भारताच्या पुढाकाराने मांडण्यात आले. या धोरणांतर्गत शांततामय सहजीवन आणि आक्रमणाचा विरोध या तत्वांचा समावेश करण्यात आला आहे. संयुक्त राष्ट्राच्या स्थापनेपासूनच सुरू झालेल्या निर्वसाहतीकरणाच्या प्रक्रियेत भारताने महत्वपूर्ण योगदान दिलेले आहे. तसेच वसाहत निर्मूलनाचा भारताचा स्पष्ट दृष्टीकोन स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून दिसून येतो.भारताचे वंशवादाला विरोध करणे हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. संयुक्त राष्ट्राच्या सदस्यांपैकी भारत एक असा देश आहे, ज्याने दक्षिण आफ्रिकेतील वंशवादी धोरणाचा पुरस्कार करणाऱ्या शासनाचा निषेध केला. वंशवादाविरोधी जागतिक जनमत वाढवण्यात भारताचे योगदान महत्त्वाचे आहे.संयुक्त राष्ट्राच्या व्यासपीठावरून भारताने संपूर्ण निःशस्त्रीकरणाचा आग्रह सातत्याने धरला आहे. भारताचे निःशस्त्रीकरण हे परराष्ट्र धोरणातील महत्वपूर्ण तत्व आणि

धोरण राहिले आहे.भारताचे सामाजिक न्याय आणि मानवाधिकारात विशेष योगदान राहिले आहे. संयुक्त राष्ट्र मानवाधिकार परिषदेमध्ये २०२६-२०२८ या काळासाठी भारताची 7 व्यांदा निवड झाली आहे. भारताने मानवी संरक्षण आणि त्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी नेहमीच पुढाकार घेतला आहे. संयुक्त राष्ट्रांनी संपूर्ण जगाचा संतुलित व सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी 2015 मध्ये १७ शाश्वत विकास ध्येये(SDGs) जाहीर केली. ही १७ ध्येये 2030 पर्यंत साध्य करण्याचा संकल्प सभासद देशांनी केला आहे. भारताने यासाठी आरोग्य, शिक्षण, पर्यावरण संरक्षण, दारिद्र्य निर्मूलन आणि हवामान नियंत्रणावर पुढाकार घेऊन संयुक्त राष्ट्र संघाच्या उद्धिष्टांशी सुसंगत उपाययोजनांचा आदर्श संपूर्ण जगासमोर ठेवला आहे.

भारताने जागतिक स्तरावर अनेक संघर्ष टाळण्यासाठी विशेष प्रत्यत्न केल्याचे दिसून येते. त्यात प्रामुख्याने व्हिएतनाम युद्ध, कोरिया युद्ध, कांगो संघर्ष, बर्लिन संघर्ष, सुवेझ कालवा प्रश्न तसेच दक्षिण आफ्रिका संघर्ष आणि अरब-इस्रायल संघर्ष अशा प्रकारचे अनेक प्रश्नांमध्ये भारताची भूमिका समन्वयाची आणि शांततेची राहिलेली दिसून येते. अमेरिकेचे माजी परराष्ट्र मंत्री हेन्री किसिंजर यांनी, भारताचे खुल्या मनाने कौतुक केले आणि भारत एक प्रभावी शक्ती राष्ट्र असून त्याला संयुक्त राष्ट्राच्या सुरक्षा परिषदेत कायम सदस्यत्व मिळाले पाहिजे अशी आशा व्यक्त केली आहे. भारतामध्ये खूप परिवर्तन झाले असून भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे त्यांनी कौतुक केले आहे.[5]

सारांश रूपाने,भारताने संयुक्त राष्ट्रांच्या अनेक परिषदांमध्ये सहभाग घेऊन सातत्याने लोकशाही आणि शांततात्मक धोरणांची अंमलबजावणी केलीली दिसून येते. भारताच्या परराष्ट्र धोरणांच्या अनुषंगाने भारताने संयुक्त राष्ट्र संघात प्रभावी भूमिका बजावून उल्लेखनीय स्थान प्राप्त केलेले आहे.

➢ **संयुक्त राष्ट्रात अधिकारपद भूषविलेले प्रमुख भारतीय-:**

भारतीयांचे नाव-	**भूषविलेले पद**
• विजयालक्ष्मी पंडित	- आमसभेच्या अध्यक्ष
• डॉ. एस. राधाकृष्णन	- युनेस्कोचे अध्यक्ष
• मौलाना अबुल कलाम आझाद	- युनेस्कोचे अध्यक्ष
• राजकुमारी अमृत कौर	- विश्व आरोग्य संघटनेचे अध्यक्षपद
• व्ही. आर. सेन	- FAO चे अध्यक्ष
• होमी भाभा	- अध्यक्ष,शांततेसाठी अणु आयोग
• टी. एस. तिरुमूर्ती	- भारताचे स्थायी प्रतिनिधी, UN

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

- डॉ. एस. जयशंकर - महासभेत प्रमुख वक्ते, UNGA[6]

निष्कर्ष:

भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि संयुक्त राष्ट्राचे तत्वज्ञान यात बहुतांश प्रमाणात साम्य दिसून येते. सद्यस्थितीत, भारत संयुक्त राष्ट्राच्या कार्यात विशेष लक्ष देत असून जागतिक स्तरावर भारताच्या भूमिकेचे आणि योगदानाचे विशेष कौतुक केले जात आहे. भारताने पंचशील धोरण, सुरक्षा परिषद आणि शांतिसैनिक मोहिमांमध्ये संयुक्त राष्ट्रांत सहकार्यात्मक भूमिका घेतलेली जाणवते. तसेच, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून सर्वांगीण व संतुलित विकास ह्यांवर विशेष कार्य केलेले संशोधनावरून दिसून येते.

संयुक्त राष्ट्रात भारतीयांनी प्रमुख अधिकारपद भूषवलेली आहे. यातूनच लोकशाही व शांततात्मक मूल्यांचा सदुपयोग करून राष्ट्रा-राष्ट्रांतील प्रश्न सोडवण्यासाठी भारताची भूमिका महत्वाची मानली जात आहे. सद्यस्थितीत, जागतिक स्तरावर भारताचे स्थान क्रमप्राप्त यादीत प्रमुख असल्याचे मान्य करावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ:

1. *डॉ.देवळाणकर शैलेंद्र. संयुक्त राष्ट्रे-आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची बदलती समीकरणे आणि संयुक्त राष्ट्राची भूमिका. पुणे:प्रतिमा प्रकाशन, २००८.*
2. *प्रा.बी.वाय.कुलकर्णी आणि प्रा.नाईकवाडे अशोक. आंतरराष्ट्रीय संबंध सिद्धांत आणि व्यवहार. पुणे:श्रीविद्या प्रकाशन, २००४.*
3. *प्रा. इंदापवार दि.वा. आणि प्रा. देशपांडे श्री.वि. संयुक्त राष्ट्रसंघ, नागपूर:श्री मंगेश प्रकाशन, १९८८.*
4. *डॉ. शिंदे ज.रा. भारताचे परराष्ट्रीय धोरण. औरंगाबाद:कैलास पब्लिकेशन्स.*
5. *प्रा. रायपूरकर. व.र. आंतरराष्ट्रीय संबंध. नागपूर:श्री.मंगेश प्रकाशन, १९७५.*
6. *प्रा. देशपांडे श्री.वि. भारताची विदेश नीती. नागपूर:श्री.मंगेश प्रकाशन, १९९०.*

Cite This Article:

जाधव शं. कु. (2025). *संयुक्त राष्ट्र आणि भारताची भूमिका.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 183–189.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

डॉ. एम. एन. रॉय यांचा जागतिक राजकारणात मानवतावाद

*** प्रा. डॉ. वासुदेव डोंगरदिवे,**

* *रयत शिक्षण संस्थेचे, लोकनेते रामशेठ ठाकूर कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय मोखाडा ता. मोखाडा जि. पालघर*

प्रस्तावना:

मानवेंद्रनाथ रॉय यांचे मूळ नाव नरेंद्रनाथ भट्टाचार्य असून त्यांचा जन्म ६ फेब्रुवारी १८९३ मध्ये प. बंगाल मधील आंबोली या गावात झाला. भारतीय स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी त्यांनी क्रांतिकारकांच्या सोबतीने स्वातंत्र्य लढ्यात सहभाग घेतला. यातून अनेक देशातील नेत्याबरोबरच काही क्रांतिकार्यकांशी परिचय झाला. त्यातूनच डॉ. सेन-येत-सेन यांची चीनमध्ये भेट घेण्यात आली. सन १९१९ मध्ये रशियात लेनिन यांच्याशी चर्चात्मक भेटी घेतल्यात. सन १९२२ मध्ये रॉय यांनी 'इंडिया इन ट्रानझिशन' हा ग्रंथ लिहिला. सन १९२० मध्ये लिहिलेल्या 'दी फ्यूचर ऑफ इंडियन पॉलिटिक्स' हा महत्वपूर्ण ग्रंथ प्रकाशित केला.[१] भारताच्या साम्यवादी विचारसरणीमध्ये मानवेंद्रनाथ रॉय यांचे स्थान सर्वात वरच्या स्थानी असल्याचे दिसून येते. भारतीय साम्यवादाचे ते अग्रदूत असून साम्यवादाच्या प्रचार आणि प्रसरामध्ये त्यांचा महत्वाचा सहभाग आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

राजकीय भूमिका :

भारतीय साम्यवादाचा उदय रॉय यांच्या नावापासून होतो. असे असले तरी जेवढ्या भक्कम भूमिकेतून त्यांनी साम्यवाद जोपासला तेवढ्याच समर्थतेतून त्यांनी आपल्या जीवनाच्या उत्तरार्धमध्ये साम्यवादाचा विरोधही केलेल्या दिसून येतो. एकेकाळी रॉय यांनी आशिया आणि भारताला साम्यवादाचा विचार दिला. त्याच बरोबर दुसरीकडे त्यांनी साम्यवाद विरोधी भूमिकेला विरोध केला आहे. हा विरोध स्वीकारल्यामुळे संपूर्ण विश्वाला मानवतावादाचा संदेश देण्यचा प्रयत्न केला आहे. साम्यवादी विचारांच्या मार्गाने मानविय स्वातंत्र्याचा त्यांनी घोष केला. जगात यासारख्या भूमिकेचे उदाहरण यांचे एकमेव असल्याचे सांगता येते. भारतीय राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील रॉय यांच्या नवमानवतावाद म्हणजे भारतीय सामाजिक व राजनीतीक विचारांची संपूर्ण जगाला एक अद्वितीय देन असल्याचे म्हणता येईल.[२]

एखाद्याला खरी विवेकपूर्ण व अर्थपूर्ण कृती भक्कम व परिपूर्ण मार्गदशक तत्वावरच आधारलेली असावी असे मानवेंद्रनाथ रॉय यांचे मत होते. महायुद्धामुळे जुन्या जगाची रचना, विस्कळीत झाली. वेगवेगळया राष्ट्रांच्या समाज व्यवस्था हादरल्यात.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

अशा जुन्या जगाच्या आधारभूत तत्वाबद्दल विचारवंतांमध्ये संशयाचे धुके पसरले. तत्पूर्वीच्या आत्मसात केलेल्या तत्वाची नव्याने फेर तपासणी करण्यात आली. महायुद्धाच्या महासहारकतेने हादरलेल्या मानवाला नवे धैर्य देणारे, नवे मार्ग दाखविणारे, मानवाला नव्या उदात्त ध्येयवाद देणारे, मानवाच्या आंतरिक नव्या आशा आकांक्षाच्या यंशाला पूर्तता प्रदान करणारे असे शस्त्र शुद्ध व प्रभावी तत्वज्ञान मानवेंद्रनाथ रॉय यांच्या विचारांतून प्रदीप्त झाले. त्या तत्वज्ञानास ‘नवमानवतावाद’ असे म्हणतात.[३]

साम्यवादाशी परिचय :

१६ ऑक्टोबर १९०५ रोजी लॉर्ड कर्जन याने बंगालच्या विभाजणाची घोषणा केली. त्या विभाजणाच्या परिनामातून बंगालमध्ये मोठ्या प्रमाणात स्वदेशी आंदोलनाचा प्रसार झाला. याच काळात बंगालमध्ये क्रांतिकारी स्वरूपाचे विचार विकसित होत होते. या सर्व घटनाक्रमाचा विचार रॉय यांच्या विचारांवर पडत होता.[४] तत्कालीन घटनाक्रमांबरोबरच राजकीय हालचालींचा त्यांना अनुभव आला. सन १९०५ च्या वंग- भंग आंदोलनात त्यांचा भूमिगत स्वरूपात सहभाग होता. अशातच कलकत्ता येते सरकारने त्यांना ताब्यात घेतले. राजकीय स्वरूपाच्या प्रकरणात रॉय यांना प्रथमच पकडण्यात आले. या प्रथम अटक दरम्यान रॉय केवळ १४ वर्षांचे होते. संबंधित प्रकरणी रॉय यांना न्यायालयात हजर करण्यात आले तेंव्हा इतक्या कमी वयातील मुलगा राजकीय गुन्हा करू शकतो, यावर न्यायाधीशांचा विश्वास बसत नव्हता. न्यायालयात रॉय यांच्यावरील गुन्हा सिद्ध न झाल्यामुळे रॉय यांना तुरुंगातून मुक्त करण्यात आले. पुढे सन १९१० मध्ये हावडा कटकारस्थानात तसेच सन १९१५ मध्ये गार्डनरिच येथील दरोडा प्रकरणात पोलिसांनी त्यांना ताब्यात घेतले. यांच्या यांच्यातील क्रांतिकारी विचारांचे प्रेरणास्थान म्हणून जतिन मुखर्जी यांना मानण्यात येते. याच क्रांतिकारी मार्गाच्या माध्यमातून जर्मनी, कडून अस्त्रशस्त्रांची व्यवस्था करण्यामध्ये चीन, जपान आणि अमेरिका येथे त्यांच्या भेटी घडून आल्यात. यावेळी अमेरिकेत लाला लजपत रॉय यांनी त्यांना आर्थिक सहकार्य केले. यादरम्यान त्यांनी अमेरिकेत कार्ल मार्क्स च्या ग्रंथांचे वाचन केले.[५] जर्मनीमध्ये त्यांना अटक झाली मात्र जामिनावर सोडून देण्यात आले. येथेच मेक्सिकोमध्ये रॉय यांच्या जीवनात महत्वाचा क्रांतिकारी बदल घडून आला. मेक्सिको येथे एक भारतीय क्रांतिकारी नसून एक विचारवंत, सशक्त लेखक आणि साम्यवादी नेतृत्व म्हणून विकसित झाले.[६]

मेक्सिको मधील कार्य:

सन १९१६ मध्ये मेक्सिको येथे निवास काळात प्रख्यात रशियन क्रांतिकारी व साम्यवादी विचारवंत मायकेल बोरोदीन यांच्यात भेट घडून आली. याच भेटीतून रॉय यांना साम्यवादाची दीक्षा प्राप्त झाली. गरिबांचे प्रश्न केवळ राज्यकर्ते बदलून सुटत नाहीत, त्यासाठी सामाजिक क्रांतीची गरज असते, हे सूत्र बोरोदीन यांच्या पासून रॉय यांना मिळाले. सन १९१७ मध्ये रॉय यांचा मेक्सिकोत प्रवेश झाला. त्यावेळी राष्ट्राध्यक्ष डाव्या विचारसरणीचे प्रमुख जनरल करांझा यांच्याशी त्यांचा परिचय झाला.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

यातच करांझा यांचे वैचारिक सलागारपदी रॉय यांची निवड झाली. या जबाबदारीमध्ये सामान्य जनतेच्या प्रश्नांची रॉय यांना ओळख झाली. मेक्सिकोमधील समाजवादी गटाचे सामुदायिक चळवळीत रूपांतर केले. अशातच रॉय यांची एकूणच कामगिरी लक्षात घेऊन त्यांच्या भरीव योगदानाबद्दल रॉय परकीय असून देखील त्यांना येथील समाजवादी गटाचे सरचिटणीस पद सोपविण्यात आले. अशा महत्वपूर्ण पदाच्या माध्यमातून केवळ वर्षभरात या साम्यवादी गटाचे त्यांनी साम्यवादी पक्षात रूपांतर केले. येथील पक्षाचे प्रतिनिधि म्हणून कॉम्रेड रॉय यांना आंतरराष्ट्रीय साम्यवादी संघटनेत अशाप्रकारे रशियाच्या बाहेर निर्माण झालेला पहिलं साम्यवादी पक्ष मेक्सिको येथे स्थापन करण्याचे मुख्य श्रेय रॉय यांना देण्यात येते.[७]

कम्युनिस्ट इंटरनॅशनल च्या दुसऱ्या जागतिक परिषदेत रॉय यांचा सहभाग होता. या परिषदेत लेनिन व वसाहतवाद विषयक नव्या प्रबंधांचे लेनिन ने सादरीकरण केले. या परिषदेत रॉय यांनी लेनिनच्या भूमिकेला विरोध केला. रॉय यांनी आपली भूमिका व्यक्त करतांना असे म्हटले की, साम्राज्यशाहीशी समेट करण्यात भांडावलदार वर्गाचे हित असल्यामुळे त्यास नाकरण्याची प्रतिक्रिया दिली. तसेच असेही म्हटले की, कम्युनिस्ट इंटरनॅशनल ने वसाहातीमध्ये स्वतंत्र साम्यवादी पक्ष तयार करावेत. त्यातून कामगार- शेतकऱ्यांची स्वतंत्र क्रांतिकारक चळवळ उभारावीत. प्रत्यक्षात लेनिन व रॉय यांच्यातील मतभेद म्हणजे केवळ तात्विक स्वरूपाचा नसून राजकीय डावपेचांबद्दलचा होता. आश्चर्य म्हणजे या परिषदेमध्ये लेनिन ने रॉय यांच्या मतांबद्दल समाधान मानून रॉयच्या मताला मान्य केले.[८] अशाप्रकारे लेनिन व रॉय यांच्यात वैचारिक दृष्ट्या घनिष्ट मैत्री निर्माण झाली. असे असले तरी अफगाणीस्थान मधील रशियन राजदूत म्हणून लेनिन ने रॉय यांची निवड केली. मात्र रॉय यांनी वैचारिक दृष्ट्या तेथील जबाबदारी घेण्यास नकार दिला.

भारताप्रतीची भूमिका :

रशियन दौऱ्यामध्ये मानवेंद्रनाथ रॉय यांचे कार्य 'कॉमिटर्न' दृष्ट्या प्रशंसनीय असल्याचे सांगता येईल. यासोबतच लेनिन यांचे दोन महान शिष्य प्रथम ट्राटस्की आणि दुसरे स्टॅलिन यांच्याशी रॉय यांचे घनिष्ट संबंध प्रस्थापित झाले होते. सोबतच रशियातील तत्कालीन काही नेत्यांशीही ज्यामध्ये, जिनोविव, कोमेनेव, इत्यादि रॉय यांचे सहकार्यात्मक संबंध प्रस्थापित झाले होते. अशाप्रकारे, साम्यवादी प्रनेत्यांच्या दृष्टीने मानवेंद्रनाथ रॉय आशियातील नामवंत व सुप्रसिद्ध स्थान प्राप्त करणारे म्हणून ओळखल्या जातात.

सन १९२२ मध्ये मानवेंद्रनाथ रॉय यांचे बर्लिन येथे निवास होते. बर्लिन मुक्कामातून रॉय यांनी भारतीय स्वातंत्र्याच्या नव्या कार्य कृतीची आखणी करणे हा उद्देश्य स्वीकारला होता. ज्यामध्ये भारतीय उद्देश्य पत्रिकेनुसार लेनिन यांचा सहभाग होता. या कार्यक्रम पत्रिकेच्या उद्देशयानुसार भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या माध्यमातून गटास प्रोत्साहित करणे अशा प्रकारे भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या नेतृत्वाला हद्दपार करणे, त्याएवजी भारतामध्ये साम्यवादी भारतातील ब्रिटिश साम्राज्यवादला संपुष्टात आणणे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

त्याचप्रमाणे दूसरा उद्देश्य म्हणजे अखिल भारतीय कॉंग्रेसच्या नेतृत्वाला आव्हान देणे. मानवेंद्रनाथ रॉय यांनी वरील दोन्ही प्रत्यक्ष अंमलात आणण्याचे प्रयत्न केलेत. तसेच या ध्येयांच्या परिपूर्तीसाठी रशियाकडून रॉय यांना मोठे आर्थिक सहकार्य प्राप्त झाले. या आर्थिक सहकार्यातून रॉय यांनी 'वेगार्ड ऑफ इंडियन इनडीपेनडन्स' ही द्वैमासिक पत्रिका प्रकाशित केली. तसेच जिनेवा, पेरीस येथून विविध ग्रंथांचे प्रकाशन केले. नव्या काही पत्रिकाचीही निर्मिती केली. साम्यवादी साहित्याच्या निमित्ताने भारतात साम्यवादी साहित्य पाठविण्यात आले. मात्र त्यांच्या ह्या कार्यकृतीला भारताकडून विशेष सहकार्य मिळाले नाही. कारण याच कालखंडामध्ये भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसचे नेतृत्व म. गांधी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांच्या नियंत्रणांमध्ये फिरत होते. अशाप्रकारे रॉय यांनी साम्यवादी चळवळीला सतत प्रोत्साहित करण्याचे कार्य केले होते. भारतात म. गांधीच्या राजकारण व धर्माच्या माध्यमातून राष्ट्रीय आंदोलनाची दिशा निश्चित केली होती. त्यातच त्यांनी ईश्वरी सत्तेला सर्वचच स्थानी स्वीकारल्यामुळे रॉय यांना सर्वाधिक दुख झाले होते. अशा निराशावादी वातावरणातही रॉय यांनी साम्यवादी चळवळीला प्रोत्साहित करण्याचे कार्य सातत्याने केले. अशाच साम्यवादी कार्यवाहितून सन १९२४ मध्ये कानपूर तसेच सन १९२९ मध्ये मेरठ छडयंत्र असा घटनाक्रम घडवून आणला[१]. अशाप्रकारे रॉय यांनी 'कॉमिनटर्न' तसेच ब्रिटिश साम्यवादी गटाच्या प्रयत्नातून भारतात साम्यवादाचे प्रस्थ निर्माण करण्यात मोठे यश प्राप्त होउ लागले होते. त्यांच्या सोबतीला मजूर- कामगार वर्गांमध्ये नवजागृती निर्मितीचेही कार्य झपाट्याने घडत होते.

१९४० मध्ये रॉय यांनी 'रेडीकल डेमोक्रॅटिक' संघटनेची स्थापना केली. दुसऱ्या महायुद्ध काळात त्यांनी फासीस्टवादास विरोध केला. फासीस्टवाद विरुद्ध लढणाऱ्या ब्रिटनचे संधी व्हावे अशी त्यांची भूमिका होती. प्रत्यक्षात रॉय यांना कोणत्याही प्रकारचे दास्य तसेच परकीयांचे वर्चस्व मान्य नव्हते. मानवेंद्रनाथ रॉय साम्यवादातील अर्थकारणाला दिलेले अवास्तव महत्व, मानवाचे व मानवतावादी विचारांचे अवमूल्यन व लोकशाही व स्वातंत्र्याचा अधिक्षेप पक्षीय हुकुमशाही ह्या उणिवा प्रकर्षाने जाणवत होत्या. त्यांच्या ठिकाणी प्रथम महायुद्धानंतर शास्त्रीय व मूलगामी स्वरूपाचा मानवतावादचा जन्म झाला. त्यासाठी शास्त्रीय मानवतावादी सूत्रे तयार केलीत. मानवतावादाचे स्वरूप आणि उद्दिष्ट विषद करणारे 'न्यू हयू मॉनीझम' हा ग्रंथ त्यांनी लिहिला.[११] त्यांच्या मुख्य विचाराधारेचा केंद्रबिंदू म्हणजे 'मानव' होय. कांट, वालटेअर यांनी ईश्वरीसत्ते एवजी मानवाचे स्थान व मानवी सामर्थ्यांचे महत्व मान्य केले आहे. मानवाच्या ठिकाणी अशक्य, अदृश्य शक्यतांना शक्य करण्याची क्षमता उपजतच असते. मनुष्याच्या क्षमतेतून समाजाची क्षमता व स्थान प्राप्त होते. मनुष्य व्यक्तिगत हिताऐवजी सामाजिक हितांनाच प्राधान्य देत असतो.

रॉय यांनी प्राणिशास्त्रीय ज्ञानावर आधारित दृष्टिकोण ठेऊन म्हटले की, नैतिकता हा मानवाचा जन्मता प्राकृतिक गुण आहे. यामुळे मनुष्य इतरांशी शांततेने व सहकार्याने वागत असतो. अशा वस्तुनिष्ट निकोप व प्रामाणिक गुणांचा नव मानवतावाद

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

मध्ये समावेश करण्यात आला आहे. अशाच सदगुणांच्या माध्यमातून मानवाच्या सामाजिक अस्तित्वाचा मार्ग प्रशस्त करण्यास उपयुक्त असल्याचे म्हटले आहे. मानवेंद्रनाथ रॉय यांचा नवमानवतावाद म्हणजे निरंतर उदारवादी, निरंतर विकसनशील तसेच वैज्ञानिक दृष्टिकोण युक्त असा आहे.[१२]

मूल्यमापन:

मानवेन्द्रनाथ रॉय यांनी व्यक्तीच्या ठिकाणी स्वातंत्र्य प्राप्तीची लालसा कायम स्वरूपात असल्याचे सांगितले. स्वातंत्र्याच्या भावना जन्मता मनुष्यामध्ये असतात. सर्वच प्रकारच्या स्वातंत्र्याची अनुभूति मनुष्य बाळगत असतो. व्यक्तीच्या ठिकाणी असणाऱ्या विवेकाच्या माध्यमातून स्वातंत्र्याला नियंत्रित करता येते. या माध्यमानेच मनुष्य होणाऱ्या अतिरिक्त व्यवहाराचे नियंत्रण करू शकतो. व्यक्तीच्या ठिकाणी असणाऱ्या विवेकातून सामाजिकतेचे भान राखण्यासा मदत होते. ज्यामुळे व्यक्ति व समाज यांच्यात कोणताही विरोधाभास निर्माण होत नाही. आपल्या विवेकबुद्धीच्या माध्यमातून आपल्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करू शकतो.

तळ टिपा:

१) डॉ. कुलकर्णी बी. डी., डॉ. ढमढेरे एस. वही., आर्थिक विचार आणि विचारवंत, डायमंड पब्लिकेशन्स, सदाशिव पेठ, पुणे- पुनर्मुद्रण- २०११, पृ. क्र., २२२

२) डॉ. नागर पुरुषोत्तम., आधुनिक भारतीय सामाजिक एव राजनैतिक चिंतन., राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी, जयपूर- आठवा संस्करण- २०२०, पृ. क्र., ५३१

३) नाईक ना. अ. विश्वमानव श्री मानवेंद्र नाथ रॉय, जीवन आणि तत्वज्ञान, वही. बि. कर्णिक स्मारक संस्था,- मुंबई पृ. क्र, १६६

४) शर्मा बि. एम., शर्मा रामकृष्ण दत्त, शर्मा सविता, भारतीय राजनीतीक विचारक, प्रका. प्रेम रावत – रावत पब्लिकेशन्स, जयपूर- पून:प्रकाशित, २०१९, पृ. क्र., ३४३

५) तत्रेव, पृ. क्र., ३४४

६) डॉ. नागर पुरुषोत्तम., आधुनिक भारतीय सामाजिक एव राजनैतिक चिंतन., राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमि, जयपूर- २०२०, पृ. क्र., ५३२

७) डॉ. बाचल वि. मा., प्रा. गोळवलकर, स. म. प्रा. वरांडकर र. घ., आणि क्षीरसागर व्हि. एस., भारतीय राजकीय विचारवंत, शनिवार पेठ, पुणे- २००९, पृ. क्र., २९५

८) त्रेव, पृ. क्र., २९६

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

९) डॉ. नागर पुरुषोत्तम., आधुनिक भारतीय सामाजिक एव राजनैतिक चिंतन., राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी, जयपूर- २०२०, पृ. क्र., ५३२

१०) तत्रेव, पृ. क्र., ५३३

११) डॉ. बाचल वि. मा., प्रा. गोळवलकर, स. म. प्रा. वरांडकर र. घ., आणि क्षीरसागर व्हि. एस., भारतीय राजकीय विचारवंत, शनिवार पेठ, पुणे- ३०, पृ. क्र., २९९

१२) शर्मा बि. एम., शर्मा रामकृष्ण दत्त, शर्मा सविता, भारतीय राजनीतीक विचारक, प्रका. प्रेम रावत – रावत पब्लिकेशन्स, जयपूर, २०१९, पृ. क्र. ३४९

अ) संदर्भ ग्रंथ सूची (मराठी)

१) डॉ. बाचल वि. मा., प्रा. गोळवलकर, स. म. प्रा. वारांडकर र. घ., आणि क्षीरसागर व्हि. एस., भारतीय राजकीय विचारवंत, सुवर्ण शिल्प अनिरुद्ध पब्लिशिंग हाऊइनिमे पब्लिकेशन्स, ४४४/१, शनिवार पेठ, दक्षिणाभिमुख मारुती मंदिरं जवळ, पुणे- ३०, तिसरी आवृत्ती- २००९

२) डॉ. कुलकर्णी बी. डी.,डॉ. ढमढेरे एस. वही., आर्थिक विचार आणि विचारवंत, डायमंड पब्लिकेशन्स, १२५५, सदाशिव पेठ, लेळे संकुल, पहिला मजला, निंबाळकर तालिम समोर, पुणे- ४११ ०३०, पुनर्मुद्रण- २०११,

३) नाईक ना. अ. विषवामानव श्री मानवेंद्र नाथ रॉय, जीवन आणि तत्वज्ञान, वही. बि. कर्णिक स्मारक संस्था, वरळी- मुंबई

ब) संदर्भ ग्रंथ सूची (हिन्दी)

१) डॉ. नागर पुरुषोत्तम., आधुनिक भारतीय सामाजिक एव राजनैतिक चिंतन., राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी, प्लॉट नं.- १, झालाणा सास्थानिक क्षेत्र, जयपूर- ३०२ ००४, आठवा संस्करण- २०२०

२) शर्मा बि. एम., शर्मा रामकृष्ण दत्त, शर्मा सविता, भारतीय राजनीतीक विचारक, प्रका. प्रेम रावत – रावत पब्लिकेशन्स, सत्यम अपार्टमेंट, सेक्टर-३, जवाहर नगर, जयपूर- ३०२ ००४, पून:प्रकाशित, २०१९

Cite This Article:

***प्रा. डॉ. डोंगरदिवे वा.* (2025).** *डॉ. एम. एन. रॉय यांचा जागतिक राजकारणात मानवतावाद.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 190–195.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

जव्हार संस्थानकालीन न्यायव्यवस्था

*प्रा. डॉ. चंद्रकांत शिवराम गिरी,

* रयत शिक्षण संस्थेचे, प्रा. डॉ. एन. डी. पाटील महाविद्यालय मलकापूर-पेरीड

कोणत्याही समाजाचा विकास हा त्या समाजातील सोहार्दामुळे होतो. भांडणतंटे, वादविवाद जिथे समाधानकारक सोडविले जातात तिथे शांतता नांदते असा समज, आपली सर्व निर्मितिक्षमता विधायक कार्यासाठी वापरली जाते. त्या समाजात शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि औद्योगिक प्रगती झपाट्याने होते, असा इतिहासकारांचा आणि समाजशास्त्रज्ञांचा निष्कर्ष आहे.भारतातील आदिवासींचा समाजशास्त्रज्ञांनी देवअभ्यास करून त्यांचे आपापसातील वाद सोडविण्याची, समेट घडवून आणण्याची पद्धत आदर्श असल्याचा निर्वाळा दिला आहे. पूर्वापार चालत आलेल्या अशा पद्धतीमुळे समाजातील सामंजस्य टिकून राहते. असे भांडणतंटे सोडविण्याची आपल्याला ज्ञात असलेली पद्धत म्हणजे पंचायत पद्धत. ब्रिटिश भारतात येण्यापूर्वी न्यायदानाचे काम गाव पंचायतीमार्फत होत असे. पेशव्यांचा अंमल संपुष्टात आल्यावर इंग्रजांना एकूणच भारतात न्यायव्यवस्था राबवायची होती. आपल्या देशातील समाज हा अनेक जाती-पोटजातींत विखुरलेला आहे. ब्रिटिश अंमलापूर्वी राजे आपल्या दरबारात न्यायदानाचे काम करीत होते. इंग्रजांनी मात्र संपूर्ण भारतासाठी एकसंघ न्यायव्यवस्था भारत देशात आणली, तीच आपली सध्याची न्यायव्यवस्था होय.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

जव्हार तालुक्याला न्यायदानाचा वारसा हा संस्थान काळापासून लाभलेला आहे.[१] 'जव्हार' नगरीच्या जडणघडणीला जव्हारचे अखेरचे अधिपती ' श्रीमंत यशवंतराव मार्तंडराव मुकणे' यांनी संस्थानी आमदानीत खरा आकार दिला. दूरदृष्टी असलेले जव्हारचे राजे खऱ्या अर्थाने जव्हारचे शिल्पकार होते . श्रीमंत यशवंतराव मार्तंडराव मुकणे' यांचे शिक्षण राजकुमार कॉलेज, राजकोट, Blundell's School & The Middle Temple, England यांसारख्या दर्जेदार शिक्षण संस्थेत झाल्याने त्यांनी जव्हार शहराला आपल्या कर्तबगारीतून मोठ्या उंचीवर नेले आहे.२

जव्हार नगरीवर त्यांच्या अतुलनीय कार्याचा,कर्तृत्वाचा ठसा उमठलेला दिसत आहे .त्यामुळे हे शहर सामाजिक,आर्थिक,शैक्षणिक व व्यापारीदृष्ट्या संपन्न झाले.त्यांच्या विकासात्मक कर्तृत्वाची साक्ष देणारी अनेक लोकोपयोगी

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

स्मारके या शहरात दिमाखाने उभी आहेत.जव्हार नरेश यशवंतरावांना 'प्लाईट लेप्टनंट' चा पहिला मान मिळाला होता.[३] इंग्लंडचे बादशहा सहावे जॉर्ज यांनी 'हिज हायनेस' हा बहुमानाचा किताब वंशपरंपरागत बहाल करून त्यांना गौरविले होते. त्या प्रीत्यर्थ या विजयाच्या क्षणाचे स्वागत ज्या ठिकाणी केले त्या ठिकाणाला 'यशवंतनगर' हे नाव देण्यात आले होते.म्हणजेच आजचे जव्हार नाशिक रस्त्यावरील यशवंतनगर मोर्चा असे म्हटले जाते.

श्रीमंत यशवंतराव मुकणे महाराजांनी जव्हार वासीयांना यशवंत सार्वजनिक वाचनालय, कृष्णविद्यालय माध्यमिक शाळा,आरोग्याच्या सुविधे करिता पतंगशहा कुटीर रुग्णालय,नगरपरिषद कार्यालय, जुना राजवाडा, महालक्ष्मी मंदिर इ. अनेक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. विजयस्तंभ (टॉवर) हा 'वाडा' तालुक्यातील महंमद धांगे यांनी स्वखर्चाने बांधून दिला.तसेच महाराजांचे शिक्षण इंग्लंड मधील मिडल टेम्पल या त्यावेळेसच्या अत्यंत दर्जेदार शिक्षण देणाऱ्या शाळेत झाले . जगातील महान व्यक्ती या शाळेची माजी विद्यार्थी आहेत. इंग्लंड मधील कार्यपद्धतीचा अभ्यास करून त्यांनी जव्हार मध्ये परतल्यानंतर खूप विकास केला. इंग्लंडच्या धर्तीवर शाळा कॉलेज दवाखाने तसेच इतर नागरी सुविधा पुरवणारे पुरवणाऱ्या वास्तू बांधल्या त्याबरोबरच सन १९३४ मध्ये स्वतःच्या मालकीची वास्तू त्यांनी न्यायालयासाठी दिली. आणि तेथून संस्थानात न्यायदानाचा आरंभ झाला. सन १९३४ पासून ते १९४७ पर्यंत जव्हार संस्थानात राजे स्वतः न्याय देण्याचे कार्य करत होते.[४] मात्र पुढे दिनांक १ मे १९४७ रोजी जव्हार संस्थानात त्रिस्तरीय न्यायालयाची स्थापना करण्यात आली होती. त्यानुसार जव्हार संस्थान उच्च न्यायालय, जव्हार संस्थान जिल्हा व सत्र न्यायाधीश आणि जव्हार संस्थान प्रथम वर्ग न्यायदंडाधिकारी असे स्तर होते. त्यानुसार जव्हार संस्थानच्या-१. उच्च न्यायाधीशपदी श्री.डी.जी.दळवी यांची नेमणूक केली होती,जिल्हा व सत्र न्यायाधीश म्हणून श्री. निन्हाळी यांची नेमूणक केली होती न्यायाधीश व प्रथम वर्ग न्यायदंडाधिकारी म्हणून श्री.जी.एन.साठे, यांची नेमणूक करण्यात आली होती.

वरील सर्व न्यायाधीश हे जव्हार संस्थान हद्दीतील दिवाणी व फौजदारी प्रकरणे पाहत असत. त्या अनुषंगाने अपिले जव्हार संस्थानातच चालत होती. त्या वेळी उच्च न्यायालय, जव्हार संस्थानचे निबंधक म्हणून श्री.बी.टी.देशमुख, यांची नेमणूक करण्यात आली होती. उच्च न्यायालयातील न्यायाधीशांच्या अनुपस्थितीत अतिरिक्त व उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश म्हणून जव्हार संस्थानचे दिवाण श्री.बी.एम.अनंतानी यांची नेमणूक करण्यात आली होती.

रा.रा.जी.एन.साठे, बी.ए., एल.एल.बी. यांची जव्हार संस्थानामधील न्यायालयाचे न्यायाधीश प्रथम वर्ग म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. त्यानंतर श्री.एम.बी. निन्हाळी यांची संस्थानचे न्यायाधीश म्हणून नियुक्ती केली गेली. कायम सनदी वकिलांखेरीज काही सद्गृहस्थांना संस्थानामधील सर्व दिवाणी व फौजदारी कोर्टात वकिली करण्याची सनद देण्यात आली होती त्यामध्ये अच्युत नारायण खरे,वासुदेव आत्माराम करंदीकर, माधव अच्युत खरे,डी.जी. आढिया, आर.पी.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

इंटालिया,एम.बी.राव, सी.जी.आढिया,विष्णू त्र्यंबक केळकर, लक्ष्मण गंगाराम शिंपी आदी सन्मानिय वकील होते.[५] श्रीमंत यशवंतराव मुकणे यांनी जव्हार संस्थानात जव्हार संस्थानाचा स्वतःचा मुद्रांक कागद (स्टॅम्प पेपर) होता. स्टॅम्प पेपरवर धनुष्यबाण हे जव्हार संस्थानचे राजचिन्ह पाहायला मिळते.[६] तसेच ह्या पेपर लिहलेल्या मजकुरवर 'दस्तावेज नोंद' ह्याचा ही शिक्का मारला जायचा तो इतर संस्थानात बघायला मिळत नाही. स्टँप पेपर वर वॉटर मार्क असून तो British manufacture असे छापलेले दिसते. त्यावर श्रीमंत सरकार संस्थान जव्हार असे ही छापलेले होते.संस्थान काळात कोर्ट फी स्टॅम्प सुद्धा मुकणे महाराजांनी अंमलात आणले होते.आजही खूप दस्ताऐवजांमध्ये मध्ये जव्हार श्रीमंत सरकारचे स्टॅम्प पेपर व कोर्ट फी स्टॅम्प बघायला मिळतात.विशेष म्हणजे भारतीय कायद्यांसारखे मुकणे राजांनी त्यावेळी जव्हार संस्थानाचे वैयक्तिक कायदे आणले होते. त्यामध्ये पुढील कायदे होते.१. Jawhar Penal Code २.Jawhar Akbari Act ३.Jawhar Mamlatdars Courts Act ४.Jawhar District Police Act ५.Jawhar Arms Act ६.Jawhar Agriculturists Relief Act ७.Jawhar Municipal Act ८.Jawhar State Lunacy Act ९.Jawhar State Extradtiion Act १०.Jawhar State Salt Act ११.Jawhar State Hereditory Officers Act १२.Jawhar State Treasure Trove Act १३.Jawhar State Weights and Measures Act १४.Jawhar State Village Panchayat Act १५.Defence of Jawhar State Act १६.Jawhar State Official Secrets Act १९२३ १७.Jawhar State Press Act १८.Jawhar State Air Craft Act१९.Jawhar State Soldier Act २०.Jawhar State Companes Act २१.Jawhar State Co-operative Societies Act, etc.

श्रीमंत यशवंतराव मुकणे राजांच्या अभ्यासू व दूरदृष्टी विचारसरणीला खरंच सलाम केला पाहिजे कारण त्यांनी इ.स.१९४७ मध्ये संशोधन करून स्वतःचे कायदे तयार केले होते.जव्हार न्यायालयाला संस्थानकालीन वारसा लाभलेला आहे. त्यामुळे देशात आदिवासी लोकासाठी अशाप्रकारे संस्थानाने स्वतःचे कायदे अंमलात आणले होते ही बाब संपूर्ण देशासाठी अभ्यासाचा विषय आहे. सध्याच्या जव्हार येथील अस्तित्वातील न्यायालयीन इमारत जव्हार संस्थानिक यांनी न्यायालयाकरीता दिली होती.जव्हार न्यायालयीन इमारतीच्या भूखंडाचे क्षेत्रफळ ३३३.६० चौ.मी. असून .सदर इमारतीचे बांधकाम इ.स १९३४ मध्ये झाले होते .जव्हार येथे सध्या न्यायाधीशां करीता एक अभिहस्तांकित शासकीय निवासस्थान उपलब्ध आहे.

जव्हार न्यायालयाची अस्तित्वातील इमारत ही मोडकळीस आलेली असुन ती अपुरी पडत असल्यामुळे बायपास रोड वरील आडखडक गावाकडे जाणाऱ्या रस्त्याच्या परिसरातील भूखंडावर दोन न्यायदान कक्षांची न्यायालयीन इमारत बांधण्यात बांधण्यात आली आहे. भविष्यात जर न्यायाधीशांची संख्या व वरिष्ठ स्तराचे न्यायालय जव्हार येथे निर्माण झाल्यास

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) **Nov – Dec 2025**

Original Research Article

आदिवासी भागातील पक्षकारांना न्यायिक कामासाठी भिवंडी येथे जाण्याची गरज लागणार नाही आणि नवीन न्यायालयाची इमारत वैभव वात आणखी भर घालेल यात शंका नाही. जव्हार न्यायालयाची नवीन इमारत निर्माण होत आहे .याचा निश्चितच एक जव्हारकर व वकील म्हणून सार्थ अभिमान वाटतो.

संदर्भ सूची:

१) दिमोटे गंगाधर अण्णाजी(वकील ज.संस्थान)कै.श्रीमंत महाराज पतंगशहा राजेसाहेब जव्हार संस्थान यांचे चरित्र १९१९ पृ. २७

२) मुंबई पुराभिलेखागार, जव्हार स्टेट ॲडमिनिस्ट्रेशन रिपोर्ट, १९२७-२८ पृ.२

३) मुंबई पुराभिलेखागार, जव्हार स्टेट ॲडमिनिस्ट्रेशन रिपोर्ट, १९४४-४५ पृ.१

४) दिमोटे गंगाधर अण्णाजी(वकील ज.संस्थान)कै.श्रीमंत महाराज पतंगशहा राजेसाहेब जव्हार संस्थान यांचे चरित्र १९१९ पृ. ३०

५) गारे(डॉ)गोविंद,सह्याद्रीतील आदिवासी; महादेव कोळी आदिम साहित्य पुणे , १९७४,पृ.६४

६) जव्हार संस्थानचा स्ट्म्पपेपर,१८३०

Cite This Article:

***प्रा. डॉ. गिरी चं. शि.* (2025).** *जव्हार संस्थानकालीन न्यायव्यवस्था.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 196–199.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

जागतिक नागरिकत्वः राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण NEP 2020 चा एक मुख्य दृष्टिकोन

*** डॉ. राणी भास्कर केदार,**

* *श्री बाणेश्वर शिक्षण संस्थेचे कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, बु-हाणनगर, अहिल्यानगर.*

प्रस्तावना :

मानवाला आपल्या पूर्ण क्षमता वापरता येण्यासाठी, समान आणि न्याय्य समाज विकसित करण्यासाठी तसेच राष्ट्रीय विकासाला चालना देण्यासाठी शिक्षण हा पाया आहे. भारताच्या सातत्यपूर्ण प्रगतीसाठी आणि आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय आणि समानता, शास्त्रीय प्रगती, राष्ट्रीय एकात्मता आणि संस्कृतीचे जतन या क्षेत्रांमध्ये वैश्विक पातळीवर नेतृत्व करण्यासाठी सर्वांना दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करून देणे महत्त्वाचे आहे. व्यक्ती, समाज, देश आणि जगाच्या हितासाठी आपल्या देशातील समृद्ध प्रतिभा आणि संसाधनांचा पुरेपूर वापर करण्याकरता उच्च दर्जाचे सार्वभौमिक शिक्षण हा भविष्यासाठी सर्वांत चांगला मार्ग आहे. पुढच्या दशकात जगातील सर्वांत मोठी युवकांची लोकसंख्या भारतामध्ये असेल आणि त्या सर्वांना चांगल्या गुणवत्तेच्या शिक्षणाच्या संधी पुरवण्याच्या आपल्या क्षमतेवर आपल्या देशाचे भवितव्य ठरेल.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

ज्ञानाच्या बाबतीत जगामध्ये वेगाने बदल होत आहेत. डेटा, मशीन लर्निंग, कृत्रिम बुद्धिमत्ता यासारख्या विज्ञानाच्या आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रांमधील वेगाने होत असलेल्या विकासामुळे जगभरातील अकुशल कामे आता माणसांऐवजी यंत्रे करू शकतील. त्याच वेळी, विशेषतः गणित, संगणक विज्ञान, आणि डेटा विज्ञान यातील कुशल कर्मचा-यांना तसेच विज्ञान, समाजशास्त्र आणि मानव्यशास्त्रे यांच्यातील बहुशाखीय क्षमता असलेल्या कुशल कर्मचाऱ्यांना वाढती मागणी असेल. हवामान बदलाबरोबर, वाढते प्रदूषण आणि कमी होणारे नैसर्गिक स्रोत या परिणामांमुळे जगाची ऊर्जेची मागणी भागवण्यासाठी आता वेगळा दृष्टिकोन अंगीकारावा लागेल. वाढत्या साथी आणि महामारी यांच्या मुळे संसर्गजन्य रोगांच्या व्यवस्थापनात सहयोगाने संशोधन आणि लसींचा विकास करण्याची गरज निर्माण होईल. या सर्वाचा परिणाम म्हणून निर्माण होणाऱ्या सामाजिक समस्या बहुशाखीय शिक्षणाची गरज अधोरेखित करतात. भारत विकसित देश होण्याकडे वाटचाल करत असताना, तसेच जगातील सर्वांत मोठ्या तीन अर्थव्यवस्थांपैकी एक होत असताना मानव्यशास्त्रे आणि कलेची मागणी वाढत जाईल.

यासाठीच नवीन शिक्षण धोरणाने सर्व विद्यार्थ्यांना चांगल्या गुणवत्तेची शिक्षण व्यवस्था पुरवली पाहिजे आणि उपेक्षित, वंचित आणि अल्प प्रतिनिधित्व असलेल्या गटांवर विशेष लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. त्यासाठी राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) २०२० अमलात आणण्यात आले.राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) २०२० हे प्रवेश, समानता, गुणवत्ता, परवडणारी क्षमता आणि जबाबदारी या स्तंभांवर आधारित आहे, ज्यामध्ये शालेय अभ्यासक्रमात सुधारणा, शिक्षक प्रशिक्षण मजबूत करणे आणि नियामक चौकटीत सुधारणा करणे यासारख्या प्रमुख करारांचा समावेश आहे. हे धोरण तंत्रज्ञानाचे एकत्रीकरण, शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्च GDP च्या ६% पर्यंत वाढवणे आणि सर्व विद्यार्थ्यांसाठी समावेशक शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे यावर देखील लक्ष केंद्रित करते.

भारताचे राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) २०२० हे दर्जेदार शिक्षणासाठी संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांशी (SDG ४) सुसंगत आहे आणि आंतरराष्ट्रीयीकरण आणि जागतिक कल्याणावर भर देते. या धोरणात शांघाय सहकार्य संघटना (SCO) देशांसोबत शैक्षणिक कराराचाही उल्लेख आहे. जागतिक नागरिकत्वः NEP चा एक मुख्य दृष्टिकोन म्हणजे "मानवी हक्क, शाश्वत विकास आणि राहणीमान आणि जागतिक कल्याणासाठी जबाबदार वचनबद्धतेला समर्थन देणारे ज्ञान, कौशल्ये, मूल्ये आणि स्वभाव विकसित करणे, ज्यामुळे खऱ्या अर्थाने जागतिक नागरिक प्रतिबिंबित होईल".

NEP २०२० च्या उद्दिष्टे :

1. मूलभूत साक्षरतेला प्राधान्य देणे.
2. तंत्रज्ञानाचे एकत्रीकरण करणे
3. व्यावसायिक प्रशिक्षण वाढवणे अथवा समाविष्ट करणे.
4. विशेषतः चार वर्षांच्या पदवीपूर्व कार्यक्रमासारख्या नवीन संरचनांची परवडणारी क्षमता आणि तीन वर्षांच्या पदवीचे संभाव्य अवमूल्यन करणे

कराराची क्षेत्रे :

मूलभूत कौशल्यांवर लक्ष केंद्रित करा : लहानपणापासूनच मूलभूत साक्षरता आणि संख्याशास्त्रावर भर दिल्याबद्दल या धोरणाला व्यापक पाठिंबा मिळतो.

तंत्रज्ञानाचे एकत्रीकरण : अभ्यासक्रमाचे आधुनिकीकरण आणि शिक्षण परिणाम वाढविण्यासाठी डिजिटल सामग्री आणि साधनांद्वारे शिक्षण प्रणालीमध्ये तंत्रज्ञानाचा समावेश करणे हे एक महत्त्वाचे पाऊल आहे यावर सर्वसाधारण एकमत आहे, असे आयड्रीम एज्युकेशन ने नमूद केले आहे .

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

व्यावसायिक प्रशिक्षणावर भर : या धोरणाला व्यावसायिक प्रशिक्षणावर लक्ष केंद्रित केल्याबद्दल पाठिंबा आहे, ज्यामध्ये विद्यार्थी सहावीपासूनच व्यवसाय शिकू लागतात.

शिक्षक विकासः शिक्षक प्रशिक्षण, मूल्यांकन आणि आजीवन शिक्षण वाढवण्यासाठी राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाचा आग्रह हा शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी एक सकारात्मक विकास म्हणून मोठ्या प्रमाणात पाहिला जातो.

समावेशक शिक्षण : www.pib.gov.in आणि द इंडियन एक्सप्रेसनुसार, विशेष संस्था निर्माण करणे आणि संसाधने प्रदान करणे यासारख्या उपक्रमांद्वारे अपंग विद्यार्थ्यांना विशेषतः मदत करण्यासाठी अलिकडच्या करारांवर स्वाक्षरी करण्यात आली आहे, या धोरणाबद्दल व्यापक सहमती आहे.

अभ्यासक्रम आणि मूल्यांकन सुधारणा : रटके लक्षात ठेवण्याऐवजी मूलभूत संकल्पना आणि ज्ञानाचा वापर तपासण्याच्या हालचालीला सामान्यतः पाठिंबा दिला जातो, तसेच उच्च श्रेणींमध्ये अधिक बहु-विद्याशाखीय अभ्यासाकडे जाण्याच्या हालचालीलाही पाठिंबा दिला जातो.

मतभेदाचे क्षेत्र :

परवडणारी क्षमता आणि सुलभता : काही टीकाकारांचा असा युक्तिवाद आहे की, बहु-प्रवेश-निर्गमन प्रणालीसह चार वर्षांच्या पदवीपूर्व कार्यक्रमाकडे वळल्याने खर्च वाढू शकतो आणि सुलभतेची समस्या उद्भवू शकते, विशेषतः उपेक्षित समुदायातील **विद्यार्थ्यांसाठी बाजार आणि पदवीचे अवमूल्यन :** टीकाकार अशीही चिंता व्यक्त करतात की नवीन रचनेमुळे तीन वर्षांच्या पदवीचे अवमूल्यन होऊ शकते, ज्यामुळे एखाद्या विद्यार्थ्याने लहान अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यास तो "ड्रॉपआउट" असल्याची धारणा निर्माण होऊ शकते, हा मुद्दा cpim.org ने देखील उपस्थित केला आहे.

वंचित विद्यार्थ्यांवर परिणाम : धोरणातील काही बाबी, जसे की उच्च शिक्षण संस्थेतील विद्यार्थ्यांची वाढती संख्या, वंचित पार्श्वभूमीतील विद्यार्थ्यांवर नकारात्मक परिणाम करू शकतात अशी चिंता आहे.

राष्ट्रीय निवडणूक कायदा २०२० : संविधानाच्या विरुद्ध २१ ऑगस्ट २०२३- व्यवहार्यता सादर न करता उच्च शिक्षण.cpim.ora : नेशन एज्युकेशन पोल ३१ ऑगस्ट २०२३- द रिफॉर्मची शिफारस करतो. शिक्षण मंत्रालय

आंतरराष्ट्रीयीकरण : NEP २०२० चा उद्देश निवडक :

परदेशी विद्यापीठांना भारतात कॅम्पस स्थापन करण्याची परवानगी देऊन आणि भारतीय आणि जागतिक संस्थांमधील संशोधन सहकार्य आणि विद्यार्थी देवाणघेवाणीला प्रोत्साहन देऊन शिक्षणाचे आंतरराष्ट्रीयीकरण करणे आहे.चार वर्षांचा पदवीपूर्व कार्यक्रम (FYUP): १०५ हून अधिक विद्यापीठांनी चार वर्षांचा पदवीपूर्व कार्यक्रम स्वीकारला आहे, जो लवचिकता आणि अनेक निर्गमन पर्याय देतो.मागील धोरणांशी करार हे धोरण राष्ट्रीय शिक्षण धोरण, १९८६ ची जागा घेते .१९६८ च्या धोरणात

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

पहिल्यांदा प्रस्तापित केलेल्या सार्वजनिक खर्चाचा दर जीडीपीच्या ६% पर्यंत वाढवण्यासारख्या मागील शिफारशींवर ते आधारित आहे.

शिक्षण हक्क कायदा (RTE) कायदा, २००९आणि सर्व शिक्षा अभियान यांसारखे सरकारी उपक्रम, जे पुर्वीच्या शैक्षणिक धोरणांचे परिणाम आहेत त्यांना राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) २०२० च्या उद्दिष्टांवर व्यापकसहमती आहे.त्या धोरणाशी जुळवून घेण्याच्या प्रयत्नांमध्ये अभ्यासक्रमात सुधारणा करणे, शिक्षक प्रशिक्षण वाढवणे, तंत्रज्ञानाचे एकत्रीकरण करणे आणि प्रादेशिक भाषांमधील शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे समाविष्ट आहे.

आंतरराष्ट्रीय संघटना :

NEP संयुक्त राष्ट्रांच्या SDG चौकटीशी सुसंगत असले तरी, हे धोरण स्वतः भारतातील एका व्यापक देशांतर्गत सल्लामसलत प्रक्रियेद्वारे तयार केले गेले होते, ज्यामध्ये विविध राष्ट्रीय भागधारकांचा समावेश होता. वैयक्तिक आंतरराष्ट्रीय संस्थांसोबतचे विशिष्ट "करार" सामान्यतः एकाच आंतरराष्ट्रीय संस्थेकडून व्यापक मान्यता किंवा मान्यता घेण्याऐवजी व्यापक जागतिक उद्दिष्टांशी किंवा विशिष्ट द्विपक्षीय सहकार्य करारांशी (उदा., इतर राष्ट्रांसोबत शैक्षणिक सहकार्यात) संरेखनाच्या स्वरूपात असतात. धोरण दस्तऐवज जागतिक कल्याण आणि त्याच्या दृष्टिकोनात "खऱ्या अर्थाने जागतिक नागरिक" विकसित करण्याच्या प्रतिबद्धतेचे प्रतिबिंबित करते.

आंतरराष्ट्रीय संरेखन आणि करार :

शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDG 4): NEP 2020 चे उद्दिष्ट SDG 4 मध्ये नमूद केलेली उद्दिष्टे साध्य करणे आहे, जे 2030 पर्यंत सर्वांसाठी समावेशक आणि समान दर्जाचे शिक्षण सुनिश्चित करणे आणि आजीवन शिक्षणाच्या संधींना प्रोत्साहन देण्यावर लक्ष केंद्रित करते.

शांघाय सहकार्य संघटना (SCO): भारत हा शिक्षणातील सहकार्यावरील SCO कराराचा एक पक्ष आहे, जो सदस्य राष्ट्रांमध्ये शिक्षणातील एकात्मता प्रक्रियांच्या विकासाला समर्थन देतो.

आंतरराष्ट्रीयीकरण: हे धोरण उच्च शिक्षणाचे आंतरराष्ट्रीयीकरण करण्यास स्पष्टपणे प्रोत्साहन देते, भारतात आंतरराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांचा ओघ वाढवते आणि जागतिक भागीदारी आणि शैक्षणिक सहकार्याला चालना देते. आंतरराष्ट्रीय संरेखनासंदर्भातील प्रमुख बाबींमध्ये हे समाविष्ट आहे .

SDG4 संरेखनः NEP 2020 हे स्पष्टपणे भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेला "SDG4 सह, 21 व्या शतकातील शिक्षणाच्या महत्त्वाकांक्षी उद्दिष्टांशी" (गुणवत्तेच्या शिक्षणावरील शाश्वत विकास ध्येय 4) संरेखित करण्याचे उद्दिष्ट ठेवते. संशोधन पत्रे अनेकदा या संरेखनाचे विश्लेषण करतात.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

आंतरराष्ट्रीयीकरण : हे धोरण शिक्षणाच्या आंतरराष्ट्रीयीकरणाला प्रोत्साहन देते, जसे की भारतीय आणि परदेशी उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये शैक्षणिक सहकार्याला परवानगी देणे आणि भारतात परदेशी विद्यापीठांचे कॅम्पस स्थापन करणे.जागतिक **कल्याणः** धोरणाच्या दृष्टिकोनात ज्ञान, कौशल्ये, मूल्ये आणि स्वभाव विकसित करणे समाविष्ट आहे जे "जागतिक कल्याणाला समर्थन देतात, ज्यामुळे खऱ्या अर्थाने जागतिक नागरिक प्रतिबिंबित होतात". युनेस्को आणि जागतिक बँकेसारख्या प्रमुख आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी भारताच्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) २०२० च्या उद्दिष्टांचे आणि अंमलबजावणीचे व्यापकपणे स्वागत केले आहे आणि त्यांना पाठिंबा व्यक्त केला आहे. त्यांचा पाठिंबा प्रामुख्याने शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDG4) सारख्या जागतिक उद्दिष्टांशी धोरणाच्या संरेखनावर केंद्रित आहे.

आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोन आणि समर्थन :

युनेस्को : युनेस्कोच्या नवी दिल्ली प्रादेशिक कार्यालयाने "राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाच्या अंमलबजावणीला पूर्ण पाठिंबा" दिला आहे, त्याला "शिक्षण क्षेत्रात परिवर्तन घडवून आणण्यास सक्षम दूरदर्शी धोरण" म्हटले आहे. युनेस्को विशेषतः या धोरणाचा भर आजीवन शिक्षण, डिजिटल शिक्षण प्लॅटफॉर्म, सामाजिक-भावनिक शिक्षण आणि पर्यावरणीय जागरूकता यावर केंद्रित असल्याचे मान्य करते, जे जागतिक शिक्षण उद्दिष्टांशी सुसंगत आहे.

जागतिक बँक : जागतिक बँक गट NEP मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी, शिक्षकांची कामगिरी मजबूत करण्यासाठी आणि प्रशासन वाढवण्यासाठी भारतासोबत सहकार्य करतो. बँकेने NEP संदर्भात विश्लेषणात्मक आणि सल्लागार कार्याद्वारे भारतीय उच्च शिक्षणात आपला सहभाग वाढवला आहे, ज्यामध्ये प्रवेश, समता, आंतरराष्ट्रीय संरेखनासंदर्भातील प्रमुख बाबींमध्ये हे समाविष्ट आहे:

SDG4 संरेखन : NEP 2020 हे स्पष्टपणे भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेला "SDG4 सह, 21 व्या शतकातील शिक्षणाच्या महत्त्वाकांक्षी उद्दिष्टांशी" (गुणवत्तेच्या शिक्षणावरील शाश्वत विकास ध्येय 4) संरेखित करण्याचे उद्दिष्ट ठेवते. संशोधन पत्रे अनेकदा या संरेखनाचे विश्लेषण करतात.

निष्कर्ष :

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये अभ्यासक्रमात, विशेषतः शालेय शिक्षणाच्या रचनेत, बालपणीच्या काळजी आणि शिक्षणाचा समावेश करून परिवर्तन करण्याचा प्रस्ताव आहे. सर्व विद्यार्थ्यांना समान प्रवेश आणि संधी मिळतील याची खात्री करण्यासाठी, पारख नावाच्या राष्ट्रीय मूल्यांकन केंद्राची स्थापना करण्यासह, एक नवीन मूल्यांकन प्रणालीची देखील आवश्यकता आहे.नवीन शैक्षणिक सुधारणा अंमलात आणण्यासाठी शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांना बळकटी देण्यावर या धोरणात भर देण्यात आला आहे. शिक्षण आणि प्रशासकीय व्यवस्था पाहणे तसेच हे धोरण शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्च

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

GDP च्या 6% पर्यंत वाढवण्याच्या शिफारशीला पुन्हा पुष्टी देते, हे उद्दिष्ट मागील धोरणांमध्ये देखील होते. नवीन शिक्षण धोरणाने सर्व विद्यार्थ्यांना, ते कुठेही रहात असले तरीही, चांगल्या गुणवत्तेची शिक्षण व्यवस्था पुरवली पाहिजे आणि उपेक्षित, वंचित आणि अल्प प्रतिनिधित्व असलेल्या गटांवर विशेष लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. शिक्षण हे समानता सुनिश्चित करण्याचे मोठे माध्यम आहे आणि याद्वारे समाजात समानता, सर्व समावेशकता आणि सामाजिक-आर्थिक गतिशीलता साध्य करता येते. वरील गटातील विद्यार्थ्यांना, काही अडथळे असले तरीही, शिक्षण व्यवस्थेत प्रवेश घेण्यासाठी आणि त्यात त्यांना उत्कृष्ट कामगिरी करता येण्यासाठी सर्व प्रयत्न केले पाहिजेत.

खरोखर, रोजगाराची परिस्थिती आणि वैश्विक परिसंस्था वेगाने बदलत असताना, मुलांनी केवळ शिकणेच महत्त्वाचे ठरणार नाही तर कसे शिकायचे हे शिकणे जास्त महत्त्वाचे ठरणार आहे. त्यामुळे मजकूर कमी करून शिक्षण तार्किक विचार कसा करायचा आणि समस्या कशा सोडवायच्या, कल्पक आणि बहुशाखीय कसे व्हायचे, नाविन्यपूर्णता कशी आणायची, जुळवून कसे घ्यायचे आणि नवनवीन आणि बदलणाऱ्या क्षेत्रातील नवीन सामग्री कशाप्रकारे आत्मसात करायची, या दिशेला वळले पाहिजे. शिक्षण अधिक अनुभवात्मक, सर्वसमावेशक, एकात्मिक, जिज्ञासू, संशोधन-केंद्रित, लवचिक आणि अर्थातच आनंददायक होण्यासाठी अध्यापनशास्त्र उत्क्रांत होण्याची गरज आहे. शिकणा-याचे सर्व पैलू आणि क्षमता विकसित होण्यासाठी; आणि शिक्षण, सर्व दिशांनी विकसित होण्यासाठी उपयुक्त आणि शिकणाऱ्यासाठी अधिक समाधानकारक होण्यासाठी, अभ्यासक्रमात विज्ञान आणि गणिताच्या बरोबरीनेच मूलभूत कला, हस्तकला, मानव्यशास्त्रे, खेळ, क्रीडा आणि स्वास्थ्य, भाषा, साहित्य, संस्कृती, आणि मूल्ये यांचा समावेश असणे अत्यावश्यक आहे. शिक्षणामुळे चारित्र्य घडले पाहिजे आणि ज्या योगे शिकणारे नीतिवान, तर्कशुध्द, सहानुभूतीशील आणि सहृदय बनतील आणि त्याच वेळी ते विद्यार्थी लाभदायी आणि समाधानकारक रोजगार मिळवण्यासाठीही तयार होतील. हे धोरण शिक्षणाच्या आंतरराष्ट्रीयीकरणाला प्रोत्साहन देते, जसे की भारतीय आणि परदेशी उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये शैक्षणिक सहकार्याला परवानगी देणे आणि परदेशी विद्यापीठांना भारतात कॅम्पस स्थापन करण्याची परवानगी देऊन आणि भारतीय आणि जागतिक संस्थांमधील संशोधन सहकार्य आणि विद्यार्थी देवाणघेवाणीला प्रोत्साहन देऊन शिक्षणाचे आंतरराष्ट्रीयीकरण करणे आहे.शिक्षण क्षेत्रात परिवर्तन घडवून आणण्यास सक्षम दूरदर्शी धोरण मानले जाते. युनेस्को विशेषतः या धोरणाचा भर आजीवन शिक्षण, डिजिटल शिक्षण प्लॅटफॉर्म, सामाजिक-भावनिक शिक्षण आणि पर्यावरणीय जागरूकता यावर केंद्रित असल्याचे मान्य करते, जे जागतिक शिक्षण उद्दिष्टांशी सुसंगत आहे.त्याच बरोबर जागतिक बँक गट NEP मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी, शिक्षकांची कामगिरी मजबूत करण्यासाठी आणि प्रशासन वाढवण्यासाठी भारतासोबत सहकार्य करतो.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B)

Nov – Dec 2025

Original Research Article

संदर्भ :

1. *www.pib.gov.in आणि द इंडियन एक्सप्रेसनुसार, विशेष संस्था रिपोर्ट*
2. *NEP 2020 (National Education Policy 2020) जून २०१७ मध्ये माजी इस्रो प्रमुख डॉ. के. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन करण्यात आली आणि मे २०१९ मध्ये NEP चा मसुदा अहवाल*
3. *NEP 2020 १९६८ आणि १९८६ नंतर राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० हे स्वतंत्र भारताचे तिसरे शिक्षण धोरण अहवाल*
4. *NEP 2020 (National Education Policy 2020) च्या संदर्भातील शिक्षण मंत्रालय अहवाल*
5. *आयड्रीम एज्युकेशन संस्था रिपोर्ट*
6. *cpim.org संस्था रिपोर्ट*
7. *राष्ट्रीय निवडणूक कायदा २०२० रिपोर्ट*
8. *education.gov.in/nep/regulations-guidelines-framework*
9. *education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/upload_document/EEP/SCO-*

२५ जुलै २०२४ - राष्ट्रीय आर्थिक धोरण २०२० चे निकाल

Cite This Article:

***डॉ. केदार रा. भा.* (2025).** *जागतिक नागरिकत्वः राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण NEP 2020 चा एक मुख्य दृष्टिकोन.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 200–206.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संयुक्त राष्ट्रसंघ आणि भारताची भूमिका

*** डॉ.जितेंद्र यशवंत वडशिंगकर,**

* बाबुरावजी घोलप महाविद्यालय, सांगवी, पुणे-२७.

प्रस्तावना :

संयुक्त राष्ट्रसंघ हि दुसऱ्या महायुद्धानंतर पुन्हा युद्ध नको शांतता हवी या उद्देशाने तयार झालेली जगातील सर्वात मोठी आणि प्रभावी आंतरराष्ट्रीय स्वरुपाची संघटना आहे.ही संघटना जागतिक शांतता, सुरक्षा, राष्ट्रा राष्ट्रामधील मैत्री, मानवाधिकाराचे रक्षण ,सामाजिक आर्थिक विकास, पर्यावरण संरक्षण आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य या महत्वपूर्ण उद्दिष्ट्यानी काम करणारी महत्वपूर्ण संस्था आहे. भारताची भूमिका नेहमीच बहुपक्षीयतेची ,शांततेचा आणि मानवमूल्यांचा राहिला असून त्याची छाप भारताच्या परराष्ट्र धोरणात दिसून येते.[१]

संशोधन उद्दिष्टे

या संशोधन लेखाची प्रमुख उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे—

१. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या स्थापनेचा व इतिहासाचा अभ्यास करणे.

२. संयुक्त राष्ट्रसंघातील भारताची ऐतिहासिक भूमिका स्पष्ट करणे.

३. शांतता रक्षक दल, वसाहतवादमुक्ती, मानवाधिकार व विकास विषयक भारताच्या उपक्रमांचे विश्लेषण करणे.

४. भारताला मिळणाऱ्या संधी व उभे राहणारी आव्हाने दर्शविणे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

१. संयुक्त राष्ट्राची स्थापना आणि त्याचा इतिहास :

राष्ट्रसंघ या संघटनेत काही उणीवा होत्या .राष्ट्रसंघाचे अपयश न विसारता नवीन संघटना तयार करणे आवशक होते.१९४२ मध्ये २६ राष्ट्रे एकत्र येऊन संयुक्त राष्ट्रे हा शब्द प्रयोग केला.१९४५ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघ (यूएन) ही संस्था २४ ऑक्टोबर १९४५ रोजी स्थापन झाली होती. याचे मुख्य उद्दिष्टे म्हणजे जागतिक शांतता राखणे, युद्ध टाळणे, समाज-आर्थिक प्रगतीला चालना देणे, आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढवणे.[२] सॅनफ्रान्सीस्को येथे ५० राष्ट्रांची परिषद भरली

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

गेली. दोन महिने विचारविनिमय करून संयुक्त राष्ट्रसंघटनेची सनद तयार केली.

मराठीतील अनेक शैक्षणिक ग्रंथांनुसार, हे एक नविन जगात सामूहिक सुरक्षितता (collective security) च्या तत्त्वावर आधारित मॉडेल तयार केले गेले , ज्यामुळे भूतकाळातील युद्धाच्या धोक्यांना सामोरे जाण्याचा एक नवा मार्ग तयार झाला होता. आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षितता कायम टिकवणे राष्ट्रा-राष्ट्रातील प्रश्न शांततेच्या मार्गाने सोडवणे.जागतिक शांतता कायम टिकवण्यासाठी मित्रराष्ट्रामध्ये मित्रत्वाचे व सलोख्याचे संबंध वाढविणे.आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात आर्थिक सांस्कृतिक सामाजिक व मानवतावादी स्वरूपाचे प्रश्न सोडविण्यासाठी सहकार्य करणे धर्म,वंश भाषा लिंग इ.लक्षात न घेता प्रत्येक व्यक्तीला मानवी अधिकार व मुलभूत स्वतंत्र याचा उपभोग घेता आला पाहिजे हे उद्देश ठेऊन संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना झाली.

२. संयुक्त राष्ट्रसंघामधील भारताचे योगदान एक ऐतिहासिक दृष्टीकोन :

भारताने स्वतःचे स्वातंत्र्य मिळवल्यानंतर लगेच संयुक्त राष्ट्रसंघा मध्ये आपली भूमिका तयार केली. 'स्वातंत्र्यापासूनचे भारताचे राजकारण' नावाच्या मराठी पुस्तकात नमूद केले आहे की, भारताचा परराष्ट्र धोरणाचा पाया बहुपक्षीयता आणि अहिंसेवर आधारित आहे. हे तत्व संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या निर्मिती मध्ये तयार झाले होते. भारताने महायुद्धोत्तर काळात शीतयुद्धाच्या ठिणग्यांमध्ये तटस्थता राखली, आणि त्या ठिकाणी संयुक्त राष्ट्रसंघ हे महत्वाचे व्यासपीठ बनले ज्यातून भारताने जागतिक मुद्द्यांवर आपला आवाज उठवला.[३]

भारताने वसाहतवादविरोधी चळवळींनावर विशेष भर दिला. विशेषतः आफ्रिका आणि आशिया युद्धोत्तर देशांच्या स्वातंत्र्य चळवळी मध्ये भारताने संयुक्त राष्ट्रसंघामधील मंचाचा उपयोग करून महत्त्वाचा पाठिंबा दिला. हे धोरण भारताला जागतिक नैतिक नेतृत्व देणारे बनले होते.

३. शांतता राखण्यामधील भारताची भूमिका :

भारताचे संयुक्त राष्ट्रघटनेतील शांतता मिशनचे योगदान हे त्याच्या जागतिक दायित्वाचे सशक्त उदाहरण आहे. याबाबत "संयुक्त राष्ट्र आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संघटना" हे मराठी पुस्तक उपयोगी आहे ज्यात संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या विविध आंतरराष्ट्रीय जबाबदाऱ्या, मिशन बांधणीमधील भारताच्या योगदानचा तपशीलवार अभ्यास केला आहे.

काही प्रमुख मुद्दे:

भारताने अनेक देशांत संयुक्त राष्ट्रसंघात शांतता दल पाठवले आहेत जसे की दक्षिण सुदान ,कांगो ,लेबनॉन इथीओपिया,हैती, लिबेरिया, किंवा इतर युद्धग्रस्त प्रदेश.शांतता मिशनांमध्ये केवळ सैन्यदलच नव्हे, तर पोलिस, नागरी

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

कर्मचारी, वैद्यकीय कर्मचारी यांचा समावेश आहे[४]. या माध्यमातून भारताने व्यक्त केलेले समर्पण हे जागतिक शांततेमध्ये त्याचा नैतिक सहभाग दर्शवते.

शिवाय, भारतीय शांततारक्षकांनी अनेक वेळा अत्यंत कठीण आणि धोकादायक परिस्थितींमध्ये काम केले आहे, त्यातून त्यांचा त्याग स्पष्ट होतो.

४. मानवाधिकार आणि विकास यातील भारताचा दृष्टिकोन :

संयुक्त राष्ट्रामध्ये भारताने नेहमीच मानवाधिकार आणि सामाजिक-आर्थिक विकास या मुद्द्यांवर जोर दिलेला आहे. याचे कारण म्हणजे भारताला राजकीय स्वातंत्र्य आणि आर्थिक प्रगती समानत्वाने वाढली पाहिजे याचा अनुभव आहे.मराठी लेख "जागतिक शांतता आणि भारत" मध्ये असे निर्देश आहे की, युद्ध समाप्ती नंतर जगाला नव्याने पुनर्बांधणी करण्यासाठी युनचा वापर करणे महत्वाचे आहे. या लेखात भारताचा दृष्टीकोन स्पष्ट होतो त्यानुसार त्याचे उद्दिष्ट युद्धाचा परिणाम कमी करणे आणि दीर्घकालीन विकासाला चालना देणे हे आहे.

भारत संयुक्त राष्ट्राच्या टिकाऊ विकास उद्दिष्टे (Sustainable Development Goals) यांचे समर्थन करतो . गरिबी निर्मूलन, पर्यावरण संरक्षण, शिक्षण, आरोग्य हे मुद्दे भारतासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहेत[५]. संयुक्त राष्ट्रसंघा मधील हा अनुभव भारताचे योगदान या दृष्टीने महत्वाचा आहे.

५. सुरक्षा परिषदेतील भारताचे स्थान आणि त्याचे महत्त्व :

संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषद (UN Security Council) हे संयुक्त राष्ट्रसंघाचे सर्वात प्रभावी अंग आहे. भारत अनेकदा अस्थायी सदस्य म्हणून निवडला गेला आहे, पण त्याचे धोरण कायमस्वरूपी सदस्यत्वासाठी आहे. मराठी संदर्भ "संयुक्त राष्ट्र आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संघटना" या पुस्तकात स्पष्ट केला आहे की भारत न्याय्यपणे सुरक्षा परिषदेत स्थायी स्थानाचा हक्क आहे त्याची कारणे खालील प्रमाणे

१. भारत एक मोठे लोकशाही राष्ट्र आहे आणि त्याची जागतिक प्रतिष्ठा आहे.

२. भारताचे संयुक्त राष्ट्रसंघातील शांतता मिशनमधील योगदान अतुलनीय आहे.६

३. आर्थिकदृष्ट्या विकसित होत असलेले आणि जागतिक स्थैर्यात भूमिका बजावणारे देश म्हणून भारत स्वतःला सिद्ध करू शकतो.

तथापि, सुरक्षा परिषदेत सुधारणा करणे हे सहसा अवघड असते कारण स्थायी सदस्यांच्या संमतीची आवश्यकता असते.

६. नैतिक नेतृत्व आणि भारताची राजनैतिक भूमिका

भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील एक महत्त्वाचा पाया म्हणजे नैतिक नेतृत्व. भारताचे तत्त्व "वसुधैव कुटुंबकम्" (जग एक

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

कुटुंब आहे) या भारतीय विचारधारेवर आधारित आहे — हे संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आदर्शांसह सखोलपणे संबंधित आहे. मराठी राजकारणशास्त्र साहित्यात असेही नमूद केले गेले आहे की भारताने संयुक्त राष्ट्रसंघामध्ये अहिंसा, सहिष्णुता आणि संवादावर आधारित धोरण स्वीकारले आहे.[७] हे धोरण भारताला जागतिक स्तरावर संवादात्मक, निष्पक्ष आणि विकास-मूल्यांवर आधारित सहभागी राष्ट्र म्हणून उदयास आले आहे.

७. संयुक्त राष्ट्रसंघातील आव्हाने आणि भविष्याचा मार्ग

संयुक्त राष्ट्रामध्ये भारताची भूमिका मोठ्या यशस्वीतेने निर्माण झाली आहे, परंतु काही महत्त्वाच्या आव्हानांनाही भारताला तोंड द्यावे लागणार आहे:

१. सुरक्षा परिषद सुधारणा: भारताच्या कायमस्वरूपी सदस्यत्वाची मागणी वारंवार होत आहे, पण हा बदल अनेक राजकीय मार्गाच्या अडचणींमध्ये अडकलेला आहे.

२. संयुक्त राष्ट्रसंघातील शांतता मिशनची वाढती जटिलता: आणि आता मिशन केवळ युद्धविराम टिकवण्यापुरते मर्यादित नाहीत, तर त्यात शासन पुनर्बांधणी, लोकशाही प्रक्रियांचा पाठिंबा, मानवी हक्कांचे संरक्षण यांचा यात समावेश झालेला आहे.

३. संयुक्त राष्ट्रसंघात आर्थिक आणि संसाधनात्मक चिंता: मिशनमध्ये भाग घेण्यासाठी भारताला आधीपेक्षा अधिक संसाधने, प्रशिक्षण व वित्तीय योगदानाचे व्यवस्थापन करावी लागणार आहेत.

४. जागतिक दायित्व आणि राजकीय दबाव: म्हणूनच, भारताला जागतिक दक्षिण (Global South) राष्ट्रांचे प्रतिनिधित्व करताना अधिक जोरदार आपली भूमिका मांडण्याची गरज आहे, पण हे करताना भारतावर राजकीय ताण देखील येत राहणार आहे.

निष्कर्ष:

संयुक्त राष्ट्र संघ हा जगाच्या शांतता व विकासाच्या दृष्टीने एक महत्त्वाचा व्यासपीठ आहे. भारताने संयुक्त राष्ट्र संघ ही संस्था केवळ आंतरराष्ट्रीय संस्था म्हणूनच न मानता, आपले नैतिक, राजनैतिक आणि ऐतिहासिक योगदान देणारे माध्यम म्हणून स्वीकारलेले आहे.

मराठी संदर्भ साहित्य जसे की "संयुक्त राष्ट्र आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संघटना" पुस्तकातून, "स्वातंत्र्यापासूनचे भारताचे राजकारण" या राजकारणशास्त्र ग्रंथातून आणि "जागतिक शांतता आणि भारत" लेखातून भारताच्या संयुक्त राष्ट्रसंघा मधील धोरणाची मुळे स्पष्ट होत आहेत.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भविष्यात, जर भारताला संयुक्त राष्ट्र संघामध्ये अधिक प्रभावी भूमिका आणि कायमस्वरूपी सदस्यत्वाचे लक्ष्य साधायचे असेल, तर भारताला आपल्या आर्थिक, राजनैतिक आणि नैतिक संसाधनांचा समतोल वापर करावा लागेल. त्याचबरोबर, मिशनसाठी असलेली क्षमता पण वाढवावी लागणार, संवादात्मक नेतृत्व मजबूत करावे लागणार आणि जागतिक न्यायाचे प्रतिनिधी म्हणून आपले स्थान कायम राखावे लागणार आहे.

भारताचा संयुक्त राष्ट्रातील प्रवास हा फक्त सुरूवात आहे. भारताची त्यादृष्टीने प्रगती करण्यासाठी आणि भारताचे पुढील पाऊल भरभराट आणि जागतिक जबाबदारीचा आणखी मोठा भाग असू शकेल अशी आशा आहे .

संदर्भ:

१.उदगावकर म.न.,डॉ.राऊत गणेश,आधुनिक जग, डायमंड पब्लिकेशन्स , पुणे२०२०

२.प्रा. बोर्ज्रेस जॉन्सन, "संयुक्त राष्ट्र आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संघटना", डायमंड पब्लिकेशन्स , पुणे. २०१०

३. अनुवादक अभय व घोटाळे विवेक , "स्वातंत्र्यापासूनचे भारताचे राजकारण"., राज्य मराठी विकास संस्था (RMVS), महाराष्ट्र शासन.२०१४

४. जागतिक शांतता आणि भारत. चपराक प्रकाशन.२०२०

५. "संयुक्त राष्ट्रे." मराठी विश्वकोश, महाराष्ट्र राज्य, मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ..

६. Khanna V.N.," Foreign of Indian Policy 7th edition , Vikas Publishing,2018

७. Ed Sharma, R. "India and Nuclear Disarmament", Anamika Publisher,2000

Cite This Article:

डॉ. वडशिंगकर जि. य. **(2025).** *संयुक्त राष्ट्रसंघ आणि भारताची भूमिका.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 207–211.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

प्राचीन भारताचे पराराष्ट्र धोरण: एक चिकित्सक अभ्यास

**** डॉ. वाघमारे के. एस.,***

** इतिहास विभाग, छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा.*

सारांश:

प्राचीन भारताचे परराष्ट्र धोरण हे संरक्षण, विस्तार आणि शांतता या त्रिसूत्रीवर आधारित होते. थोडक्यात, प्राचीन भारतीय शासकांनी कठोर लष्करी उपाय (दंड) आणि शांततापूर्ण राजनैतिक उपाय (साम) यांचा योग्य वेळी उपयोग करून, राष्ट्रीय हिताला सर्वोच्च प्राधान्य देणारे, परंतु नैतिकतेचाही विचार करणारे परिपूर्ण परराष्ट्र धोरण विकसित केले.

प्राचीन भारतीय परराष्ट्र धोरणात अहिंसा, शांतता, आणि परस्पर सहयोगाच्या तत्वाची अंमलबजावणी करण्यात आलेली आहे. जसे की जैन आणि बौद्धधर्मांच्या तत्त्वांनी पंचशील या नीतिमत्तेला प्रोत्साहन दिलं, तसेच दुसऱ्या राष्ट्रांच्या अंतर्गत कार्यात हस्तक्षेप न करता फक्त शांततामय आणि न्याय्य जागतिक व्यवस्था प्रस्थापित करण्याचा विचार या तत्वामध्ये अंतर्भूत आहे. प्राचीन भारतीय परराष्ट्र धोरण हे व्यावहारिक वास्तववाद आणि नैतिक आदर्शवाद (अशोक) यांचे मिश्रण होते.

*बौद्ध धर्मातील पंचशील (शांततापूर्ण सहअस्तित्वाचे पाच तत्वे) आणि अलिप्ततेचे धोरण या बरोबरच नैतिकता स्वायत्तता, शांतता आणि व्यावहारिक सहभागा इत्यादी या प्राचीन तत्त्वांचा कायमचा प्रभाव आधुनिक भारतीय परराष्ट्र धोरणावर कायम स्वरूपी आहे. एकंदरीतच प्राचीन भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे स्वरूप **वास्तववाद (Realistic)** आणि **आदर्शवाद (Idealistic)** यांचा समन्वय साधणारे होते.*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रास्ताविक:

भारतीय परराष्ट्र धोरणाची चौकट अत्यंत प्रभावी असून साम्राज्यवाद, वंशवाद, यांसारख्या युद्ध प्रवृत्तीला विरोध करण्याबरोबरच आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा, शांतता सहकार्य, व अहिंसा या तत्त्वांचा भारतीय परराष्ट्र धोरणामध्ये कायमस्वरूपी समावेश व्हावा यासाठी नेहमीच प्रयत्न करते.भारताच्या समकालीन भारतीय परराष्ट्र धोरणाची चिकिस्तक मांडणी करत असतांना प्राचीन भारतामध्ये निर्माण झालेल्या काही समृद्ध विचारसरणीचा प्रभाव अजूनही भारताच्या समकालीन परराष्ट्र

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

धोरणावर दिसून येतो. भारताने नेहमीच जगातील इतर देशाच्या सार्वभौमत्वाचा व अखंडतेचा आदर करत इतर देशाशी आपले परराष्ट्रीय संबंध प्रस्थापित केलेले आहेत.

आधुनिक कालखंडात प्रत्येक राष्ट्र आंतरराष्ट्रीय समुदायाचा एक भाग असल्यामुळे इतर राज्यांशी आपले संबंध निश्चित करण्याच्या गरजेतून त्यास आपले परराष्ट्रीय धोरण ठरवावे लागते."धोरण' या शब्दातून पूर्व-नियोजनाचा अर्थ ध्वनित होतो; परंतु अंतर्गत क्षेत्रातील आर्थिक किंवा सामाजिक धोरणापेक्षा परराष्ट्रीय धोरणाचे स्वरूप वेगळे असते". एका राष्ट्राने दुसऱ्या राष्ट्राच्या बाबतीत स्विकारलेले धोरण किंवा व्यवहार म्हणजे परराष्ट्र धोरण होय. परराष्ट्रीय धोरणाने राष्ट्रहिताचे संवर्धन केले पाहिजे, असे हेन्री मॉर्गेनटाउसारखे राज्यशास्त्रज्ञ सांगतात. तथापि एखाद्या देशाचे सर्व प्रकारचे हित परस्परपूरक, सुसंगत, सारखेच महत्त्वाचे असेल असेही नाही.

उदा., राष्ट्रहित म्हणजे राष्ट्रातील नेमक्या कोणत्या समूहांचे हित? कुठल्या वर्गाचे हित?त्यांचे हित नेमके कोणी व कसे ठरवावयाचे. साकल्याने राष्ट्राचे हित ठरविण्यासाठी या हितांची बेरीज कशी करणार व कोण करणार? कोणंते हित किती महत्त्वाचे हे ठरवावयाचे निकष कोणते? प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारत आणि जगाच्या इतिहासाकडे वळून पाहताना त्या काळातील धोरण राष्ट्रहितास पोषक होते की नाही, हे कदाचित ठरविता येईल; परंतु वर्तमान काळात राज्यकर्त्या वर्गास ज्या गोष्टी राष्ट्रहिताच्या वाटतात, तेच राष्ट्रहित असे समीकरण बनले आहे हे वास्तव आपण नाकारू शकत नाही. परिणामतः राष्ट्रहिताची व्याख्या अशी आत्मनिष्ठ झाल्यामुळे परराष्ट्र धोरणाची मूलभूत चौकट आणि क्षितिजे विस्तारने आणि आपल्या परराष्ट्र धोरणाची चिकित्सा करणे खूप महत्वाचे आहे.

विषय विवेचन :

प्रत्येका राष्ट्राचे परराष्ट्रीय धोरण हे तेथील राज्यकर्त्या वर्गाच्या मूल्यांचे आणि विचारप्रणालीचे प्रक्षेपण असते. आधुनिक कालखंडामध्ये या परराष्ट्रीय धोरणाचे वर्गीकरण लोकशाहीवादी, सर्वंकष सत्तावादी, उदारमदवादी, साम्यवादी, आक्रमणवादी किंवा साम्राज्यवादी असे करण्यात येते. या अर्थानेच इंग्लंडचे धोरण उदारमतवादी, तर दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी जपानचे आणि सध्या चीनचे धोरण आक्रमणवादी आहे. सर्वसाधारण जनतेची परराष्ट्रीय धोरणाकडे बघण्याची व त्याचे आकलन करण्याची हीच दृष्टी आहे. "अमेरिकेसारख्या लोकशाहीवादी देशाने पाकिस्तानसारख्या हुकूमशाही राष्ट्राशी सख्य प्रस्थापित करणे, किंवा रशियासासारख्या एखाद्या साम्यवादी राष्ट्राने चीनसारख्या दुसऱ्या साम्यवादी राष्ट्राच्या विरोधात उभे राहणे, हे अतिशय विसंगत वाटते."[१] परिणामतः परराष्ट्रीय धोरणाकडे बघण्याचा हा धोपटमार्ग अनेक प्रश्न अनुत्तरित ठेवतो.

"प्रत्येक राज्य आपणास इष्ट असलेले वर्तन इतर राज्यांनी करावे, यासाठी आपल्या मर्यादित प्रभावाचा विविध स्वरूपांत वापर करून त्या त्या राज्यातील राज्यकर्त्यांचे मनवळविते, यालाच स्थूलमानाने परराष्ट्रीय धोरण म्हणता येईल."[२] जगातील अनेक

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

विद्वानांनी परराष्ट्र धोरणाच्या अनेक व्याख्या केलेल्या आहेत. जॉन मॉडेलस्की यांच्या मते "परराष्ट्र धोरण म्हणजे राज्याच्या व्यवहाराची अशी विकसित पद्धती होय की, ज्याद्वारे एक राज्य दुसऱ्या राज्याला आपल्या इच्छेप्रमाणे व्यवहार करण्यास सांगते किंवा आपल्या व्यवहाराची जुळवणी आंतरराष्ट्रीय पद्धतीनुसार करून घेते."[३] तर, "फेलिक्स ग्रास परराष्ट्र धोरणा बाबतीत असे म्हणतात की, "एखाद्या राज्याशी संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी तयार केलेला निर्णय किंवा कोणत्याही प्रकारचा संबंध न ठेवण्यासाठी घेतलेला निर्णय म्हणजे परराष्ट्र धोरण होय."[४]

मूलतः परराष्ट्रीय धोरण हे अनेक अनियंत्रित घटकांवर अवलंबून असते आणि म्हणून आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील आपली उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी कोणत्याही राज्यास कालबद्ध तसेच योजनाबद्ध असे आखीव धोरण ठरविणे शक्य नसते. या दृष्टीतून परराष्ट्रीय धोरणाची तुलना, "स्वयंचलित जहाजापेक्षा नौकानयनाशी करता येण्यासारखी आहे. ज्याप्रमाणे प्रवाह, वारा, भरती, ओहोटी इ. घटक लक्षात घेऊन इच्छित स्थळी पोहोचण्यासाठी नाविक हा बाह्य परिस्थितीशी स्वतःस जुळवून घेतो, त्याप्रमाणे राज्यकर्त्यांसही आपले ईप्सित साध्य करण्यासाठी, स्वतःच्या नियंत्रणाबाहेर असलेले अनेक घटक व वरचेवर घडणाऱ्या अकल्पित घटना लक्षात घेऊन आपल्या धोरणाची दिशा व डावपेच ठरवावे लागतात".[५]

राष्ट्राची भौगोलिक रचना, राष्ट्राची लोकसंख्या, राष्ट्रातील निसर्गसंपत्ती आणि संसाधने , शिवाय औद्योगिक विकास, व राजकीय नेतृत्व, यांबरोबरच ऐतिहासिक परंपरा, विचारप्रणाली, राजकीय व्यवस्था, लष्करी सामर्थ्य हे सर्व देशांतर्गत घटक आणि आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रांतील घटक उदा. आंतरराष्ट्रीय कायदा, संयुक्त राष्ट्रांसारख्या संघटना, आपले शत्रू-मित्र आणि त्यांचे बलाबल या सर्व घटकांचे मूल्यमापन करून मगच परराष्ट्रीय धोरण ठरते. वस्तुतः भारताच्या प्राचीन कालखंडाचे परराष्ट्रीय धोरण या निकषांचे जरी पुर्वगामी नसले तरी यातील बहुसंख्य घटक आपल्याला भारताच्या प्राचीन इतिहासामध्ये दिसून येतात.

भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाचा विकास प्राचीन कालखंड:

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा ऐतिहासिक विकास हा मुख्यतःतीन प्रमुख टप्प्यांमध्ये विभागला जाऊ शकतो प्राचीन कालखंड,वसाहतिक कालखंड आणि स्वातंत्र्यानंतरचा कालखंड मात्र जेंव्हा आपण प्राचीन भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा विचार करतो तेंव्हा हा विकास अनेक टप्प्यांमध्ये घडला असून तो देशाच्या भूगोल, संस्कृती, धार्मिक विचारधारा, आणि आंतरराष्ट्रीय संदर्भानुसार बदलत गेलेला आहे याची जाणीव आपणाला प्राचीन भारताच्या इतिहासाचे सूक्ष्म अवलोकन करताना होते. कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्रात या ग्रंथामध्ये राजाने अंगीकारावयाच्या परराष्ट्रीय धोरणाबाबत अतिशय सारगर्भित चिकित्सा केली आहे. जी आपल्याला प्राचीन भारताच्या संक्रमणकालीन जीवनाच्या स्थिरीकरणाची व्यापकपणे जाणीव करून देते.

"प्राचीन भारतातील परराष्ट्र धोरण हे संरक्षण आणि साम्राज्यविस्तार यावर आधारित होते. कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्र या ग्रंथामध्ये परराष्ट्र धोरणाचे मूलभूत सिद्धांत मांडले आहेत, जे वास्तववादावर (Realism)आधारित होते. शिवाय मंडल सिद्धांत यात एका राजाला केंद्रस्थानी मानून शेजारील राज्यांचे नैसर्गिक शत्रू आणि मित्र म्हणून वर्गीकरण केले आहे, जे भू-राजकीय (geopolitical) संबंधांवर आधारित असल्याचे निर्देशित करते."[६] यावरून तत्कालीन शासकांच्या सामरिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक हितांची देखभाल करत या परराष्ट्र धोरणाला गतिशीलता प्राप्त झालेली आहे हे आपण कदापीही नाकारू शकत नाही.

प्राचीन भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाची उद्दिष्टे आणि ती साध्य करण्यासाठी जे मार्ग अवलंबवले जात, त्यांतील राजनय हा पुरातन काळापासून वापरलेला मार्ग आहे. पूर्वी आणि आजही विविध प्रकारच्या राजदूतांकरवी बोलणी वा वाटाघाटी केल्या जातात. "प्राचीन भारतातील साहित्यात या राजनयाचे अनेक उल्लेख लिखित आणि अलिखित उल्लेख आढळून येतात. "दूत (Ambassadors): प्राचीन काळात दूत हे दोन राज्यांमध्ये संदेशवहनाचे आणि राजनैतिक संबंधांचे अत्यंत महत्त्वाचे माध्यम होते. हे दूत केवळ संदेशवाहक नसून, ते राज्याच्या प्रतिष्ठेचे प्रतीक मानले जात."[७] प्राचीन काळात आंतरराष्ट्रीय संबंधांना राजाची नीती किंवा राजधर्म (Duty of the King) याचा एक अविभाज्य भाग मानले जात असे. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रातील ही राजदूतांची भूमिका आणि मार्गदर्शन यांचे उल्लेख आहेत, जे प्राचीन काळातील परराष्ट्र धोरणाच्या तत्त्वज्ञानाचं मुख्य वैशिष्ट्य मानले जाते.

कौटिल्यानी राज्यविस्तारासाठी उपयुक्त ठरू शकणाऱ्या पुढील सहा धोरणांची चर्चा केलेली आहे, "(१) संधी (स्नेहसंबंध), (२) विग्रह (संघर्ष), (३) आसन (तटस्थता), (४) यान (आक्रमण), (५) संश्रय (पराश्रय), (६) द्वैधिभाव (काही राज्यांशी युद्ध, तर काहींशी तह)". या बरोबरच सप्तांग सिद्धांत: राज्याचे सात घटक (स्वामी, अमात्य, जनपद, दुर्ग, कोश, दंड, मित्र)"[८] शिवाय "मंडल सिद्धांत (Circle of States Theory): कौटिल्याने राजाचे राज्य केंद्रस्थानी मानून त्याच्या शेजारील आणि त्यापुढील राज्यांचे वर्णन केले आहे. शत्रू (अरी), मित्र आणि तटस्थ राज्यांचे वर्तुळ तयार करून, राष्ट्रीय हित जपण्यासाठी कोणत्या राजाशी कसे संबंध ठेवावेत याचे तपशीलवार विश्लेषण या सिद्धांतात आहे. 'शत्रूचा शत्रू आपला मित्र' (Friend of the enemy is an enemy) हे तत्त्व यात महत्त्वाचे आहे."

गौतम बुद्धांनी सांगितलेले बौद्ध तत्त्वज्ञान अहिंसा, शांतता, परस्पर सहकार्य, दया आणि करुणा ही तत्त्वे भारतीय परराष्ट्र धोरणावर कायमस्वरूपी प्रभाव टाकणारी ठरली आहेत. "सम्राट अशोकाने मौर्य काळात आपल्या विशाल साम्राज्यात बौद्ध धर्माचा प्रसार करण्यासाठी विविध देशांमध्ये उदा. श्रीलंका, आग्नेय आशिया राजदूत पाठवून शांततापूर्ण मैत्रीपूर्ण परराष्ट्रीय

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

धोरणाचे खूप मुत्सद्देगिरीचे उदाहरण घालून दिले."[९] परिणामतः बौद्ध धर्मामुळे भारताच्या धोरणांना नैतिकता, शांततावाद (Pacifism) आणि सांस्कृतिक राजनैतिकतेचा (Cultural Diplomacy) आधार मिळाला.

"भारतातील वैदिक धर्म, जैन धर्म, व अन्य पंथत्यातील विचारधारा व तत्वज्ञ यांनी प्राचीन काळातील तत्वज्ञान यांनी सहिष्णुतेबरोबर सत्य, अहिंसा, भूतदया इ. तत्त्वांचा पुरस्कार केला."[१०] नेहमीच प्राचीन भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाची चर्चा करताना त्यात मुख्यतः मैत्री, सहकार्य, शांतता, अहिंसा आणि परस्पर सन्मान यांचा महत्त्वाचा भाग असल्याचं दिसून येते त्याची पायाभूत वैचारिक चौकट ही वरील विचारसरणीत आहे. भारताच्या ऐतिहासिक कालखंडाचे विश्लेषण करत असतांना मौर्य, गुप्त किंवा चोल राजवंशाच्या परराष्ट्र धोरणाची चिकित्सक तपासणी केल्यानंतर प्राचीन भारतातील परराष्ट्र धोरणाचा अभ्यास आजही अगदी महत्वपूर्ण असून भारताच्या भविष्याकडे पाहण्यासाठी तो किती महत्वाचा आहे याची अनुभूती येते.

प्राचीन भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे स्वरूप:

प्राचीन भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे स्वरूप प्रामुख्याने खालील चार प्रमुख बाबींवर केंद्रित असल्याचे दिसून येते.

१.**व्यापारी संबंध:** "सिंधू संस्कृतीच्या काळापासून (उदा. ओमान, मेसोपोटेमिया) रोमन साम्राज्य, चीन, इराण आणि आग्नेय आशियाई देशांशी रेशमी कापड, मसाल्याचे पदार्थ, मौल्यवान रत्ने यांचा मोठा व्यापार चालत असे. या व्यापारी मार्गांचे (Trade Routes) संरक्षण करणे हे या परराष्ट्र धोरणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट होते."[११] भारताचे प्राचीन काळातील रोमन साम्राज्य, इजिप्त, चीन आणि आग्नेय आशियाशी व्यापक व्यापार संबंध लक्षात घेता अंतर्गत व बाह्य व्यापारी संबंधामुळे व्यापारी आणि सागरी व्यापारी भूमिका आणि धोरणांमुळे परराष्ट्रीय धोरणाचे स्वरूप उत्तरोत्तर विकसित होत गेले. चोल राजवटीने आग्नेय आशियातील सागरी व्यापाराच्या आणि प्रभावाचा माध्यमातून प्रामुख्याने परराष्ट्र धोरण या काळात राबवण्यात पुढाकार घेतला.

२.**सांस्कृतिक देवाणघेवाण:** बौद्ध आणि हिंदू धर्म व तत्त्वज्ञान याचा प्रसार आग्नेय आशिया, चीन आणि तिबेटमध्ये मोठ्या प्रमाणावर झाला. "भारताचा सांस्कृतिक वारसा (Cultural Heritage) हे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे महत्त्वाचे घटक होते. सांस्कृतिक आणि धार्मिक प्रसार: बौद्ध धर्मप्रसारासाठी सम्राट अशोकाने बौद्ध मिशनऱ्यांना त्यांचा मुलगा महेंद्र आणि मुलगी संघमित्रा यांना श्रीलंकेत पाठवले."[१२] परिणामतः प्राचीन भारतीय परराष्ट्र धोरणाची क्षितिजे विस्तारली.

३. **भारताचे भौगोलिक स्थान व विस्तार:** हिमालय आणि तिन्ही बाजूंना असलेला समुद्रकिनारा यांमुळे वायव्येकडील आक्रमणे वगळता इतर क्षेत्रांत संरक्षणाचे धोरण अधिक सोपे झाले.

४. **युद्ध नीती:**प्राचीन भारतामध्ये जरी शांततेला महत्त्व दिले जात असले , तरीही राज्याच्या सीमांचे आणि राष्ट्रीय हिताचे रक्षण करण्यासाठी युद्ध हा परराष्ट्र नीतीचा एक भाग मानले जात असे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

निष्कर्ष:

१. **वास्तववाद आणि नीतिमत्तेचा समन्वय:** "प्राचीन भारताचे परराष्ट्र धोरण हे पूर्णपणे वास्तववादी नव्हते आणि पूर्णपणे आदर्शवादी ही नव्हते. ते वास्तववाद आणि आदर्शवाद या दोहोंमध्ये व्यावहारिक संतुलन आणि समन्वय यांची सांगड घालणारे होते."[१३] उदा.कौटिल्याचे शक्ती-संतुलनाचे तत्व (Balance of Power) आणि राष्ट्रीय हित यावर आधारित वास्तववादी नियमांचा सम्मुचय तर याउलट, सम्राट अशोकाने धम्म-विजयाचे धोरण आणि त्यातून विकसित होणारी नैतिकता आणि शांतता या मूल्यांना आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये केंद्रस्थान दिले.

२. **भू-राजकीय विचारसरणीचे वर्चस्व:** राष्ट्राचा भूगोल आणि शेजारील राष्ट्रे हे धोरणाचे सर्वात महत्त्वाचे निर्धारक घटक होते.उदा. कौटिल्याचा मंडल सिद्धांत स्पष्टपणे सांगतो की, जवळचा शेजारी (immediate neighbour) हा नैसर्गिक असतो. या सिद्धांतामुळे कोणत्याही परराष्ट्र धोरणाला सुरुवात करण्यापूर्वी भौगोलिक परिस्थितीचे आकलन करणे महत्वपूर्ण ठरते .

३. **राजनैतिकता आणि गुप्तहेरगिरीचे संस्थात्मक स्वरूप:** परराष्ट्रीय धोरणांची अंमलबजावणी करण्यासाठी राजदूतांचे आणि गुप्तहेर यंत्रणेचे (Spy Network) एक महत्त्वपूर्ण जाळे असावे लागते हे प्राचीन भारतातील उदयोन्मुख राजकीय व्यवस्था व शासन संस्थानी ओळखले होते आणि त्यांना संस्थात्मक स्वरूप दिले. दूत हे केवळ संदेशवाहक नसून, ते वार्ताहर (Envoys), गुप्तहेर आणि संधि-विग्रह (शांतता-युद्ध) यांसारख्या धोरणांचे तज्ज्ञ मानले जात होते. यामुळे परराष्ट्र धोरणात अशा माहितीचे महत्त्व अधोरेखित होते.

४. **आर्थिक आणि व्यापारी उद्दिष्टे:** व्यापार मार्ग सुरक्षित ठेवणे आणि राज्याचा खजिना (कोष) वाढवणे हे लष्करी आणि राजनैतिक प्रयत्नांमागील एक महत्त्वाचे वास्तववादी उद्दिष्ट होते. उदा. चोल साम्राज्याने आपल्या शक्तशाली नौदलाच्या मदतीने आग्नेय आशियाई देशांशी (Southeast Asia) संबंध दृढ केले. त्यांचा उद्देश केवळ राजकीय प्रभाव नसून, समुद्री व्यापार (Maritime Trade) मार्ग सुरक्षित ठेवून आर्थिक हितसंबंध साधणे हा होता.त्यासाठी लागणारी राजकीय विचारसरणी ही प्राचीन भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाचा संस्थात्मक पाया म्हणून समोर आली.

५. **सांस्कृतिक राजनैतिकतेचा प्रभाव:** धर्म आणि संस्कृतीचा उपयोग लष्करी शक्तीच्या (Hard Power) पर्यायी किंवा पूरक साधन म्हणून केला जात होता.उदा. अशोकाने बौद्ध धर्माचा प्रसार करून अनेक परकीय राष्ट्रांशी सांस्कृतिक आणि शांततापूर्ण संबंध प्रस्थापित केले. यामुळे, भारताचा प्रभाव सैन्याच्या बळाऐवजी नैतिक आणि वैचारिक आधारावर दूरदूरपर्यंत पोहोचला.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संदर्भ :

1. *मुखर्जी अमित्ताव जे. बंधोपाध्याय, इंटरनॅशनल रिलेशन्स थेअरी. फ्रॉम अनार्ची टू वर्ल्ड गव्हर्नमेंट मॅन्यूस्फिस्ट इंडिया २००१, पृष्ठ २७*
2. *मिश्रा के. पी. (एड) स्टडिझ इन इंडियाझ फॉरेन पॉलिसी, विकास पब्लिकेशन्स १९६९. नवी दिल्ली. पृष्ठ २७*
3. *चंद्रा, बिपीन अँड आदर्श इंडिया सायन्स इंडिपेन्डन्स् पेंग्विन बुक्स, २००७, नवी दिल्ली. पृष्ठ २७*
4. *Charles O. Lerche Jr. and Abdul A Said, Concepts of International Politics, (Engelwood Cliffs, 1963), Page 9*
5. *James N. Rosenau, in Thompson and Boyd, (Eds), World Politics: An Introduction, Page. 23*
6. *Bandyopadhyaya, J. The Making of India's Foreign Policy, Allied Publishers Pvt Ltd, 2003, New Delhi Page 37*
7. *खन्ना व्हि. एन. फॉरेन पॉलिसी ऑफ इंडिया, विकास पब्लिशिंग प्रा. लिमिटेड, २०१०, नवी दिल्ली. पृष्ठ २७*
8. *मिश्रा के. पी. (एड) स्टडिझ इन इंडियाझ फॉरेन पॉलिसी, विकास पब्लिकेशन्स १९६९. नवी दिल्ली. पृष्ठ १०९*
9. *मॅटो अमिताभ अँड हॅपीमन जॅकोब, शेपींग इंडियाझ फॉरेन पॉलिसी, द्वार आनंद पब्लिकेशन्स २०१०.पृष्ठ ९३*
10. *दिक्षित जे. एन. इंडियाझ फॉरेन पॉलिसी, पीक्स बुक्स् २००३ नवी दिल्ली. पृष्ठ ८७*
11. *Basham, A.L. (1967) The Wonder that was India. Rupa publication, New Delhi: Page.273*
12. *Dev Prabhakar Raghunath - Ancient India', Vidya publication, Nagpur 1990 Page.139*
13. *Gaydhani R.N., Rahurkar R.N. - 'Cultural history of Ancient India Continental publication Pune, 1955 Page. 329*

Cite This Article:

डॉ. वाघमारे के. एस. (2025). *प्राचीन भारताचे पराराष्ट्र धोरण: एक चिकित्सक अभ्यास.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 213–218.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारताचे अमेरिका व रशिया सीमापार आंतरराष्ट्रीय संबंध याचे विवेचन

*** सचिन गोवर्धन कांबळे,**

** भारतीय जैन संघटनेचे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, वाघोली, पुणे.*

प्रस्तावना :

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अभ्यास करत असताना विविध देशांच्या परराष्ट्र धोरणाला तितकेच महत्त्वाचे स्थान दिले जाते. परराष्ट्र धोरण राबवत असताना लोकशाही, धर्मनिरपेक्ष, सार्वभौम, एकात्मता, शांततामय सहजीवन अशा विविध घटकांना विचारात घ्यावे लागते. हे घटक विचारात घेऊनच जागतिक शांतता कशा पद्धतीने निर्माण होईल आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर निर्माण होणाऱ्या समस्या कशा पद्धतीने सोडवता येईल याकडे विशेष लक्ष द्यावे लागते. त्यामुळे एका देशाचे दुसऱ्या देशाबरोबर असणारे संबंध कसे असावेत ते कसे विकसित व्हावे हे समजून घेण्यासाठी परराष्ट्र धोरण अत्यंत महत्त्वाचा मुद्दा ठरतो. भारताचे अमेरिका, रशिया सीमापार आंतरराष्ट्रीय संबंध याचे विवेचन परराष्ट्र धोरणाला अनुसरूनच आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

१. संशोधनाचे उद्देश :

१. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अभ्यास करत असताना विविध देशांच्या परराष्ट्र धोरणाला महत्त्वाचे स्थान कसे आहे ते अभ्यासणे.

२. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर निर्माण होणाऱ्या समस्या व परराष्ट्र धोरण यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

३. भारताचे सीमापार आंतरराष्ट्रीय संबंध याचे विवेचन स्पष्ट करणे.

४. भारताचे अमेरिका संदर्भातील आंतरराष्ट्रीय संबंध याचे विवेचन मांडणे.

५. भारत व सोव्हियत संघ/ रशिया सीमापार आंतरराष्ट्रीय संबंध याचे विवेचन मांडणे.

या विषयवार प्रकाश टाकण्याच्या उद्देशाने “ भारताचे अमेरिका, रशिया सीमापार आंतरराष्ट्रीय संबंध याचे विवेचन ” प्रस्तुत शोधनिबंधाची रचना करण्यात आलेली आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

२. विषय विवेचन :

प्रत्येक देशाच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये प्रचार, सत्ता संतुलन, सामूहिक सुरक्षितता, साधने, युद्धे असे विविध घटक परराष्ट्र धोरणाची मांडणी करताना अत्यंत उपयुक्त ठरतात. प्राचीन कालखंडापासून ही परिस्थिती आमच्या भारतीय इतिहासामध्ये किंवा भारताच्या राजकारणामध्ये दिसून येते. वाटाघाटीद्वारे किंवा चर्चेच्या माध्यमातून दोन देशातील मध्यस्तांच्या माध्यमातून हा प्रश्न सोडवणे असे मानले जाते. विशेषता: प्रत्येक राज्याच्या दरबारात अशा व्यक्तींना मानाचे स्थान होते. आर्य चाणक्य यांच्या 'अर्थशास्त्र' मध्येही याचे विशेष वर्णन केलेले आहे.

प्राचीन अर्थशास्त्रामध्ये 'सप्तांग सिद्धांत' हा घटक यामध्ये परराष्ट्र राज्य संदर्भातील विवेचन आलेले आहे. याशिवाय छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या कालखंडाचा विचार केला तर 'अष्टप्रधान' मंडळांमध्येही राज्याचा कारभार व्यवस्थितपणे चालावा यासाठी परराष्ट्र धोरण ठरवणारे मंत्री होते. वरील सर्व विवेचनावरून असे स्पष्ट होते की युद्धाचा मार्ग न अवलंबता भविष्यकाळातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक संकटे टाळायची असतील तर शांततेच्या मार्गाने प्रश्न सोडवणे अत्यंत गरजेचे आहे. याकरता परराष्ट्र धोरण व हस्तक्षेप हा महत्त्वाचा दुवा यामुळे ठरतो. यावरून असे स्पष्ट होते की, युद्ध, शांतता, आर्थिक संघर्ष या मूलभूत समस्यांचा राष्ट्रीय व परराष्ट्रीय धोरणावर सारखाच प्रभाव पडतो. या घटकांमध्ये आंतरराष्ट्रीय संघटनामार्फत अनेक प्रश्न प्रभावीपणे सोडवलेले दिसतात. उदा. सायप्रस प्रश्न (१९८६), इराणचा प्रश्न (१९४६), कोरियाचा प्रश्न (१९५०) असे विविध प्रश्न या प्रकारच्या संघर्षातून सोडवलेले दिसून येतात. भारताच्या दृष्टिकोनातून सीमापार आंतरराष्ट्रीय संबंध या विषयाचे विवेचन करत असताना अमेरिका, सेव्हियत रशिया, चीन, पाकिस्तान यांच्याबरोबरचे असणारे सीमापार आंतरराष्ट्रीय संबंध तितकेच महत्त्वाचे ठरतात.

भारत व अमेरिका सीमापार आंतरराष्ट्रीय संबंध:

आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर सुरुवातीला अमेरिकेने आपले वर्चस्व निर्माण केलेले दिसून येते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर अमेरिकेचे जागतिक धोरण तर भारताने स्वीकारलेले गटनिरपेक्षतेचे धोरण याचा परिणाम अमेरिका व भारत यांच्यातील परराष्ट्र धोरणावर पडला. सुरुवातीच्या काळामध्ये आर्थिक विकास ही बाब भारताने स्वीकारल्याने अमेरिकेने मदत पुरवण्यास नकार दिला. सन १९७१ च्या भारत - पाकिस्तान युद्धात अमेरिकेने पाकिस्तानला पाठिंबा दिला. जागतिक शीतयुद्धाच्या कालखंडात अमेरिका आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण नेहमीच परस्परांच्या हितसंबंधांना छेद देणारेच राहिले. अमेरिका हा नेहमीच भारताच्या सर्वात महत्त्वाच्या व्यापारी भागीदारीमधील देश राहिलेला दिसून आला.

सन १९६० च्या दशकात शिक्षण, व्यवसाय, नोकरी या निमित्ताने अनेक भारतीय अमेरिकेत स्थायिक झाल्यानंतर अमेरिका-भारत संबंध सुधारण्यामध्ये हातभार लागला. परराष्ट्रमंत्री 'जसवंत सिंह' यांनी यामध्ये नंतरच्या कालखंडात महत्त्वाची भूमिका

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

बजावली. त्याचाच परिणाम पुढे सन १९९९ मधील 'कारगिल संघर्षाच्या' वेळी अमेरिकेने पाकिस्तानवर दबाव टाकला. सन २००१ मध्ये भारताच्या संसद भवनावर अतिरेकी खाल्ल्यानंतर भारत पाकिस्तान यांच्यात संघर्ष निर्माण झाल्यानंतर अमेरिकेने यामध्ये मध्यस्तांची भूमिका केली. २०१४ पासून दोन्ही राष्ट्रांमधील धोरणात्मक सहकार्य अधिक दृढ झालेले दिसून येतात. भारताला अमेरिकेचा 'प्रमुख संरक्षण भागीदार' म्हणून घोषित करण्यात आलेले आहे.

सन २०२२-२३ मध्ये अमेरिका भारताचा सर्वात मोठा व्यापारी भागीदार म्हणून उदयास आला आहे. सध:स्थित दोन्ही देशांमध्ये व्यापार, सुरक्षा, तंत्रज्ञान आणि हवामान बदल यांसारख्या अनेक क्षेत्रांमध्ये सहकार्य आहे. धोरणात्मक भागीदारी, सुरक्षा सहकार्य, आर्थिक संबंध, आंतरराष्ट्रीय सहकार्य इ. भारत व अमेरिका सीमापार आंतरराष्ट्रीय संबंधातील महत्वाचे घटक प्रभावी ठरतात. भारत आणि अमेरिका संयुक्त राष्ट्रे , जी-२० , आग्नेय आशियाई राष्ट्रांची संघटना (आसियान) प्रादेशिक मंच, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, जागतिक बँक आणि जागतिक व्यापार संघटना यासारख्या बहुपक्षीय संघटनांमध्ये जवळून सहकार्य करतात. संरक्षण सहकार्य संदर्भातील २०१६ मध्ये लॉजिस्टिक्स एक्सचेंज मेमोरँडम ऑफ ॲग्रीमेंट, २०१८ मध्ये संप्रेषण सुसंगतता आणि सुरक्षा करार (COMCASA), २०२० मध्ये भू-स्थानिक सहकार्यासाठी मूलभूत देवाणघेवाण आणि सहकार्य करार (BECA), जनरल सिक्युरिटी ऑफ मिलिटरी इन्फॉर्मेशन ॲग्रीमेंट (GSOMIA) या करारात भारताने अमेरिकेसोबत मूलभूत करारांवर स्वाक्षरी केली आहे.

अवकाश आणि विज्ञान आणि तंत्रज्ञान विकासात भारतीय अंतराळ संशोधन संस्था (इस्रो) आणि अमेरिकेच्या राष्ट्रीय वैमानिकी आणि अंतराळ प्रशासन (नासा) पृथ्वी निरीक्षणासाठी एक मायक्रोवेव्ह रिमोट सेन्सिंग उपग्रह, नासा-इस्रो सिंथेटिक अपर्चर रडार (एनआयएसएआर) विकसित करत आहेत.

भारत व सोव्हियत संघ/ रशिया सीमापार आंतरराष्ट्रीय संबंध:

भारत आणि सोव्हिएत युनियन/रशिया यांच्यातील संबंध शीतयुद्धाच्या काळात अलिप्ततेचे धोरण आणि मैत्रीपूर्ण संबंध यावरून दिसून येतात. सन १९९१ मध्ये 'भारत-रशिया' द्विपक्षीय संबंध सुरू झाले. सन १९५५ मध्ये पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांच्या सोव्हिएत युनियनच्या भेटीनंतर दोन्ही देशांमधील संबंध अधिक दृढ झाले. यावरून रशिया आणि भारत दोघेही या संबंधांना 'विशेष आणि विशेषाधिकार असलेली रणनीतिक भागीदारी' म्हणून ओळखले जाते.

सन १९६५मध्ये 'भारत –पाकिस्तान' सीमा युद्धानंतर सोव्हिएत युनियनने भारत आणि पाकिस्तान दरम्यान शांतता दलाल म्हणून यशस्वीपणे काम केले. सन १९५५मध्ये भारत आणि सोव्हियत संघ दरम्यान भिलाई पोलाद प्रकल्पाचा करार झाला. सन १९६२ मध्ये सोव्हियत संघाने अत्याधुनिक मिंग ११ विमाने भारतास देण्याचा आणि त्याच्या उत्पादनाचा परवाना देण्याचा करार भारताबरोबर केला. सन १९६२ च्या भारत चीन युद्धात सोव्हियत संघाने तटस्थ ची भूमिका बजावली.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

सन १९६५ च्या भारत -पाकिस्तान युद्धानंतर दोन्ही देशांत ताश्कंद दरम्यान मध्यस्थी करून घडून आणला. सन १९७१ च्या भारत पाकिस्तान युद्धात सोव्हियत संघाने भारतास पाठिंबा दिला. तर १९७४ मध्ये अनुचाचणी केल्या तेव्हा बहुतांश राष्ट्रांनी भारतावर टीका केली पण सोव्हियत संघाने परिणामकारक स्वरूपाची टीका केली नाही. याशिवाय रशियाने भारताला संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेत कायमस्वरूपी स्थान मिळवण्यासाठी पाठिंबा दिला आहे. जागतिक शीतयुद्धाच्या काळात भारताने अलिप्ततावादी चळवळीचे नेतृत्व केले असले तरी, सोव्हिएत युनियनशी मैत्रीपूर्ण संबंध होते. व्यापार, आर्थिक, वैज्ञानिक, तांत्रिक आणि सांस्कृतिक सहकार्यासाठी भारत-रशिया आंतर-सरकारी आयोग (IRIGC-TEC) हा एक महत्त्वाचा मंच आहे. सांस्कृतिक देवाणघेवाण या बाबतीत दोन्ही देशांमध्ये सांस्कृतिक सहकार्याला प्रोत्साहन दिले जाते आणि ते एकमेकांच्या संस्कृती, साहित्य आणि कला यांनी जोपासल्या जातात.

भारत-रशिया यांच्यातील संबंध सुधारण्यामध्ये मुख्यता: भारत-रशियन सामरिक भागीदारी पाच प्रमुख घटकांवर तयार केली गेली आहे.त्यामध्ये राजकारण, संरक्षण, नागरी अणु ऊर्जा, दहशतवादविरोधी सहकार्य आणि जागा यांना स्थान दिले. भारताचे माजी परराष्ट्र सचिव रंजन मथाई यांनी रशियामध्ये दिलेल्या भाषणात या पाच प्रमुख घटकांवर प्रकाश टाकण्यात आला. यातूनच संयुक्त राष्ट्रांच्या सुरक्षा परिषदेवर कायमस्वरुपी जागा मिळविण्याला भारताचे समर्थन असल्याचे रशियाने जाहीरपणे सांगितले आहे. रशियन संरक्षण उद्योगातील भारत दुसऱ्या क्रमांकाचा बाजार आहे. २०१७ मध्ये भारतीय लष्कराच्या अंदाजे ६८% हार्डवेर आयात रशियाकडून झाली आणि यामुळे रशिया संरक्षण उपकरणांचा मुख्य पुरवठादार बनला.

थोडक्यात भारत आणि रशिया यांच्यामध्ये राजकीय संबंध प्रस्थापित झालेले दिसतात. याशिवाय सैनिक संबंध, आर्थिक संबंध, मुक्त व्यापार करार, ऊर्जा क्षेत्रातील सहकार धोरण उदा. रशिया आणि भारताने नागरी अणुभट्ट्या तयार करण्याच्या करारावर स्वाक्षरी केली., विज्ञान आणि तंत्रज्ञान याबद्दल विचार उदा. इंटिग्रेटेड लॉंग-टर्म प्रोग्राम ऑफ को-ऑपरेशन (आयएलटीपी) अंतर्गत विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात सध्या सुरू असलेले सहकार्य हा भारत आणि रशिया या दोन्ही क्षेत्रातील सर्वात मोठा सहकार कार्यक्रम आहे.तसेच सांस्कृतिक क्षेत्रात सहकार्य असे विविध घटक भारत- रशिया यांच्यातील संबंध सुधारण्यासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरतात.

निकर्ष:

१. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अभ्यास करत असताना विविध देशांच्या परराष्ट्र धोरणाला तितकेच महत्त्वाचे स्थान दिले जाते.

२. परराष्ट्र धोरण राबवत असताना लोकशाही, धर्मनिरपेक्ष, सार्वभौम, एकात्मता, शांततामय सहजीवन अशा विविध घटकांना विचारात घ्यावे लागते.

३. एका देशाचे दुसऱ्या देशाबरोबर असणारे संबंध कसे असावेत ते कसे विकसित व्हावे हे समजून घेण्यासाठी परराष्ट्र धोरण अत्यंत महत्त्वाचा मुद्दा ठरतो.

४. सन १९६० च्या दशकात शिक्षण, व्यवसाय, नोकरी या निमित्ताने अनेक भारतीय अमेरिकेत स्थायिक झाल्यानंतर अमेरिका- भारत संबंध सुधारण्यामध्ये हातभार लागला.

५. सन २०२२-२३ मध्ये अमेरिका भारताचा सर्वात मोठा व्यापारी भागीदार म्हणून उदयास आला आहे.

६. रशियाने भारताला संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेत कायमस्वरूपी स्थान मिळवण्यासाठी पाठिंबा दिला आहे.

७. रशियन संरक्षण उद्योगातील भारत दुसऱ्या क्रमांकाचा बाजार आहे.

संदर्भ:

१. पेंडसे अरुणा, सहस्रबुद्धे उत्तरा, आंतरराष्ट्रीय संबंध, शीतयुद्धोत्तर व जागतिकीकरणाचे राजकारण, ओरिएंट ब्लॅकस्वान, मुंबई आवृत्ती २०११.

२. रायपुरकर वसंत, आंतरराष्ट्रीय संबंध, मंगेश प्रकाशन, नागपूर आवृत्ती २००१.

३. डोळे ना. य., आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

४. तोडकर बी. डी., भारत आणि जग, आंतरराष्ट्रीय संबंध, डायमंड बुक डेपो, पुणे आवृत्ती २०१०.

५. वराडकर रघुनंदन, आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि राजकारण, विद्या प्रकाशन, नागपूर आवृत्ती १९९१.

Cite This Article:

***कांबळे स. गो.* (2025).** *भारताचे अमेरिका व रशिया सीमापार आंतरराष्ट्रीय संबंध याचे विवेचन.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 219–223.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

मुक्त व्यापार करार (FTA) – भारताची भूमिका याचे विवेचन

*** प्रा. सुभाष बाजीराव शिंदे,**

** भारतीय जैन संघटनेचे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, वाघोली, पुणे.*

प्रस्तावना :

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अभ्यास करत असताना विविध देशांच्या मुक्त व्यापार करार (FTA) या धोरणाला तितकेच महत्त्वाचे स्थान दिले जाते. जागतिकीकरणाच्या युगात 'मुक्त व्यापार करार' (Free Trade Agreements – FTAs) हा घटक आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सहकार्यासाठी अत्यंत प्रभावी साधन बनलेले दिसून येते. आर्थिक वाढीला चालना, ग्राहकांना मदत, परकीय गुंतवणूक वाढ, सरकारी खर्च कमी, तंत्रज्ञान हस्तांतरणाला प्रोत्साहन हे मुक्त व्यापाराचे फायदे मानले जतात.

'मुक्त व्यापार करार' देशांदरम्यान वस्तू, सेवा, गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञान यांचा मुक्त प्रवाह वाढवणे याच मूळ हेतूने कार्यरत दिसून येतो. भारतासारख्या उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थेसाठी 'मुक्त व्यापार करार' हे निर्यात वाढ, रोजगारनिर्मिती, तंत्रज्ञान हस्तांतरण, आणि धोरणात्मक भागीदारी यांचे प्रमुख घटक बनतात. या पार्श्वभूमीवर भारताची FTA संबंधी भूमिका, धोरणे, संधी आणि आव्हाने यांचे विश्लेषण करणे महत्त्वाचे ठरते.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

१. संशोधनाचे उद्देश :

१. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अभ्यास करत असताना विविध देशांच्या मुक्त व्यापार करार (FTA) या धोरणाला महत्त्वाचे स्थान कसे आहे ते अभ्यासणे.

२. जागतिकीकरण व मुक्त व्यापार करार यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

३. भारताची FTA संबंधी भूमिका, धोरणे, संधी आणि आव्हाने यांचे विश्लेषण करणे

४. भारताचे मुक्त व्यापार करार धोरण इतर देशांबरोबर संबंध याचे विवेचन मांडणे.

या विषयवार प्रकाश टाकण्याच्या उद्देशाने " मुक्त व्यापार करार (FTA) –भारताची भूमिका याचे विवेचन " मांडून प्रस्तुत शोधनिबंधाची रचना करण्यात आलेली आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B)   Nov – Dec 2025

Original Research Article

२. विषय विवेचन :

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अभ्यास करत असताना विविध देशांच्या मुक्त व्यापार करार (FTA) या धोरणाला तितकेच महत्त्वाचे स्थान दिले जाते. 'मुक्त व्यापार करार' देशांदरम्यान वस्तू, सेवा, गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञान यांचा मुक्त प्रवाह वाढवणे याच मूळ हेतूने कार्यरत दिसून येतो. भारतासारख्या उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थेसाठी 'मुक्त व्यापार करार' हे निर्यात वाढ, रोजगारनिर्मिती, तंत्रज्ञान हस्तांतरण, आणि धोरणात्मक भागीदारी यांचे प्रमुख घटक बनतात.

" मुक्त व्यापार" म्हणजे दोन किंवा अधिक देशांमधील वस्तू आणि सेवांची आयात-निर्यात यावर कोणतेही शुल्क (टाक्स) किंवा सरकारी नियम न लावता होणारा व्यापार होय." " मुक्त व्यापार" धोरणामुळे देशांना ज्या वस्तूंचे उत्पादन करण्यात ते अधिक कार्यक्षम आहेत त्यात विशेषज्ञता मिळवता येते. त्याचा परिणाम देशाची एकूण संपत्ती वाढते. यात सरकारी हस्तक्षेपाशिवाय स्पर्धात्मक वातावरण तयार असल्याने ज्यामुळे कमी किमती आणि चांगल्या वस्तू सहजपणे उपलब्ध होतात. मुळातच " मुक्त व्यापार" हे एक व्यापार धोरण आहे हे धोरण आयात किंवा निर्यातीवर कोणतीही सामाजिक, प्रादेशिक ,जागतिक, आर्थिक बंधने घालत नाही. मुक्त व्यापाराचा वापर मुख्यता : आर्थिकदृष्ट्या उदारमतवादी भूमिका असलेल्या राजकीय पक्षांकडून पुरस्कार केला जातो. " मुक्त व्यापार" या धोरणात आर्थिक राष्ट्रवादी राजकीय पक्ष सामान्यतः संरक्षणवादाचे समर्थन करतात.

'मुक्त व्यापार' व्यवस्थेची संकल्पना १६ व्या शतकातील शाही स्पेनमध्ये प्राथमिक स्वरूपात निर्माण झाली. मुक्त व्यापार धोरणे आजही शतकानुशतके व्यापारी , संरक्षणवादी , अलगाववादी , समाजवादी , लोकप्रियतावादी आणि इतर धोरणांशी संघर्ष करीत आहेत . सन १८१५ पासून मुक्त व्यापाराची सुरुवात लक्षणीय वाढली.सन १९२० च्या दशकात व्यापार सर्वत्र खुलेपणाने वाढल्याने यात अधिक बदल झाले. सन १९२९ च्या जागतिक महामंदीच्या काळात हा व्यापार बदलला.

सन १९५० च्या दशकापासून व्यापारगतिशील बनला. सन १७६० पर्यंत काही वसाहतवादी देश उघडपणे मुक्त व्यापाराचा पुरस्कार करत होते.सन १८४६ मध्ये ब्रिटनमध्ये कॉर्न कायदे रद्द करून मुक्त व्यापार हा एक मध्यवर्ती तत्व बनला होता. मुक्त व्यापाराचे प्रस्तावित फायदे जर जाणून घ्यायचे असतील तर 'डेव्हिड रिकार्डो' यांच्या 'तुलनात्मक फायद्याच्या सिद्धांत' आणि 'टॅरिफ किंवा आयात कोट्याच्या परिणाम विश्लेषण' जाणून घेतले तर सहज स्वरूप समजते.

भारतातील FTA धोरणाची उत्क्रांती म्हणजे भारताचे FTA धोरण सन १९९१ च्या आर्थिक उदारीकरणानंतर टप्प्याटप्प्याने विकसित झाले. त्यामध्ये सन १९९०-२०००, प्रादेशिक करारांवर भर (SAPTA, SAFTA).२००० ते २०१५, "Look East Policy" अंतर्गत जेपान, दक्षिण कोरिया, ASEAN, सिंगापूर, मलेशिया यांसह मोठे करार., सन २०१५ते २०२०

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

RCEP मधून बाहेर पडल्यामुळे पुनर्मूल्यांकनाचा टप्पा, सन २०२१ नंतर: "Atmanirbhar Bharat" व Global Value Chains यांचा विचार करून नव्याने FTA धोरण. UK, EU, UAE, ऑस्ट्रेलिया, कॅनडा यांच्याशी सक्रिय चर्चा या स्वरुपात भारताचे FTA धोरण विकसित झाले. भारताने केलेले प्रमुख FTA करार व देश श्रीलंका, सिंगापूर, १० ASEAN देश, दक्षिण कोरिया, जपान, ऑस्ट्रेलिया इत्यादी देशांचा समावेश होता. साधारणपणे सन १९९८ पासून २०२२ पर्यंत हे धोरण यशस्वीपणे होते. या देशांबरोबरच्या धोरणाची मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे व्यापारात मोठी वाढ, सेवा क्षेत्रात संधी, कृषी, उद्योग, क्षेत्रावर प्रभाव, इलेक्ट्रॉनिक, स्टील, ऑटोमोबाईल यामध्ये वाढ, तंत्रज्ञान, गुंतवणुकीचा प्रवाह, खनिज शिक्षण, सेवा क्षेत्रातील विविध संधी याकडे लक्ष हे मुख्य घटक या धोरणाच्या मुळाशी होते.

जगातील सर्वच अर्थशास्त्रज्ञ सामान्यतः मुक्त व्यापाराचे समर्थन करतात. यावरून मुक्त व्यापाराच्या धोरणाची परिस्थिती सहजपणे लक्षात येते. जर देशाची परिस्थिती सुधारायची असेल, देश विकसित अवस्थेमध्ये घेऊन जायचा असेल तर मुक्त व्यापारा शिवाय पर्याय नाही हे चित्र अगदी स्पष्ट होते. हार्वर्ड अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक 'एन. ग्रेगरी मॅनकिव्ह' यांच्या कथनानुसार मुक्त जागतिक व्यापार आर्थिक वाढ वाढवतो आणि राहणीमान उंचावतो. ' पॉल क्रुगमन ' यांच्या मते, 'मुक्त व्यापार संपूर्ण जगासाठी आणि विशेषतः गरीब राष्ट्रांमधील लोकांसाठी फायदेशीर आहे '. त्याचा परिणाम त्यांना त्यांचे राहणीमान वाढवता येते. यावरून असे दिसून येते की, मुक्त व्यापार समाजासाठी निव्वळ नफा प्रदान करतो.

"मुक्त व्यापार करार (FTA) – भारताची भूमिका" यामध्ये भारताची भूमिका आर्थिक क्षेत्राशी संदर्भात निर्यात आधारित वाढ वाढवणे, तंत्रज्ञान यावर आधारित गुंतवणूक वाढवणे, पश्चिम आशियायी देशांबरोबर ऊर्जा सुरक्षतेचे बळकटीकरण करणे, दक्षिण आशियात प्रादेशिक नेतृत्व आबादीत ठेवणे, संवेदनशील उत्पादनासाठी अपवाद सूची तयार करणे, कृषी क्षेत्रासाठी संवेदनशीलता मांडणे, स्थानिक उद्योगांचे संरक्षण करणे.

" मुक्त व्यापार करार (FTA) हे प्रभावी धोरण भारतासमोर आहे तर यामध्ये व्यापार घाटा वाढणे, उत्पादकता आणि स्पर्धा क्षमता निर्माण होणे, गुंतागुंतीचे उत्पत्तीचे नियम शिथिल करणे, कृषी क्षेत्राचे संवेदनशील स्वरूप मांडणे हे भारतीयांसमोर प्रमुख आव्हान म्हणून दिसून येते. त्याचे निराकरण केले तर नक्कीच मुक्त व्यापार धोरण यशस्वी होईल असे चित्र दिसते. यामध्ये भारतीयांसाठी निर्यात वाढीचे मार्ग निर्माण होणे, उत्पादन वाढीचे क्षेत्र वाढवणे, तंत्रज्ञानाचे हस्तांतर करणे हे प्रमुख धोरण ठेवूनच संधी निर्माण झालेल्या दिसतात. भविष्यामध्ये मुक्त व्यापार करार (FTA) हे धोरण ठरवीत असताना डिजिटल व्यापार, डेटा संरक्षण, हरित तंत्रज्ञान हे उच्च गुणवत्तेचे नियम या क्षेत्रात दिसून येतात. हे भारतीयांनी केंद्रभूत ठेवूनच प्रयत्नशील राहणे हीच महत्त्वाची भूमिका राहील.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

थोडक्यात भारताची FTA संबंधी भूमिका पारंपरिक व्यापार-वाढीच्या मॉडेलपासून बदलून रणनीतिक, राष्ट्र-हिताभिमुख आणि संरक्षणात्मक स्वरूपाची झाली आहे. निर्यात वाढ, GVC मध्ये सहभाग, गुंतवणुकीच्या संधी आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरण या दृष्टीने FTA भारतासाठी महत्त्वाचे साधन आहे. तथापि व्यापार घाटा, स्पर्धाक्षमता, आणि संवेदनशील क्षेत्रांचे संरक्षण ही आव्हाने अजूनही तीव्र आहेत. योग्य धोरणात्मक दृष्टिकोन, उद्योगक्षमता वाढ आणि योग्य भागीदारी निवडल्यास FTA भारताला जागतिक अर्थव्यवस्थेत अधिक सक्षम आणि प्रभावी स्थान मिळवून देऊ शकतात.

निकर्ष:

१. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अभ्यास करत असताना विविध देशांच्या मुक्त व्यापार धोरणाला तितकेच महत्त्वाचे स्थान दिले जाते.

२. जगातील सर्वच अर्थशास्त्रज्ञ सामान्यतः मुक्त व्यापाराचे समर्थन करतात.

३. देशाची परिस्थिती सुधारायची असेल, देश विकसित अवस्थेमध्ये घेऊन जायचा असेल तर मुक्त व्यापारा शिवाय पर्याय नाही.

४. मुक्त जागतिक व्यापार आर्थिक वाढ वाढवतो आणि राहणीमान उंचावतो

५. मुक्त व्यापार धोरणामुळे देशांना ज्या वस्तूंचे उत्पादन करण्यात ते अधिक कार्यक्षम आहेत त्यात विशेषज्ञता मिळवता येते.

६. मुक्त व्यापार समाजासाठी निव्वळ नफा प्रदान करतो.

७. मुक्त व्यापार करार (FTA) – भारताची भूमिका" यामध्ये भारताची भूमिका आर्थिक क्षेत्राशी संदर्भात निर्यात आधारित वाढ वाढवणे, तंत्रज्ञान यावर आधारित गुंतवणूक वाढवणे यावर दिसून येते.

८. भारताची FTA संबंधी भूमिका पारंपरिक व्यापार-वाढीच्या मॉडेलपासून बदलून रणनीतिक, राष्ट्र-हिताभिमुख आणि संरक्षणात्मक स्वरूपाची झाली आहे.

९. भविष्यामध्ये मुक्त व्यापार करार (FTA) हे धोरण ठरवीत असताना डिजिटल व्यापार, डेटा संरक्षण, हरित तंत्रज्ञान हे उच्च गुणवत्तेचे नियम या क्षेत्रात दिसून येतात.

१० .मुक्त व्यापार संपूर्ण जगासाठी आणि विशेषतः गरीब राष्ट्रांमधील लोकांसाठी फायदेशीर आहे '. त्याचा परिणाम त्यांना त्यांचे राहणीमान वाढवता येते.

संदर्भ:

१. बाल्डविन, रॉबर्ट ई.,अमेरिकन आयात धोरणाचे राजकीय अर्थशास्त्र, केंब्रिज: एमआयटी प्रेस, १९८५

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

२. *Krugman, Paul, Development, Geography, and Economic Theory, Cambridge, 1995.*

३. *पुगेल, थॉमस ए. आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र , १३ वी आवृत्ती.*

४. *बाउन, सीपी क्रॉली, एमए (२०१६). व्यापार धोरणाचा अनुभवजन्य लँडस्केप . व्यावसायिक धोरणाची हँडबुक. खंड- १.*

५. *मुक्त व्यापार . आयजीएम फोरम.- १३ मार्च २०१२*

६. *जयप्रकाश, आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, नई दिल्ली, १९९५.*

७. *कुलकर्णी, बी. डी.; ढमढेरे, एस. व्ही., आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, पुणे, २००७.*

८. *मोडक, शं. के. आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, नागपूर, १९८४.*

Cite This Article:

***प्रा. शिंदे सु. बा.* (2025).** *मुक्त व्यापार करार (FTA) – भारताची भूमिका याचे विवेचन.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 224–228.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

डिजिटल संग्रहालये आणि २१व्या शतकातील बदलते ऐतिहासिक दृष्टिकोन

*** ज्योती बाबासो हारुगडे,**

* *इतिहास विभाग, श्री शिव शाहू विद्यालय, सरूड.*

प्रस्तावना :

"इतिहास हा भूतकाळाचा अभ्यास आणि भविष्याचा मार्गदर्शक आहे" असे मानले जाते. पूर्वी इतिहासाचा अभ्यास संग्रहालये, पुरातत्व केंद्रे, ग्रंथालये आणि भौतिक दस्तऐवजांवर आधारित होता .मानवी जीवनाचा अभ्यास करण्यासाठी इतिहास हा विषय अतिशय महत्त्वाचा आहे .त्यातून जो त्याचे आधुनिकरण झाले असेल तर एक मोठी सुवर्णसंधीच आहे असं म्हणावं लागेल. .२१वे शतक हे माहिती तंत्रज्ञान आणि डिजिटल क्रांतीचे शतक मानले जाते. या परिवर्तनाचा परिणाम इतिहास, संस्कृती, वारसा आणि संग्रहालय व्यवस्थेवरही मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. पारंपरिक संग्रहालये जेथे वस्तू, पुरावे आणि कागदपत्रांच्या भौतिक संवर्धनावर आधारित होती, त्याच्याच पुढील पायरी म्हणून डिजिटल संग्रहालये (Digital Museums) उदयास आली. आज इतिहासाचा अभ्यास, संशोधन, संवर्धन आणि शिक्षण या सर्व क्षेत्रांमध्ये डिजिटल साधनांनी ऐतिहासिक दृष्टिकोन बदलून टाकला आहे. वेळ वाचवण्यासाठी आणि जास्तीत जास्त माहितीचा संग्रह करण्यासाठी डिजिटल संग्रहालय एक महत्त्वाची साधने आहेत. पुरावे माहिती गोळा करण्याकडे केले जाणारे दुर्लक्ष यामुळे कित्येक ऐतिहासिक गोष्टी अजूनही समोर आलेल्या नाहीत. पारंपरिक संग्रहालयांपासून डिजिटल संग्रहालयाकडे झालेला प्रवास हा केवळ तांत्रिक बदल नसून इतिहासाकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनातील मूलभूत परिवर्तन आहे. डिजिटल संग्रहालयांमुळे अध्ययन, संशोधन आणि प्रसार यामध्ये जागतिक स्तरावर नवीन शक्यता निर्माण झाल्या आहेत.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

डिजिटल संग्रहालये म्हणजे काय?

डिजिटल संग्रहालय म्हणजे तंत्रज्ञानाच्या मदतीने ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, कलात्मक तसेच वैज्ञानिक मूल्य असलेल्या वस्तू, लोकपरंपरा आणि दस्तावेज यांचे जतन, साठवण आणि प्रदर्शन ऑनलाइन माध्यमातून करण्याची आधुनिक संकल्पना होय. पारंपरिक संग्रहालयात वस्तू प्रत्यक्ष पाहाव्या लागतात, परंतु डिजिटल संग्रहालयात त्या वस्तूंचे उच्च गुणवत्तेतील छायाचित्रे, व्हिडिओ, 3D मॉडेल्स, ऑडिओ मार्गदर्शन, व्हर्च्युअल टूर आणि इंटरॅक्टिव्ह प्रदर्शनांच्या स्वरूपात इंटरनेटवर उपलब्ध करून दिले जाते. त्यामुळे प्रेक्षकांना कोणत्याही भौगोलिक मर्यादा किंवा वेळेची अडचण न येता जगातील कोणतेही संग्रहालय घरी बसून पाहता येते. या माध्यमातून वारसा सुरक्षितपणे भावी पिढ्यांसाठी राखला जातो आणि वस्तूंना होणाऱ्या नैसर्गिक

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

किंवा मानवनिर्मित नुकसानाचा धोका टाळला जातो. डिजिटल संग्रहालयांच्या माध्यमातून संशोधक, विद्यार्थी, इतिहासप्रेमी आणि पर्यटक यांना अभ्यासासाठी व्यापक व विश्वसनीय माहिती उपलब्ध होते. व्हर्च्युअल रिॲलिटी (VR), ऑगमेंटेड रिॲलिटी (AR), क्यूआर कोड, आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स आणि 360° स्कॅनिंग सारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे प्रेक्षकाला प्रत्यक्ष संग्रहालयात असल्याचा थेट अनुभव मिळतो. वारसा सर्वसामान्यांसाठी खुला करणे, ज्ञान आणि संस्कृती सर्वांकडे पोहोचवणे, संवर्धन सुलभ करणे आणि शिक्षण–संशोधनाला चालना देणे हे डिजिटल संग्रहालयाचे सर्वांत महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. आज भारतात आणि जगभरात अनेक ऐतिहासिक स्थळे, व्यक्तिमत्त्वे, कलासंग्रह, प्राचीन शिल्पे, दुर्मिळ हस्तलिखिते आणि लोकसंस्कृती यांचे डिजिटल संग्रहालयांद्वारे संगोपन केले जात असून हे २१व्या शतकातील सांस्कृतिक क्रांतीचे प्रभावी साधन ठरत आहे.

मुख्य उद्दिष्टे:

1. सांस्कृतिक वारशाचे सुरक्षित संवर्धन करू शकतो .
2. संशोधन व शिक्षणासाठी प्राथमिक स्रोत उपलब्ध करणे
3. इतिहासातील उपेक्षित आणि लोकपरंपरांचा समावेश करणे
4. समाजातील सर्व स्तरांसाठी ज्ञान लोकाभिमुख करणे
5. वेळेची बचत आणि प्रवासाचा ताप वाचवणे.
6. सर्व ऐतिहासिक गोष्टी सहज सर्व भाषेत समजून घेता येतील.
7. प्रत्येक सस्कृती आणि परंपरांची तुलना करून अभ्यास करता येइल.

२१व्या शतकातील ऐतिहासिक दृष्टिकोनातील बदल:

पारंपरिक दृष्टिकोन	डिजिटल युगातील बदल
प्रत्यक्ष स्थळी भेट देऊन माहिती मिळवावी लागत होती	आता घरबसल्या मोबाईल/कॉम्प्युटरवर
तिथले पुरावे मिळाले तेथील मर्यादित माहिती	जागतिक प्रवेश जगात कुठेही माहिती मिळवता येते
स्थिर अनुभव होता	गतिशील 3D/VR अनुभव
कुठलाही थोडक्यात डाटा मिळत होता	बिग डाटा. डिजिटल आर्काइव्ह सर्वांसाठी खुले
फक्त अभ्यास करण्यासाठी इतिहास माहित	लोकाभिमुख, कोणीही इतिहासाची माहिती घेऊ शकते

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

डिजिटल संग्रहालयांमुळे इतिहासाच्या अभ्यासातील सकारात्मक बदल:

1. **समाजातील प्रत्येक घटकासाठी इतिहास उपलब्ध**

   विद्यार्थी, संशोधक, ग्रामीण भागातील विद्यार्थी यांना समान संधी घरबसल्या कोणीही आपल्याला हवी असलेली माहिती क्षणात मिळवू शकेल.

2. **सांस्कृतिक वारशाचे संवर्धन सुरक्षितरीत्या**

   आकस्मित रित्या भौतिक वस्तू नष्ट झाल्या तरी त्यांची डिजिटल प्रत उपलब्ध राहते. त्यामुळे वस्तूचे जतन करून ठेवले जाते.

3. **आंतरशाखीय संशोधनाला चालना**

   इतिहास + पुरातत्व + समाजशास्त्र + तंत्रज्ञान + भाषा अभ्यास सर्व शाखांना सर्व गोष्टी उपलब्ध होतील.

4. **Virtual Reconstruction**

   हडप्पा, रोमन, अजान्ता गुंफा इत्यादींचे डिजिटल पुनरुज्जीवन. खूप वर्षापासूनची जुनी माहिती मिळेल

5. **जगातील विविध संस्कृतींची तुलना एका क्लिकवर** आपण आपल्याला हवी असलेली माहिती कुठेही बसून हवी तशी घेऊ शकतोय.

डिजिटल संग्रहालये — तांत्रिक घटक:

डिजिटल संग्रहालयांच्या निर्मितीत तंत्रज्ञान महत्वपूर्ण घटक ठरले आहे:

डिजिटल संग्रहालयांच्या तांत्रिक संरचनेत विविध आधुनिक साधनांचा आणि प्रणालींचा प्रभावी वापर केला जातो. सर्वप्रथम, 3D Scanning (त्रिमितीय स्कॅन तंत्र) आणि Photogrammetry (फोटो-आधारित मोजमाप पद्धती) यांच्या साहाय्याने ऐतिहासिक वस्तूंचे अचूक त्रिमितीय स्वरूपात संकलन केले जाते, ज्यामुळे मूळ वस्तू न धोक्यात आणता त्यांची डिजिटल प्रतिकृती शाश्वत स्वरूपात जतन करता येते. पुढे, VR / Virtual Reality (आभासी वास्तव) आणि AR / Augmented Reality (वर्धित वास्तव) या प्लॅटफॉर्ममुळे प्रेक्षकांना प्रत्यक्ष संग्रहालयात असल्याचा अनुभव येतो, त्यामुळे ददूर असलेल्या व्यक्तींनाही इतिहासाचा वास्तवभावे आस्वाद घेता येतो. तसेच GIS Mapping (भौगोलिक माहिती प्रणालीद्वारे नकाशीकरण) च्या वापराने इतिहासाशी संबंधित स्थळांचे विज्ञानाधिष्ठित डिजिटल नकाशे तयार होतात, जे संशोधन आणि माहिती संदर्भासाठी उपयोगी ठरतात. याचबरोबर AI Algorithm (कृत्रिम बुद्धिमत्ता अल्गोरिदम) आणि Metadata Tagging (माहिती वर्गीकरण टॅग प्रणाली) माहितीचे शोधन, विश्लेषण, वर्गीकरण आणि व्यवस्थापन हे अत्यंत अचूकपणे करतात. शेवटचा महत्त्वपूर्ण घटक म्हणजे Blockchain Authentication (साखळी-आधारित प्रमाणीकरण प्रणाली)

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

ज्यामुळे डिजिटल माहितीमध्ये फेरफार होऊ नये आणि नकली माहिती प्रसारित होऊ नये याची खात्री होते. एकूणच, या अत्याधुनिक तांत्रिक साधनांच्या संयुक्त वापरामुळे डिजिटल संग्रहालये अधिक विश्वसनीय, जिवंत, सुरक्षित आणि अभ्यासक तसेच सर्वसामान्यांसाठी अत्यंत उपयुक्त ठरतात.

डिजिटल संग्रहालयांची सामाजिक व शैक्षणिक उपयुक्तता:

1. **शिक्षण:** विद्यार्थ्यांसाठी इतिहासाचे दृश्य-आधारित शिक्षण उपलब्ध करून देण्यासाठी हे महत्वाची प्रणाली आहे. इतिहास विषयाचे शिक्षण संपूर्ण माहिती सहज उपलब्ध होईल. इतिहास विषय अवघड वाटणार नाही.
2. **संशोधन:** प्राथमिक स्रोत, डिजिटल हँडरायटिंग, दुर्मिळ दस्तऐवज सहज उपलब्ध त्यामुळे विद्यार्थ्यांना आणि संशोधकांना संशोधन करण्याला एक प्रकारची चालना मिळेल. उपलब्ध होतील आणि त्याची माहिती मिळेल.
3. **जागतिक सांस्कृतिक देवाणघेवाण:** विविध संस्कृतींची तुलना एका क्लिकवर आपल्याला कोठेही मिळू शकते. त्यासाठी कुठेही बाहेर जाण्याची गरज पडणार नाही आपल्या वेळेनुसार हवी ती माहिती कुठेही आपल्याला मिळू शकते.
4. **पर्यटन विकास:** व्हर्च्युअल टूरद्वारे सांस्कृतिक पर्यटनाला चालना मिळते माहितीं मिळली की फिरणे शक्य होते.
5. **अल्पसंख्याक आणि लोकसाहित्याचा समावेश:** विस्मृतीत गेलेल्या वारशांचे पुनरुज्जीवन ती माहिती परत नव्याने समजते समजून घेता येते. वंचितांचा इतिहासाला आणि पुराव्यांना चालना मिळेल.

काही प्रमुख डिजिटल संग्रहालयांची उदाहरणे:

Smithsonian Open Access (USA)

British Museum Digital Collection (UK)

Louvre Online Platform (France)

National Museum of India — Virtual Tour उपक्रम

UNESCO — World Digital Library

भारतामध्येही अजंठा-वेरूळ, सिंधू संस्कृती, छत्रपती शिवाजी महाराज वास्तुसंग्रहालय आणि भारतीय सैनिकी इतिहास अशा विषयांवर डिजिटल प्रकल्प सुरू झाले आहेत.

आव्हाने:

डिजिटल संग्रहालयांच्या वाढत्या प्रसारामुळे अनेक सकारात्मक बदल दिसत असले, तरी त्याचवेळी काही गंभीर अडचणीही समोर येतात. सर्वांत मोठा प्रश्न म्हणजे डिजिटल विभाजन — ग्रामीण भागातील आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल समाजामध्ये इंटरनेट, स्मार्टफोन, संगणक किंवा तांत्रिक साक्षरतेचा अभाव असल्यामुळे डिजिटल संग्रहालयांपर्यंत पोहोचने अत्यंत मर्यादित

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

राहते. दुसरी महत्त्वाची अडचण म्हणजे तांत्रिक देखभाल व खर्च, कारण अत्याधुनिक सॉफ्टवेअर, सर्व्हर व्यवस्थापन, 3D मॉडेलिंग व सुरक्षा प्रणाली यांसाठी अत्यल्प निधी असलेल्या संस्थांना सतत गुंतवणूक करावी लागते. याशिवाय डेटा प्रामाणिकतेचा (Authenticity) प्रश्न निर्माण होतो — डिजिटल पद्धतीने सादर केलेल्या वस्तू व माहिती कित पत अचूक आणि विश्वासार्ह आहे याची शंका राहते. ऐतिहासिक वस्तूंच्या भौतिक स्पर्शाचा अभाव ही आणखी एक मर्यादा आहे, कारण खऱ्या संग्रहालयातील प्रत्यक्ष दर्शन, वस्तूचा आकार–गंध–काळाचा ठसा या अनुभवाने निर्माण होणारी भावनिक व सांस्कृतिक जुळवण डिजिटल माध्यमात कमी होते. शिवाय कॉपिराइट व सांस्कृतिक हक्कांचे धोके वाढतात; डिजिटल स्वरूपात माहिती कुणीही सहज डाउनलोड, फेरबदल किंवा चुकीच्या पद्धतीने वापरू शकत असल्यामुळे सांस्कृतिक वारशाचे मालकी हक्क आणि जतन प्रश्नांकित राहते.

भविष्यातील वापरण्यात येणाऱ्या पद्धती:

आपण AI आधारित वर्चुअल हिस्टोग्राफी समजून घेऊ शकतो. सगळ्या घटकाचा अभ्यास करू शकतोय .विद्यार्थ्यांसाठी ग्रामिफिल्ड डिजिटल लर्निंग सोयीस्कर रित्या करता येऊ शकेल सर्व विद्यार्थ्यांना माहितीपासून वंचित न राहता सगळ्या गोष्टी उपलब्ध होतील.Metaverse Museums ज्यात संपूर्ण इतिहास डिजिटल विश्वात अनुभवता येईल .Crowd-History Models – समाजाच्या सहभागातून इतिहास लेखन केले जाऊ शकते सर्व लोकांना त्यांना सहभागी करून घेता येईल.प्रत्येकाच्या गरजेनुसार त्याला इतिहासाची पूर्णपणे माहिती होईल आणि सर्व स्तरावर घटक समजून घेता येतील.बहुभाषिक डिजिटल संग्रहालये (लोकभाषांतील ज्ञान प्राधान्याने) उपलब्ध झाल्यामुळे भाषेचा कोणताही अडसर त्यांनी येणार नाही.प्रत्येक गोष्टीचे ज्ञान सगळ्यांना आपापल्या भाषेत मिळेल.अनेक प्रकारची उत्खनन होऊन त्या माहितीचे संवर्धन चागल्या प्रकारे होईल.

निष्कर्ष:

योग्यरितीने जर त्याचा वापर केला तर डिजिटल संग्रहालये हे २१व्या शतकातील इतिहास संवर्धनातील सर्वात महत्त्वाचे पाऊल आहे. मानवी जीवनाचा अभ्यास सुखकर करण्यासाठी यामुळे इतिहासाचा अभ्यास भौतिकतेतून अभौतिकतेकडे, विशिष्टतेतून सार्वत्रिकतेकडे आणि मर्यादिततेतून सहभागात्मकतेकडे झुकला आहे. डिजिटल संग्रहालये ही केवळ तंत्रज्ञानाची देणगी नसून लोकशाहीकरण झालेला इतिहास आहे. आव्हानांच्या पार्श्वभूमीवरही ही संकल्पना मानवजातीच्या सामायिक सांस्कृतिक वारशाच्या संरक्षणासाठी भविष्यकाळात अत्यंत निर्णायक भूमिका बजावणार आहे.

संदर्भसूची (Suggested References):

1. *Bautista, S. S. (2014). Museums in the Digital Age: Changing Meanings of Place, Community and Culture. AltaMira Press.*
2. *Simon, N. (2010). The Participatory Museum. Museum 2.0.*
3. *Parry, R. (2013). "Digital Heritage and the Museum as a Digital Ecosystem." Museum Management and Curatorship, 28(5), 411–426.*
4. *Giaccardi, E. (Ed.). (2012). Heritage and Social Media: Understanding Heritage in a Participatory Culture. Routledge.*
5. *काकडे, सुनील. डिजिटल भारत आणि सांस्कृतिक वारसा. पुणे: निर्णय प्रकाशन, 2018.*
6. *कदम, सुदर्शना. भारतातील संग्रहालयांचे डिजिटल रूपांतरण. मुंबई: नित प्रकाशन (NIT Prakashan), 2020.*
7. *देसाई, अक्षया. जगातील डिजिटल संग्रहालये आणि भारतातील आधुनिक बदल. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन, 2021.*
8. *पाटील, नीलम. संग्रहालय शास्त्र: सिद्धांत आणि प्रयोग. कोल्हापूर: प्रकाशन सावित्री, 2017.*
9. *जोशी, राजेंद्र. भारतीय सांस्कृतिक वारसा आणि माहिती तंत्रज्ञान. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन, 2019.*
10. *चव्हाण, र. प्र. इतिहास लेखन आणि २१व्या शतकातील बदलते प्रवाह. मुंबई: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, 2016.*
11. *पाटील, गिरीश. सांस्कृतिक वारसा संवर्धन आणि डिजिटायझेशन. नाशिक: प्रशांत पब्लिकेशन, 2022.*
12. *वझे, मधुरा. इतिहास संशोधन पद्धती. नाशिक: निर्णय प्रकाशन, 2014.*
13. *महाराष्ट्र राज्य संग्रहालय संचालनालय. डिजिटल उपक्रम आणि सांस्कृतिक जतन अहवाल. पुणे: शासन प्रकाशन, 2023.*
14. *सावंत, रुचिरा. Virtual Museum: कलासंग्रह आणि डिजिटल माध्यमे. पुणे: NIT Prakashan, 2022.*

Cite This Article:

***हारुगडे ज्यो. बा.* (2025).** *डिजिटल संग्रहालये आणि २१व्या शतकातील बदलते ऐतिहासिक दृष्टिकोन.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 229–234.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संयुक्तराष्ट्र आणि भारताची भूमिका

* प्रा. सुनील लक्ष्मण परदेशी ,

* महात्मा फुले कला, विज्ञान व वाणिज्य, महाविद्यालय , पनवेल, जि .रायगड.

प्रस्तावना :

संपूर्ण जग दोन महायुद्धानंतर होरपळे होते दुस-या महायुद्धात हिटलर विजय मिळू लागला तसेच युरोप देशातील लोकशाही राष्ट्रांना मोठी चिंता वाटू लागली अशा परिस्थितीमध्ये आपण एकत्र आल्याशिवाय लोकशाही राष्ट्रांना विजय मिळू शकत नाही याकरिता अमेरिकेचे अध्यक्ष रूझवेल्ट, इंग्लंडचे पंतप्रधान विन्स्टन चर्चिल यांनी अटलांटिक महासागरा जवळ न्यू फौंडलंड बेटाजवळ एका जहाजावर बैठक घेतली. आपण का लढतो आहोत यासाठी एक सनद त्यांनी प्रसिद्ध केले त्याला 'अटलांटिक चार्टर' असे नाव मिळाले. १४ऑगस्ट१९४१ यामध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या संघाच्या निर्मितीला लागणारी वैचारिक भूमिका तयार झाली. जागतिक शांतता व प्रगती यामध्ये हातभार लावणा-या आणि एका संघटनेची गरज जाणवत होती रशिया अमेरिका,चीन आणि ब्रिटन या देशाचे नेते १९४४ मध्ये डम्बर्टन ओक्स(अमेरिका)एकत्र आले आणि त्यांनी संयुक्त राष्ट्राची स्थापना केली. सन फ्रान्सिस्को(अमेरिका) येथे १९४५मध्ये संयुक्त राष्ट्र ची सनद तयार करण्यात आली. संयुक्त राष्ट्रामध्ये सुरुवातीला ५१ देश होते आत्ता १९३ देश आहे[१].

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

युक्तराष्ट्र व भारताचा सहभाग :

भारत हा संयुक्त राष्ट्र संघाच्या एक संस्थापक देश आहे. जागतिक शांतता सुरक्षा आणि विकासाला प्रोत्साहन देत आहे भारताने नेहमी शांतता आणि गरिबी विकसनशील देशांना पाठिंबा दिला आहे .१ जानेवारी १९४२ रोजी वाशिंग्टन डी.सी. येथे संयुक्त राष्ट्राच्या घोषणेवर स्वाक्षरी करणाऱ्या राष्ट्रांच्या सनदी सदस्यांपैकी भारत होता. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर १९४७ मध्ये नवी दिल्ली येथे संयुक्त राष्ट्राचे माहिती केंद्र बनवण्यात आले. भारताने कोरिया ,इजिप्त आणि कांगोमध्ये शांतता व सैन्याचे योगदान दिले आहे अलीकडच्या काळात सोमालया, अंगोला ,हैती ,लाइबेरिया,रवांडा, दक्षिण सुदान या ठिकाणी आपले योगदान दिले आहेत. भारताने वसाहतवादाचे उच्चाटन, वर्णभेद आणि वंशिक भेदभाव बद्दल चिंता व्यक्त केली आहे. भारताने मानवी हक्काच्या सार्वत्रिक घोषणेच्या मुद्द्यावर सक्रिय भाग घेतला आहे १९५३ मध्ये भारताच्या प्रतिनिधी विजयालक्ष्मी पंडित यांची संयुक्त राष्ट्र महासभेच्या पहिल्या महिला अध्यक्ष म्हणून निवड झाली. जागतिक निशस्त्रीकरण आणि शस्त्र स्पर्धा संपवण्यासाठी भारताने पाठिंबा दिला आहे. भारताने १९५४ मध्ये जिनिव्हा कराराद्वारे इंडो चीनवर स्थापन झालेल्या कंबोडिया ,व्हितनाम ,लाओस या देशाच्या देखरेख आणि नियंत्रणासाठी तीन आंतरराष्ट्रीय आयोगाचे अध्यक्ष पद

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भूषवले आहे .१९५६ मध्ये सुवेत संकटातही भारताची भूमिका महत्त्वाची होती १९६० च्या वसाहतवादी देशांना आणि लोकांना स्वातंत्र्य देण्याच्या ऐतिहासिक घोषणा पत्रांचा स्वीकार व त्याचे समर्थन भारताने केले .वसाहत मुक्ती घोषणेच्या अंमलबजांवरील विशेष समितीची स्थापना करण्यात आली तिचे अध्यक्ष प्रथमच भारताकडे होते .१९६५ मध्ये सर्व प्रकारचे वंशिक भेदभाव निर्मूलनावर स्वीकारण्यात आला तेव्हा भारताने त्यावर स्वाक्षरी केली. १९९२ मध्ये रेओडी जानेरो येथे झालेल्या पर्यावरण आणि विकास परिषदांमध्ये विकसनशील देशांच्या आर्थिक स्थितीविषयी चिंता व्यक्त करण्याची महत्त्वाची भूमिका भारताने बजावली .पर्यावरणाच्या दृष्टीने शाश्वत विकास आणि मानवी हक्काचे संवर्धन आणि संरक्षण यासारखे इतर मुद्दे देशातील आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर केंद्रबिंदू राहिले आहे .भारत संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेवर आठ वेळेला निवडून आला आहे. ब्राझील ,जर्मनी ,जपान आणि भारत यांचा समावेश असलेल्या जी-४ या संघटनेचा सदस्य म्हणून भारत संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेत कायमस्वरूपी जागा मिळविण्याचा प्रयत्न करत आहे .संयुक्त राष्ट्र शांतता मोहिमेमध्ये ७८६०कर्मचारी तैनात करून भारत संयुक्त राष्ट्राच्या शांतता मोहिमेमध्ये सैन्याचा मोठा वाटा उचलणार देश आहे .भारताने एक लाख ८०हजारहून अधिक सैन्याचे योगदान दिले आहे.४३ हून अधिक मोहिमांमध्ये भारताने भाग घेतला आहे .१५६ भारतीय शांतता सैनिक यांनी संयुक्त राष्ट्राच्या मोहिमेमध्ये आपले बलिदान दिले आहे. भारत संयुक्त राष्ट्राच्या अर्थसंकल्पात योगदान देत आहे २०२४मध्ये ३२८९५२५७ डॉलर योगदान दिले आहे. महात्मा गांधीजींच्या अहिंसेचे आदर्श हे संयुक्त राष्ट्राच्या तत्वाशी जुळतात म्हणून २००७मध्ये संयुक्त राष्ट्राने २ ऑक्टोबर गांधी जयंती आंतरराष्ट्रीय अहिंसा दिन म्हणून घोषित केले. २०१४मध्ये संयुक्त राष्ट्राने २१जून हा आंतरराष्ट्रीय योग दिन म्हणून साजरा करण्याची घोषणा केली[२].

जागतिक आरोग्य संघटना (WHO)व भारताचा सहभाग :

जागतिक आरोग्य संघटनेमध्ये भारताची भूमिका ही आरोग्य विषयक धोरण आखण्यापासून ते तांत्रिक सहाय्य करण्यापर्यंत आहे.

१. **डब्ल्यू.एच.ओ मध्ये भारताची भूमिका धोरणात्मक योगदान:** जागतिक आरोग्य धोरणाची निर्मिती करत असताना भारत आपल्या अनुभवाचा आणि गरजांचा विचार करून योगदान देतो.

२. **तांत्रिक सहकार्य:** डब्ल्यू.एच.ओ.ला भारत लसीकरण क्षयरोग आणि मलेरिया नियंत्रण यासारखे राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांमध्ये तांत्रिक सहाय्य पुरवतो.

३. **नेतृत्व व वकिली :** आरोग्य विषयक समस्यावर जागतिक स्तरावर नेतृत्व करण्याची आणि प्रगतिशील धोरणासाठी वकिली करण्याची संधी भारताला आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

४. **आंतरराष्ट्रीय सहयोग :** जागतिक आरोग्य धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढविण्यासाठी भारत महत्त्वाची भूमिका बदलतो .

५. **आरोग्य सेवा सुधारणा :** भारत आरोग्य सेवा सुधारण्यासाठी आणि जागतिक आरोग्य सेवांमध्ये मानकांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी डब्ल्यूएचओ च्या विविध कार्यक्रमांना मदत करतो तांत्रिक सहाय्य, क्षमता बांधणी, मार्गदर्शन तत्त्वे विकसित करून भारत आंतरराष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमात पाठिंबा देतो .डब्लू एच ओ ला मदत करतो यामध्ये लसीकरण, क्षयरोग नियंत्रण, मलेरिया नियंत्रण आणि एच आय व्ही (HIV), एड्स(AIDS) या कार्यक्रमाला पाठिंबा देतो. कोविड-19च्या महामारी मध्ये भारताने अनेक देशांना कोविड प्रतिबंध लस पुरवली होती आणि त्यामुळेच कोविड-**१९(Covid-19)** चे संकट जगातून दूर झाले .यामध्ये भारताची भूमिका ही अतिशय महत्त्वाची आहे.

आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना व भारताचा सहभाग :

या संघटनेचे मुख्य कचेरी स्विझरलँड मधील जिनेव्हा या शहरात आहे. या संघटनेत सभासद राष्ट्रांचे व कामगार आणि मालकांचे प्रतिनिधी असतात. कार्यकारी मंडळात ४८ सभासद आहे २४-१२-१२ असे सभासद कामगार व मालक यांचे प्रमाण आहे. कामगार व मालक यांचा एकत्र आणणारी ही संघटना कामगार जीवनाविषयी संबंधित अशा प्रश्नांचे संशोधन व मार्गदर्शन करते. बेकारी निवारण ,आजारपण ,रोगराई हे प्रश्न सोडविणे याशिवाय कामगारांचे राहणीमान वाढविणे ,मजुरांचे वेतन ,कामगारांचे तास, मजुरांची संरक्षण इत्यादी संबंधित संघटना नियम तयार करते. सरकारच्या विनंती वरून मजुरांविषयी कायदे करण्यास मदत करणे. भारत या संघटनेच्या कार्यकारी मंडळात कायमचे सभासत्व देण्यात आले आहे. कामगार संघटनेच्या मजुरांच्या कल्याणासाठी पुढील कार्यक्रम तयार करण्यात आला आहे. १. जीवन निर्वाहासाठी प्रत्येक मजुरास पुरेशी मजुरी मिळून देणे. २. मजुरांना सामाजिक संरक्षण उपलब्ध करून देणे ३.मजुरांसाठी पुरेसे भोजन व निवासाची व्यवस्था करणे ४. मजुरांना सामूहिकरीत्या दुस-या पक्षाशी करार करण्यास अधिकार देणे.५.मजुरांना सर्व क्षेत्रात समानसंधी उपलब्ध करून देणे.६.मजुरांच्या आरोग्याची काळजी घेणे[३].

आंतरराष्ट्रीय संघटनेचे अंगे:-

१.आंतरराष्ट्रीय अणुशक्ती संघटना.

२. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना.

३. अन्न व शेतकी संघटना.

४. शैक्षणिक व वैज्ञानिक आणि सांस्कृतिक संघटना.

५. जागतिक आरोग्य संघटना.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

६. जागतिक बँक (पुनर्रचना व विकासासाठी)

७. आंतरराष्ट्रीय विकास संस्था.

८. भांडवलशाही पुरवठा संस्था .

९. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी .

१०. आंतरराष्ट्रीय नागरी विमान वाहतूक संघटना.

११. आंतरराष्ट्रीय टपाल संघटना.

१२. दूरध्वनी संघटना

13. जागतिक हवामान संघटना

१४. सागरी वाहतूक सल्लागार संघटना.

१५. जकात आणि व्यापार करार आणि.

१६. आंतरराष्ट्रीय प्रवास संघटना .

वरील वेगवेगळ्या संघटनेमध्ये भारत योगदान देत आहे[४] .

समारोप :

आंतरराष्ट्रीय शांतता जोपासने ,आर्थिक ,सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासासाठी राष्ट्रसंघात सहकार्याची भावना निर्माण करणे ,मानवतेचे मूलभूत स्वातंत्र्य आणि मानवी हक्क यांच्या जोपासण्यासाठी सदैव प्रयत्नशील राहण्याचे उद्दिष्ट संयुक्त राष्ट्र संघटनेने स्वीकारले आहे[५]. आंतरराष्ट्रीय संयोग ,जागतिक आरोग्य धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढविण्यासाठी भारताची भूमिका आहे . आरोग्य सेवा सुधारण्यासाठी आणि जागतिक आरोग्य सेवांमध्ये मानकांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी डब्ल्यूएचओ च्या विविध कार्यक्रमांना मदत करतो ,तांत्रिक सहाय्य,क्षमता, बांधणी, मार्गदर्शन तत्त्वे विकसित करून भारत आंतरराष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमात पाठिंबा देतो. भारत हा संयुक्त राष्ट्राच्या शांतता मोहीम मध्ये सर्वात मोठा सैन्याचे योगदान देणारा देश आहे.मानवी हक्क हे संयुक्त राष्ट्राच्या चौकटीत राहून मानवी हक्काचा पुरस्कार करणारा आहे [६].शाश्वत विकास, जागतिक विकासा उद्दिष्ट संबंधित चर्चा आणि उपक्रमांमध्ये भारत सक्रियपणे सहभागी होतो .सुरक्षा परिषद भारताने संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेच्या अस्थायी सदस्य म्हणून अनेक वेळेला काम केले आहे. संस्थापक सदस्य दर्जा, संस्थापक सदस्य म्हणून भारत हा आंतरराष्ट्रीय सहकारी आणि शांततेसाठी वचनबद्धतेवर प्रकाश टाकतो.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संदर्भ सूची:

*१. कोलारकर श .गो. **'आधुनिक जगाचा इतिहास'** श्रीमंगेश प्रकाशन,नागपूर , १९८८,पृष्ठ- २४३*

*२. गायकवाड किशोर,पवार शरद **'समकालीन जगाचा इतिहास'** युनिक पब्लिकेशन ,पुणे , २०२४,पृष्ठ-१३५*

*३. रायपूरकर वसंत **'आंतरराष्ट्रीय संबंध'**श्रीमंगेश प्रकाशन,नागपूर, २००६,पृष्ठ- १२०,१२१*

*४. रायपूरकर वसंत **'आंतरराष्ट्रीय संबंध'**श्रीमंगेश प्रकाशन,नागपूर, २००६,पृष्ठ- १२०,१२१*

*५. कुलकर्णीअ.रा.,देशपांडे अ.म.,देशपांडे प्र.न **'आधुनिक जगाचा इतिहास'** स्नेहवर्धन पब्लिकेशन हाऊस ,पुणे ,पृष्ठ –१५५*

*६. तोडकर.बी.डी. **'आंतरराष्ट्रीय संबंध'** डायमंड पब्लिकेशन्स,पुणे, २०१२,पृष्ठ-१९९, २००*

Cite This Article:

प्रा. सु. ल. परदेशी **(2025).** *संयुक्तराष्ट्र आणि भारताची भूमिका.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 235–239.

Multidisciplinary Scholarly Research Association &
Aarhat Publication & Aarhat Journals,Mumbai
158 , Hastpushpam Building, Bora Bazar St,Borabazar Precinct,
Ballard Estate, Fort,Mumbai, Maharashtra 400001
Email ID: aarhatpublication@gmail.com